

В.М.ПОЛОВЕЦЬ

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Курс лекцій

Чернігів – 2006

Автор: В.М.Половець – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Редактор: Морозов А.Г., доктор історичних наук, професор

Друкується за постановою вченої ради Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Половець В.М.

Українознавство. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – Чернігів: Просвіта, 2006. – 216 с.

ISBN 966 7743-53-5

У навчальному посібнику розглядається авторська концепція українознавства. Висвітлюється сукупність знань та уявлень, набутих в різні часи іншими народами та зафіксованих писемно про Україну як про певну геополітичну реальність, самодостатню та окремішню частину світової цивілізації.

© В.М.Половець, 2006

З М І С Т

Передмова	4
Лекція 1. Предмет, зміст, завдання та структура курсу «Українознавство».....	5
Лекція 2. Основні джерела та література з українознавства.....	14
Лекція 3. Процес формування українського етносу...34	
Лекція 4. Філософія, релігія, мистецтво в духовному житті українців.....	44
Лекція 5. Вплив природи на формування світогляду українців.....	54
Лекція 6. Проблеми розвитку української нації.....	70
Лекція 7. Роль мови у формуванні українського етносу.....	82
Лекція 8. Українська національна ідея: становлення і розвиток.....	94
Лекція 9. Українська національна культура.....	109
Лекція 10. Природа і територія України.....	122
Лекція 11. Історія українського державотворення....	132
Лекція 12. Українці і світ.....	162
Додатки	182

ПЕРЕДМОВА

Українознавство як наука налічує всього понад сто років. Водночас воно як галузь знань закорінене в багатовікову світову історію, переповнену героїчними і трагічними подіями величезної ваги. Бурхливі перетворення, що відбуваються в наші дні, змінюють застарілі уявлення про історичний процес. Донедавна з незглибної криниці вітчизняної історії ми не могли черпати всю правду. Кілька поколінь були відлучені від справжньої історії та українознавства.

Відродження Української суверенної держави зумовило й відродження науково-освітнього українознавства як цілісної системи виховання і освіти в інтегрованій єдності центрів: Україна – етнос, – природа, – мова, – нація, – держава, – культура, – міжнародні відносини. Як наука в системі освіти українознавство має свої історичні традиції, особливості в єдності знання і творення. Його коріння – в надрах Київської Русі, а першотворці – літописці Нестор, Нікон, Іларіон, ідеї яких розвивалися авторами Галицько-Волинського і Густинського, козацьких старшинських літописів XVII–XVIII ст., «Історією Русів» та наступними достойниками нашої історії.

Зміст курсу лекцій підпорядкований сучасним методичним і теоретичним підходам до вивчення вітчизняної історії. До кожної теми подано план, список рекомендованих джерел і літератури, в яких акумулюється все, варте уваги дослідників тієї чи іншої проблеми.

Автор

<i>Лекція</i> 1	Предмет, зміст, завдання та структура курсу «Українознавство»
---------------------------	--

П л а н :

1. Українознавство як інтегративний курс.
2. Предмет та завдання навчального курсу.
3. Структура курсу «Українознавство».
4. Українознавство в системі освіти та науки.

Л і т е р а т у р а :

- Енциклопедія українознавства: У 3-х т. – К., 1994–1997.
Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1996.
Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х т. – К., 1996–1997.
Українське народознавство. (Під ред. Павлюка С.). – Львів, 1997.
Кононенко П.П. Українське народознавство в системі освіти та науки // Освіта. – 1997. – 22–29 січня. – С.5–6.
Кононенко П.П. Свою Україну любіть. – К., 1996.
Конституція України. – К., 1996.
Крисаченко В., Баран В. Україна, українці, українознавство: думки, проблеми, рішення // Освіта. – 1999. – 21 квітня.

Вступ

Кожен, хто приступає до вивчення курсу «Українознавство», відчуває великий контраст між тисячами років існуючих знань про землю, де проживають наші співвітчизники, і появою лише в ХІХ ст. терміну «українознавство», між рівнем теорії і методології українознавства в 20-ті рр. ХХ ст. – і наприкінці другого тисячоліття. Тоді воно мало солідну джерельну базу, розроблену видатними вченими ВУАН (М.Грушевським, В.Вернадським, А.Кримським, С.Єфремовим, Д.Багалієм, І.Огієнком). Одні дослідники ставили українознавство на ґрунт наукових принципів і видавали праці енциклопедичного характеру (1916 р. – група авторів, очолюваних Ф.Вовком, М.Грушевським; 1931–1935 рр. – колектив І.Раковського; 3

1949 р. – енциклопедисти В.Кубійовича), за радянських часів – воно було зведене до етнографічно-фольклорних частковостей, а потім відкинута.

З початку 90-х рр. в Україні розпочався період історичного випробування. 16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла «Декларацію про державний суверенітет», якою визначалася повнота влади і рівноправність країни у зовнішніх зносинах. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла «Акт проголошення незалежності України». 1 грудня 1991 р. був проведений всеукраїнський референдум, під час якого 90,3% виборців підтвердили «Акт проголошення незалежності України». 28 червня 1996 р. на п'ятій сесії Верховної Ради України прийнято Конституцію України – Основний закон України, ст. 1 якого проголошувала: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Суверенітет поширювався на всю територію України – 603,7 тис. кв. км. (3 півночі на південь – 900 км; 1300 км – зі сходу на захід; 23 тис. рік, 3 тис. озер). Населення понад 47 млн чоловік. Розпочалася розбудова української держави, постало питання про «Українознавство» як науку.

I. Українознавство як інтегрований курс

(інтегрований від лат. - заповнювати, відновлювати)

Українознавство – система наукових інтегрованих знань про Україну й світове українство як цілісність, як геополітичну реальність. Сама ж Україна й українство є органічними частками вселюдства (планети Земля, всесвітньої цивілізації й культури), тому і українство постає важливим складником знань про всесвітнє людське суспільство. Поняття Україна охоплює: територію, яку заселяв український етнос в минулому та заселяє українська нація (народ) у даний час; природу; відповідну територію з її земними, водними, повітряними просторами, особливостями екології; мову, як універсальний феномен буття і свідомості етнонації; суспільство і державу в їх генезисі, матеріальну й духовну культуру (релігію, філософію, освіту, мистецтво, науку, право, міжнародні відносини, військо), що розвиваються упродовж багатоміліардної історії української етнонації та держави; тип людини.

Поняття українство охоплює: українців як світовий феномен (в Україні і зарубіжних країнах); етнонаціональні групи, що:

а) займали й займають питомі українські землі поза нинішніми державними кордонами України з найдавнішого по теперішній час;

б) живуть у понад 60-ти країнах планети, творять там матеріальну й духовну культуру, але визнають свою етнонаціональну ідентичність, зумовлену єдність етнонаціонального генотипу, ментальність, усвідомлюють історичну місію України й українців.

2. Предмет та завдання навчального курсу

Предметом українознавчих досліджень є феномен українства, закономірності, досвід та уроки його етно-, націо-, державотворення, матеріального й духовного життя, формування і розвитку етнічної території України. Українознавство і його феномен (феномен від гр. – виняткове, рідкісне явище). Філософсько-гуманістичними основами українознавства є визнання:

– світ – єдиний, цілісний, повний лише у своїй різноманітності, в тому числі людей (народів), що складають вселюдство;

– кожна людина, нація, мова, культура мають природне однакове право на життя й повну самореалізацію;

– тільки у взаємодії з іншими людьми кожна людина, кожен народ, його мова, культура можуть виявити всю повноту своєї індивідуально вселюдської сутності;

– посягання на природне право кожної людини, нації, мови, культури, на їхню самобутність і волю до життя є злочином;

– шляхом до повної реалізації сутності, покликання людини й людства є пізнання як синтез самопізнання і самотворчості.

Українознавство – шлях до самопізнання й самотворення українства, здійснення ним своєї історичної місії. Воно органічно поєднує (синтезує) процеси пізнання, виховання й навчання, народної педагогіки, вітчизняного й зарубіжного досвіду. Завдання курсу – на основі джерельної бази, всебічного, системного вивчення й висвітлення генезису України й українства, самого українознавства як наукової системи:

а) виявити досвід поколінь та історичні уроки розвитку етнонації, української природи, мови, держави, культури, людини;

б) сприяти аналізу тенденцій, закономірностей, причин та наслідків, розвитку й проблем сучасності;

- в) формувати питомі риси громадян;
- г) готувати покоління до самостійного життєвого вибору шляху та перспектив майбутнього, пізнання й самопізнання, творення й самотворення особистості, схильної і спроможної бути в гармонії з іншими людьми, з довкіллям, з власним «Я» (внутрішнім світом) і поєднувати особисті інтереси з громадськими, національно-державними та загальнолюдськими;
- д) сприяти виробленню високих суспільних, державних, гуманістичних, духовно-культурних ідеалів, визначенню морально-етичних та естетичних критеріїв і принципів життєдіяльності людей доброго серця і гуманного розуму (інтелекту), патріотів-професіоналів.

3. Зміст, структура курсу

Українознавство включає в себе: крає-, країно-, природо-, суспільство-, людино-, народознавство, але не як окремі предмети, а як елементи універсальної цілісності.

Універсальна цілісність «України» й «українства» розвивається й досягається шляхом взаємного еволюційно-синхронного й діахронного (історично послідовного) розгляду концентрів:

1. Україна – *етнос*, нація;
2. Україна – *природа*, екологія;
3. Україна – *мова*;
4. Україна – *держава*, суспільство;
5. Україна – *культура* (матеріальна, духовна: релігія, філософія, мистецтво, освіта, наука; право; валеологія; військо).
6. Україна – *в міжнародних відносинах*;
7. Україна – *тип людини*, ментальність; Україна – *доля*;
8. Україна – *історичні уроки*, історична місія.

І в силу цього українознавство постає як цілісна система самопізнання, виховання й навчання, єдності знання, любові й творення. Методологічні засади українознавства визначаються його принципами:

- *системності*, історизму, науковості та інтегративності знань; (принцип від лат. – начало, основа; те, що лежить в основі певної науки; метод від гр. – шлях дослідження, спосіб пізнання);
- *аналізу й синтезу*; поєднання вітчизняного й зарубіжного досвіду;

– *індукції і дедукції*; (лат. – метод пізнання, з висновку про окреме робиться висновок про загальне і навпаки – із загального про окреме);

– *єдності професіоналізму й патріотизму*, знання;

– *постійного співвідношення матеріалів* (досвіду) різних концентрів українознавства (концентри – від кон... і лат. *centrum* – центр. Кола, які мають спільний центр, але різні радіуси).

4. Українознавство в системі освіти та науки

В умовах розбудови незалежної демократичної держави освіта в Україні має бути гуманістичною, національною і безперервною. Вона повинна:

- *поєднувати* вітчизняний і зарубіжний професійно-педагогічний досвід;

- *бути* людиною і народоспрямованою;

- *інтегративною* за формою і змістом викладання;

- *базуватися* на синтезі виховання і навчання, інтелектуальних і емоційних чинниках досягнення мети.

Усе зазначене відноситься і до структури системи освіти.

Першою ланкою має бути родинна школа (аналог – дошкільні виховні заклади). У ній вирішальна роль належить батькам. Вони мають бути не лише суб'єктами, а й об'єктами виховання.

Друга ланка – початкова школа (I–IV кл.). Тут переважають також елементи виховання.

Третьою ланкою – загальна середня школа (V–VIII або IX кл.); у ній врівноважуються виховання і навчання, гуманітарні й природничі предмети.

Четверта ланка – спеціальні (професійного типу) та вищого типу середні навчальні заклади (IX–XI чи X–XII кл.); у ній на перший план виходить навчання, і не лише в плані профорієнтації, але й у рівні та характері викладання предметів (зокрема, в гімназіях, ліцеях, коледжах).

П'ята ланка. Вища школа: збалансована у плані спеціальних і гуманітарних предметів, незалежно від профілю інституції.

Цими загальними засадами щодо системи освіти зумовлюються й завдання українознавства як навчального предмету:

– українознавство має бути обов'язковим предметом базового змісту освіти;

– українознавство має бути окремим навчальним курсом, що забезпечує як певний мінімум знань, так і формування характерів (світосприйняття, світорозуміння, ідеали, волю) поколінь;

– українознавство має відбивати інтегративні принципи виховання та навчання, бути їх основою;

– зміст і форми навчання українознавства в різних ланках освіти різні.

Дошкільні заклади. Школа-родина

Є два моменти специфічних особливостей формування дитини:

а) в сім'ї;

б) в закладах державного підпорядкування.

Тут багато проблем. Значна кількість батьків і вихователів з відомих причин або не може реально допомогти дітям, або навпаки може здійснювати зворотній – антиукраїнський вплив. З цієї причини посібники з українознавства для школи–родини та дошкільних закладів мають бути суттєво різнорідними. Одні з них необхідно адресувати батькам, інші – дітям.

А. Посібники для батьків

Вони мають базуватися на повному обсязі інформації про етапи генезису й змісту та форми українознавства на основі наукових даних, але в популярній формі. При цьому передбачається дві структури викладу матеріалу:

– розділами-нарисами, які розкривали б зміст концентрів: Україна – етнос, Україна – природа, мова, словесність; історія; нація; держава; культура; Україна – в міжнародних відносинах; Україна – ментальність, доля;

– розділами, в яких зміст розкривається за епохами:

а) доісторичної (трипільської, черняхівської, зарубенецької культур);

б) Київської Русі;

в) Великого князівства Литовського;

г) Гетьманщини;

д) ХІХ ст.;

є) ХХ ст. (1900–1930; 1931–50-і; 60-і; 70–80-і; 90-і).

В обох випадках має бути показана специфіка розвитку

українського етносу та безперервність і внутрішня єдність формування українців як нації і держави, ментальності і культури, місця і місії в загальнолюдській цілісності.

Б. Посібники для дітей

Принциповою особливістю цих книг повинно бути наукове положення: не лише фізичний, а й духовний генотип особистості кристалізується до 7 років. Далі відбувається лише розширення меж та шліфовка сутності, характеру. Основою посібників мають стати:

а) природа (географія) рідного краю, яка формує в особистості емоційну і інтелектуальну сфери;

б) мова – як чинник пізнання світу, світосприйняття, характеру, ментальності народу;

в) словесність – синтез фольклору і писемної літератури (світ казки, рослинний і тваринний, світ); ,

г) народне мистецтво – вишивки, малюнки, музика, співи, писанкарство тощо.

Особлива увага звертається на художність викладу і оформлення. Україна має поставати як хліборобська, промислова, інтелектуально наукова й космічна держава.

Українознавство в початковій школі

Пропонується поряд з посібниками *мати підручник*. Основу підручника мають складати:

- приклади з історичного буття українського народу;
- інформація з географії;
- відомості про етнокультурний розвиток, демографію українців,

- зв'язки з іншими народами;
- нариси про митців народної творчості;
- оповідання морально-етичного змісту;
- конкурсні завдання (про сім'ю, село, місто);
- яскраві картини природи, річок, лісів, морів.

Українознавство в середній школі

Основа підручника – навчальні сторінки й процеси історії: від племені до нації і держави. Обов'язкові компоненти:

- мова як форма буття і духу народу;

- роль природи в морально-духовному формуванні людини;
- особливості геополітичного розміщення та природи України;
- сфери етнічного, демографічного, економічного розвитку;
- стан сільського господарства, промисловості, корисних копалин;
- правові й морально-етичні норми, культура;
- конфесії, військо;
- міжнародне становище;
- внесок у скарбницю світової науки, освіти, культури;
- ментальність українців.

Кожен випускник школи повинен отримати ескізне, але цілісне уявлення про Україну в її історичному, політичному і соціально-економічному стані. Кожен з них повинен проникнутися почуттям як самоцінності своєї особи, так і патріотичним почуттям до поколінь попередників та відповідальності за долю майбутнього Вітчизни.

Українознавство в середніх спеціальних закладах освіти

Має бути підручник спеціального типу:

- системний, науковий, вищого рівня інформації й історико-філософських узагальнень, з елементами прогностичності з усіх компонентів українознавства. Стиль – системно-аналітичний і науковий;
- основну роль мають відіграти питання-конкурси, які б спонукали до історико-аналітичного та порівняльного підходу до розуміння взаємозалежності процесів у минулому й сучасному, всіх чинників буття, культури України;
- схеми, таблиці, проекти матеріально-духовного будівництва;
- уривки з літописів і творів: Я.Мудрого «Руська правда», В.Мономаха «Поученіє...», Іларіона «Слово про закон і благодать», «Синopsis», твори І.Вишенського, Г.Сковороди, Т.Шевченка, М.Максимовича, П.Куліша, М.Драгоманова, Б.Грінченка, О.Потебні, М.Грушевського та ін.

Українознавство у вищій школі

Основою повинно мати науково-системний підручник:

- насичений найхарактернішим матеріалом (концентри і статистика);

- спиратися на дані вітчизняних досягнень і відкриттів;
- бути проблемно-конструктивним: виявляти не лише історичні реальності, а й уроки (причини та наслідки) минулого та сучасності, перспективи;
- інтегративно виявляти взаємозалежність матеріальних і духовних, національних і загальнолюдських чинників, прав людини і її обов'язків, громадянського служіння народові.

Особливе місце в підручниках мають посісти проблеми сім'ї, збереження національних традицій, духовних цінностей.

Усі підручники, посібники, хрестоматії для всіх рівнів і ланок освіти мають бути насичені аналітичним матеріалом. Вони повинні формувати як знання, так і переконання, ідеали, волю. Історичним призначенням їх має стати допомога в створенні держави громадянських прав і свобод, добробуту народу.

Таким чином, вивчення предмету, змісту, завдання та структури курсу «Українознавство» свідчить, що в своїй основі він спрямований на пізнання та розбудову Вітчизни, відродження історичної пам'яті, створення передумов для осмислення проблем сучасності та визначення перспектив і шляхів досягнення поставленої мети. Українознавство як наука існує понад сто років і репрезентує сукупність знань та уявлень, набутих в різні часи різними народами та зафіксованих писемно про Україну як про певну геополітичну реальність, як самодостатню та окремішню частину світової цивілізації. Умовно воно складається з трьох частин: основ етнічної історії українського народу, матеріальної культури українців і духовного розвитку українського етносу. Аналіз джерел та монографічної літератури дає нам усі підстави не тільки ґрунтовно, виражено і всебічно охопити головний предмет науки українознавства – Україну з її етносом – українського цивілізованого світу, але й більш широко, історіософськи осмислити суть самого навчального курсу та його місце серед інших предметів гуманітарного профілю.

Лекція **Основні джерела та література**
2 **з курсу українознавства**

П л а н :

1. Джерельна база.
2. Історіографія проблеми.
3. Етапи розвитку науки.

Л і т е р а т у р а :

- Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія: У 2-х т. – К., 1996, 1997.
- Галицько-Волинський літопис // Жовтень. – 1982. – № 7. – С.13–91.
- Літопис Руський. – К., 1989.
- Літопис Самовидця. – К., 1972.
- Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.
- Літопис Самійла Величка. – К., 1991.
- Літопис Густинського монастиря // Пам'ять століть. – 1996. – № 2–3.
- Енциклопедія українознавства: У 3-х т. – К., 1991.
- Людина і довкілля. Антологія: У 2-х т. – К., 1995.
- Українське народознавство. – Львів, 1997.
- Боплан Г. Опис України. – К., 1994.
- Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991.
- Заставний Ф. Географія України. – Л., 1994.
- Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1993.
- Огієнко І. Українська культура. – К., 1992.
- Природа і люди. Хрестоматія. – Львів. – 1982.

1. Джерельна база

Наука розглядає 5 типів джерел: речові (пов'язані з археологічними розкопками); етнографічні (побут, звичаї народів); лінгвістичні (мовні); усні (пов'язані з усною народною

творчістю); писемні (літописи, акти, спогади, щоденники). Цей вид джерел найбільш доступний. Тривалий час українознавство як наука не визнавалося (було упосліджене, сфальсифіковане). Зумовлювалося це потужним тиском на українську думку імперських та колоніальних адміністрацій, але тим не менш українознавство розглядається як наука.

Наука – це сфера теоретичної діяльності, з розвиненим понятійно-категоріальним апаратом, методичним і методологічним інструментарієм, колом чітко визначених закономірностей, предметом, завданням і метою. Українознавство – це сфера відповідних певних знань, напрямок наукового пошуку; має тисячолітні традиції розвитку, котрі й спричинили постання повноцінної науки. Про це свідчить джерельна база.

А. Давньогрецька цивілізація (антична). Про давньоукраїнські землі згадували всі видатні античні автори. Гомер, засновник грецької епічної літератури, в «Іліаді» та «Одісеї» змальовує країну киммерійців – сувору, невблаганну природу цієї країни. Гікатей Мілетський та Арістей залюднюють її досить таємничими та незвичайними мешканцями. Давньогрецькі автори (Страбон, Клавдій Птоломей) започаткували опис земель України на засадах фіксації її природно-етнічних меж. Про Скіфію згадується в «Історії» Геродота, яка є безцінним джерелом з минувшини багатьох держав і народів.

Б. Римська цивілізація. Територія нинішньої України привертала до себе увагу протягом всього часу існування римської цивілізації. Римська культура продовжила давньогрецьку традицію опису території та людності нашого краю. Нагадаю, що римська історія розпочалася з V–IV ст. до н.е., а проіснувала до IV ст. н.е. Тривалий час римська культура перебувала в тіні значно вищої грецької культури. В II–I ст. до н.е. римська культура визначалася прославленням доблесті та звитяг громадян, римського імені та феномену Риму в цілому. У період свого розквіту Рим – стрижень тогочасної Ойкумени (гр. – земля, населена людьми). Тут відбувається кристалізація відповідної ідеології, епосу, релігії, філософії. Внутрішнє життя стимулювало інтелектуальний зліт правників, архітекторів, ораторів, митців. З'являються такі видатні

постаті як Плавт (комедіограф, 254–184 рр. до н.е.), Катон (політ. діяч, противник Ю.Цезаря (102–44 рр. до н.е.), римського імператора), Цицерон (106–43 рр. до н.е., філософ, оратор, адвокат, письменник, мислитель, політ. діяч). У Римі концентруються знання про звичаї та край залюднюючих сусідні землі народів, особливо скіфів, сарматів, германців, слов'ян. У добу розквіту римська культура в особі таких мислителів, як Сенека (4 р. до н.е. – 65 р. н.е.), Тацит (55–120 рр. н.е.), Плутарх (45 – 127 рр. н.е.), Пліній (61 – 114 рр. н.е.), Птоломей (90 – 160 рр. н.е.) прикметна вагомими здобутками на скіфо-слов'янські теми. У III ст. н.е. Римська імперія переживає гостру кризу, а з часом смертельні удари, завдані Риму готами і вандалами (410, 455 рр.), перетворили його на фактичну германську провінцію (476 р.). У IV ст. Римська імперія розкололась на Західну і Східну. Східна частина дістає назву Візантія – за давньогрецьким полісом, що був розташований на березі Босфору.

В. Візантія (Східна частина Римської імперії).

Імператор Костянтин I у 330 р. перетворив місто Босфор у столицю своєї імперії, яка почала носити ім'я Константинополь. Остаточний поділ Римської імперії на дві держави стався в 395 р. по смерті останнього імператора єдиної доти країни Феодосія I (379–395 рр.). Відтоді кожна з держав мала свого володаря: Візантійською імперією став правити Аркадій (395–423 рр.), а західною – його брат Гонарій. Візантія пройшла декілька періодів у своєму розвитку:

1) IV до середини VII ст. – формування централізованої держави;

2) середина VII – поч. VIII ст. – усталення організації та геополітичного становища Візантії у світі, інтенсивний розвиток Візантійської держави;

3) з 1204 по 1453 рр. – роздробленість та занепад імперії, що завершився завоюванням турками-османами у 1453 р. столиці – Константинополя.

У часи свого розквіту Візантія включала величезні території – понад 1 млн км², проживало 60 млн чоловік населення. Важливу роль Візантія відіграла у розвитку культури, мистецтва та філософії, ставши законодавцем мод на світовій арені. Тісні стосунки єднали Візантію з північними сусідами. Твори вчених та політиків візантійського світу –

безцінне джерело з старожитньої історії України. Терени України перебували у полі зору візантійських авторів. Про це писали такі видатні історики, як Євнапій Сардієць, Іоанн Малала, Феофан Сповідник, Леонтій Діакон; релігійні діячі – Іоанн Золотоуст, Зосима, Созомен, Никифор; політичні діячі – Костянтин Багрянородний, Анна Комніна, Ніколай Врієній.

З праць візантійців ми дізнаємося про автохтонні народи Північного Причорномор'я, передовсім слов'ян, антів, русів, їхні стосунки з сусідами, навали на старожитню Україну аварів, гунів, болгар, печенігів, половців. Візантійські історики докладно описують прикметні риси слов'ян і русів – антів, зокрема самого князя Святослава. Важливими є нотатки про проникнення християнства в Північне Причорномор'я, про спорудження храмів у Малій та Великій Скіфії, про місіонерську діяльність проповідників, обставини прийняття Хрещення.

Візантійські автори торкаються і природних умов Північного Причорномор'я, описують різних представників флори і фауни. Особливо прикметні «Нотатки» Готського Топарха, вождя готів, який здійснив у 60-х рр. X ст. подорож взимку до Києва і, повернувшись назад, докладно описував тамтешні морози, Дніпро, пороги, степи та природу.

Г. Східний (арабо-мусульманський) світ полишив видатні пам'ятки науки, культури, філософії, в яких відобразив бачення тодішньої середньовічної Ойкумени. Після потужної експансії арабів і утворення в VII–VIII ст. арабського Халіфату постала оригінальна географія, як наука, яка, базуючись на античних джерелах, внесла чимало цінних коректив щодо природи й населення багатьох країн Середньовіччя. Найбільш цікавий – трактат Абдаллаха про символи утворення світу. У трактаті Абдаллаха «Опис залюдненої землі» початкові уявлення про світ сакралізовані. Так, земля за своєю формою ділиться на 5 частин: голова птаха, двоє крил, груди та хвіст. Голова світу – Китай, праве крило – Хінд, ліве крило – Хозари, груди – Мекка, Ірак і Єгипет, хвіст – Захід. Душею світу є Мекка (арабська святиня). Ставлення до неї визначає характеристику всього живого. Це дослідження релігійного типу. Науковий підхід базується на визначенні семи частин (кліматів) універсуму. Вони визначали: опис і природу слов'ян-русів, антропологічних рис, землеробських і військових занять, звичаїв, етнонімів, гідронімів, тощо.

Про це писали Ал-Фаризмі, Ал-Фаргані, Ал-Баттані, Ал-Масуді, Ал-Бекрі, Ібн-Фадлан, Біруні, Ібн-Сіна. Завдяки ісламу географія в арабів дістала могутній поштовх. Кожен правовірний, де б він не перебував, в обід повинен обов'язково повернутися до священного місця – Мекки і сотворити молитву Аллаху.

Д. Середньовічна Європа (для якої цивілізаційними епіцентрами були Греція, Рим, Близький Схід і яка очікувала загрозу з півдня з боку Халіфату) несподівано відкрила для себе потужне збудуюче джерело з півночі – світ вікінгів. Героїчні ватаги білявих північних велетнів робили блискавичні морські походи навсібіч, захоплювали здобич, змінювали політичну карту Європи, започатковували нові міста й села. З часом вони звернули увагу на східні краї, а в 882 р. з Новгороду в Київ прийшов зі своєю дружиною Олег.

У Середні віки на терені нинішніх українських земель витворилась видатна політична організація – держава *Київська Русь*, яка об'єднала в межах однієї країни чимало слов'янських племен і народів. З часів Київської Русі до джерел з українознавства іноземного походження цього часу звертатися можна меншою мірою, оскільки дедалі більшої сили набуває *національна думка*, але певне коло їх все ж необхідно враховувати, щоб досягнути нові тенденції та особливості сприйняття феномена українського світу.

Пильну увагу до України в цей час виявляли німецькі мислителі (Лоренц Мюллер, Олександр фон Гумбольдт). Німецька пунктуальність істотно прислужилася для дезавуації сфальсифікованих чи упереджених описів України.

Поважну літературу про українські землі залишили французькі автори (П'єр Шевальє, Гійом Левасер де Боплан). Їх описи флори і фауни країни, клімату, гідрології, гідрографії є напрочуд точними, з яких ми можемо дізнатися про вже втрачені ознаки краю: дикі гаї вишень, розміром в десятки і навіть сотні гектарів, про вимерлих представників фауни (турів, зубрів, бобрів), стихійну кару типу сарани чи комашні.

Британські джерела. Пильна увага до Русі простежується в британських джерелах, незважаючи на просторову віддаленість. З Руссю британці вели торгівлю, зі Скіфії отримували зброю, хутра, коштовні камені. «Земля ця, – писав Бартолом'ю Англійський, – наповнена лютими барсами, пантерами і навіть тиграми». Про видатні якості народу, що тут проживає, писав знаменитий філософ і натураліст Роджер Бекер.

Польські хроніки. Чимало повчального містять джерела, покликані освітити польсько-руські взаємини, з відомих причин вельми і вельми напружені. Як правило, руські реалії тут подаються у вигідному для себе світі, перебільшуючи звитяги властних королів та лицарів і роблячи протилежне для сусіда. Разом з тим пильна увага до текстів дає змогу простежити, що тодішня Русь займала у Європі важливе місце, що руська церква була тоді апостольською, нерозколотою, залишаючись на ґрунті національної духовності.

Італійські джерела. Подають інформацію про монголо-татарську навалу XIII ст. (Карпіні, Рубрук, Кампозезе). З різною метою і в різний час вони здійснювали подорож до далекої Орди і залишили свої враження і нотатки про Русь.

Є. Литовсько-руський період (XIV–XV ст.). Тоді держава (Велике князівство Литовське) повністю керувалася мовою (староруською), законами, звичаями, атрибутами княжого часу, завдяки чому проблем збереження власної ідентичності не виникало. Ситуація погіршилася після Кревської (1385), коли об'єдналися Литва з Польщею, та Люблінської (1569) уній, коли Польща і Литва стали Річчю Посполитою, після чого українські землі змушені були керуватися польськими настановами. Про національно-визвольну боротьбу цього періоду свідчать документи кінця XVI – поч. XVII ст. – польські конституції та укази польських королів і гетьманів. Подальший час, про що свідчать документи, – важка боротьба за збереження якщо не власної держави, то хоча б її автономії. Угоди І.Виговського, Ю.Хмельницького, гетьмана Петрика, діяння Ів.Сірка та інших діячів – яскраве тому свідчення. Одноплановим у цьому контексті був виступ проти Москви І.Мазепи, П.Орлика. Політико-державні документи тих часів є визначною пам'яткою і європейської правничої думки.

Ж. До відродження власної держави реально стало можливим приступити лише в XX ст. Хоча з 1917 р. по 1921 р. пройшло біля 5 років, щодо державницьких засад – вони одні з найпродуктивніших. Акти Центральної Ради, УНР, Гетьманської держави, ЗУНР, Директорії засвідчили характер визвольної боротьби українців.

Дослідникам українських джерел слід пам'ятати, що власне в період УРСР було здійснено зібрання автохтонних українських земель, що Україна стала членом-засновником ООН (1945).

2. Історіографія проблеми

Історіографія – галузь історичної науки, яка вивчає трактування історичних явищ, проблем, подій тощо. (Застаріле – саме описання історії, тому історіограф – це історик). Свідченням історичних явищ стали праці істориків, які досліджували у своїй творчості ті чи інші проблеми. Хто ж і як з істориків досліджували у своїй творчості проблеми українознавства (історії, мови, літератури, культури, науки, релігії тощо)? Як ми вже зазначали, широкий пласт знань з цього питання дають літописи. Вони охоплюють період Київської Русі та козацьких часів. Нез'ясованим залишається період ВкЛ та польського панування (300 років). Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. в Україні, як і в інших слов'янських народів, розпочинається національно-культурне відродження. На цей час уже з'явилися перші твори, автори яких описували минуле, княжі часи, козачину, Гетьманщину.

Це були твори П.І.Симоновського «Коротке описання про козацький малоросійський народ» (1765); С.В.Лукомського «Зібрання історичне» (1770); В.Г.Рубана «Короткий літопис Малої Росії» (1777); О.Г.Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію» (1785–1786); Я.А.Марковича «Записки про Малоросію» (1798). У 20-х рр. XIX ст. створюються праці про минувшину. Важливу роль у розвитку історіографії відіграла «Історія Русів». Автор (невідомий) підпорядкував обґрунтуванню право українського народу на свою державність, рівність з іншими народами. У 1822 р. у Москві була опублікована «Історія Малої Росії» Д.М.Бантис-Каменського. У 1842–43 рр. у Москві вийшла 5-томна «Історія Малоросії» М.А.Маркевича. Вона відіграла велику роль у вихованні українського суспільства в національному дусі. У XIX – на поч. XX ст. в Україні поширювалися ідеї романтизму та народництва. Розгорнулися етнографічні дослідження, збирання пам'яток народної творчості. Видано 6-томний збірник народних дум і пісень «Запорожская старина» (М.Максимович та ін.), Альманах «Русалка Дністрова», засновниками «Руської трійці» (М.Шашкевичем, І.Вагилевичем, Я.Головацьким).

Одним з видатних істориків XIX ст. був *Микола Іванович Костомаров* (1817–1885). Народився в с. Юрасівці Острогозького повіту (нині Воронежська обл.). Закінчив

Воронезьку гімназію (1833), Харківський університет (1836). У 1844 – отримав ступінь магістра історії. 1844–1845 рр. – вчителював, 1846–1847 – ад'юнкт-професор Київського університету. Один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського братства, автор його найголовніших документів, зокрема «Книги буття українського народу». В 1847 р. – заарештований у справі братства. 1848 – в'язень Петропавлівської фортеці. 1848–1855 – політзасланець у Саратові. 1859–1862 рр. – екстра-ординарний професор Петербурзького університету. З 1862 – займався науковою працею до кінця життя. З 1875 – жив у с. Дідівцях на Прилуччині. Написав багато праць з історії України. «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857), «Гетьманство Виговського» (1861). «Гетьманство Юрія Хмельницького» (1868), «Павло Полуботок» (1876), «Руїна. Історія гетьманства Брюховецького, Многогрішного, Самойловича» (1881), «Мазепа» (1882), «Мазепинці» (1884). Праці Костомарова видані у зібранні його творів «Історичні монографії та дослідження». Один із перших у вітчизняній історіографії він почав вивчати історію народу, його життя і рухи, протиставляючи народ державі (на противагу історикам, які в історії бачили лише діяльність царів, гетьманів, полководців та інших видатних осіб).

Письменник і історик *Пантелеймон Олександрович Куліш* (1819–1897). Народився в с. Вороніж Глухівського повіту на Чернігівщині. Навчався в Новгород-Сіверській гімназії, працював у Ніжинському лицейі. Етнограф, перекладач. Учасник Кирило-Мефодіївського товариства, автор «Чорної Ради», «Хуторної поезії», «Записок о Южной Руси». Написав «Граматику», переклав «Біблію», 20 років прожив на х. Матронівці на Борзнянщині. Його дружина Барвінок Ганна (Олександра Михайлівна Білозерська) (1828–1911) – укр. письменниця. Написала: «Лихо не без добра», «Хатне лихо», «П'яниця», «Молотніков», «Материна помста», «Оповідання з народних уст» та інші.

Видатним істориком України був *Володимир Боніфатійович Антонович* (1834–1908). Написав понад 300 праць з історії. Найвизначніші – «Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 р.» (1863), «Останні часи козацтва на правому березі Дніпра за актами 1679–1716 рр.» (1868); «Дослідження про міста в Південно-Західній Русі за актами 1432–1798 рр.» (1870);

«Дослідження про гайдамацтво за актами 1700–1768 рр.» (1870); «Нариси з історії Великого князівства Литовського...» (1877); «Київ, його доля і значення в XIV–XVI ст.» (1882) та ін. Дослідження засновані на нових архівних документах. Працював у Київському університеті і Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Вивчав нові проблеми – міста, міщанство, промисловість, гайдамаків та ін.

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895). Народився у дворянській родині козацького походження. Вчився у Київському університеті. З 1864 р. – приват-доцент, з 1873 р. – штатний доцент. Очолив ліве крило Київської громади. У 1875 р. звільнений з університету. В 1876 р. – емігрував за кордон. У Женеві заснував українську друкарню, видавав український журнал «Громада» (1872–1882). З С.Подолінським і М.Павликом заснував «Женевський гурток» – зразок українського соціалізму. З 1889 р. – професор кафедри загальної історії Софійського університету. Там провів останні роки свого життя.

За фахом був істориком стародавнього світу, Давньої Греції і Риму, але багато займався й історією України. Захоплювався народною творчістю. З українського фольклору і етнографії написав 30 спеціальних праць. Видав «Про українських козаків, татар та турків» (1876), «Прощай час. Українці під Московським царством (1654–1876)». За переконаннями – соціаліст і республіканець. Підкреслював, що ніхто не фальшує так українську історію, як ті історики-демократи, котрі малюють чорними фарбами Мазепу, Полуботка, Виговського, а мовчать про тих, хто цю свободу нищив: московських царів Петра I і Катерину II.

Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902). Написав понад 400 праць з історії, опублікував немало документів і матеріалів. Вивчав феодально-кріпосницькі відносини в Лівобережній Україні в II пол. XVII–XVIII ст. «Малоросійські посполиті селяни (1648–1783)» (1866); «Нариси з історії Малоросії» (1871–1876); «Нариси малоросійських фамілій...» (1875), «Люди старої Малоросії» (1882–1888) та ін.

Народився в Конотопському повіті Чернігівської губернії. Довгий час жив у Чернігові та в Ніжині. Український історик. Один із засновників журналу «Киевская старина», друкувався в «Черниговских губернских ведомостях» 1853–1854 рр. Написав

«Історичні нариси сіл Конотопського повіту», «Павло Полуботок», «Замітки про Мазепу», розвідки про М.Гоголя, Г.Квітку-Основ'яненка, П.Куліша та ін. Близький знайомий Т.Г.Шевченка, опублікував біографічні нариси про нього.

Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940). Все своє життя збирав матеріали з життя Запорізької Січі, створив музей старожитностей Катеринославської губернії (зібрав 85 тис. експонатів). Переважна більшість праць присвячена історії запорізького козацтва. «Історія запорізьких козаків» (т. 1–3, 1892–1897); «Вольності запорізьких козаків» (1898); «Іван Дм.Сірко, славний кошовий атаман війська запорізьких низових козаків» (1894); «Джерела для історії запорізьких козаків» (т. 1–2, 1903) та ін.

Єфименко Олександра Яківна (1848–1918). Перша жінка-історик, яка отримала диплом почесного доктора історії (Харківського університету в 1910 р.). Досліджувала історію селянства, форми його життя, побут, звичаї, селянську общину, соціально-економічний розвиток українського суспільства. Цьому присвячені: «Із історії боротьби малоросійського народу з поляками» (1879); «Турбаївська катастрофа» (1891); «Малоруське дворянство і його доля» (1891); «Дворянське землеволодіння в Південній Росії» (1892); «Нариси історії Правобережної України» (1895). Написала один з перших синтезованих курсів історії України. «Історія українського народу» (1906) – охоплював період з найдавніших часів до середини ХІХ ст. (національно-культурне відродження українського народу). Народилася О.Я.Єфименко (Ставровська) в с. Варзузі Кольського повіту Архангельської губернії у багатій сім'ї дрібного урядовця. Після закінчення гімназії працювала народною вчителькою. Вивчала побут, звичаї, поземельні відносини селян Північної Росії. Чималу допомогу в зборі матеріалу надавав їй політичний засланець – народник, колишній студент Харківського університету Петро Савич Єфименко. У 1872 р. закінчився строк його заслання і вони переїхали у Воронежську губернію, потім у Самару. З 1875 р. – подружжя в Чернігові. Петро Савич працював редактором «Чернігівського земського збірника». У 1879 р. сім'я Єфименків переїздить до Харкова. Написала понад 100 праць. Тут захворіли і вмерли дві дорослі дочки – Олександра та Віра. Тяжко хворів чоловік. З 1907 р. на запрошення Вищих Бестужевських курсів вона працювала в Петербурзі. У кінці

1817 р. після закриття курсів переїхала з дочкою Тетяною – поетесою, на Україну. Загинула в грудні 1918 р. на хуторі Любочка Вовчанського повіту від рук бандитів.

Подолинський Сергій Андрійович (1850–1891) – історик, громадський діяч, демократ і соціаліст. Одним з перших став вивчати розвиток капіталізму в Україні, формування і становище робітничого класу. Головні праці: «Парова машина» (1875); «Про багатство та бідність» (1875); «Про хліборобство. Як де земля поділена і як би треба її держати» (1877); «Ремесла і фабрики на Україні» (1880). На них помітний вплив праць К.Маркса і Ф.Енгельса. Нарадився С.Подолинський на Черкащині, в багатій поміщицькій родині. Освіту здобув у Київському (1871) та Бреславському (Вроцлав) університетах. З 70-х рр. брав участь у громадівському і народницькому русі. В Женеві разом з М.Драгомановим і М.Павликом започаткував видання журналу «Громада», а також видрукував власні твори. Розробив теорію «громадівського соціалізму», яка ґрунтувалася на національних традиціях українського народу. На поч. 80-х рр. повернувся до Києва, але через тяжке психічне захворювання відійшов від будь-якої діяльності.

Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) підбив своєрідний підсумок розвитку української історіографії, найвидатніший історик, який створив наукову схему національної історії України. Написав близько 2 тис. праць з історії України, літератури, етнографії, фольклору, соціології. Найвизначніші: «Історія України-Руси» (в 11 т., 12 кн.), (1898–1934) – до 1658 р.; «Нарис історії українського народу» (1904); «Ілюстрована історія України» (1911, 1917); «Культурно-національний рух в Україні» (1912); «Історія української літератури» (т.1–5) в 1923–1927 рр.). Головною заслугою М.С.Грушевського перед українською історіографією є створення і послідовне проведення у своїх працях нової схеми українського історичного процесу. Ця схема обґрунтована в статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904). Був представником народницької історіографії. Створив велику наукову школу – у Львові (з 1894 по 1914), Києві (з 1908 по 1914). Важливою працею стала «Хто такі українці і чого вони хочуть?». – К., 1991. Зміст: І. Звідки пішла назва Українців? «Так за давніх часів Київської Русі звалися пограниччя. Спочатку – земля Переяславська, яка вела боротьбу зі степовими ордами, потім Подніпров'я – де ходили татари; а потім і вся українська земля...»

2. Хто такі українці?. «Люди, які хотіли волі для України. Всі, хто родився на Україні». 3. Який повинен бути новий лад, котрого хочуть українці?. «Виборним, на основі загального рівного (всеобщого), прямого (безпосереднього), таємного голосування. Україна мусить мати широку автономію». 4. Якого добробуту хочуть українці своєму народові?. «...справедливого вирішення земельної справи, охорони праці трудящих і повного заробітку, 6-годинного робочого дня, один тільки податок від приходу, права і свободи меншим народностям, автономія за ухвалою Всеукраїнських Установчих зборів...».

Разом з вищезазначеними істориками в XIX–XX ст. в історичній науці України працювали: І.В.Луцицький, В.С.Конников, В.О.Барвінський, М.Є.Слабченко, М.П.Василенко, В.О.Мякотін, Д.І.Дорошенко, М.О.Максименко, І.М.Каманін та інші. Більшість з українських істориків належали до народницького напрямку в історіографії. Лише напередодні і в часи першої світової війни в українській історіографії зародився новий, державницький напрямок, головним засновником якого став *В.К.Липинський* (1882–1931). Історики-державники вважали, що найважливішу роль в організації, спрямуванні і захисті суспільства відіграє держава. Але до 1917 р. державницький напрямок лише започатковувався. Народницька історіографія залишалася пануючою. Липинський Вячеслав – нащадок спольщеного шляхетського роду з Волині. Після служби в армії закінчив Краківський університет (1906). До 1912 р. – провідний діяч політичної групи «Вільна Україна» (Львів, 1911), натхненник створення в 1914 р. «Союзу визволення України» – повернення до України спольщеної шляхти. В роки першої світової війни був призваний до російської армії. У 1917 р. – один із засновників Української хліборобсько-демократичної партії (Програма проголошувала незалежність України, забезпечення приватної власності на землю). За Гетьманату і Директорії (червень 1918 – липень 1919), був дипломатичним представником в Австро-Угорщині. З 1919 – в еміграції (Австрія), там заснував Український союз хліборобів-державників, редагував часопис «Хліборобську Україну», в якому опублікував політичний трактат «Листи до братів-хліборобів», де проголосив засади українського консерватизму. У 1926–27 рр. очолював кафедру історії української державності в Українському науковому інституті в Берліні. У 1930 р. розійшовся в поглядах з

гетьманом П.Скоропадським, заснував організацію «Братство українських класократів – монархістів, гетьманців». В.Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. Велика наукова спадщина: «Шляхта на Україні» (1909), «З історії України» (1912), «Україна на переломі» (1657–1659); «Релігія і церква в історії України» (1925), «Покликання варягів, чи організація хліборобів» (1926).

Українська історична наука в роки радянської влади

У 20-ті роки, коли проводилася політика українізації, історична наука набула певного розвитку. При Всеукраїнській академії наук (ВУАН) були створені історична секція, численні комісії та кафедри. З 1924 р., після повернення з еміграції і обрання академіком, українську історичну науку очолив М.С.Грушевський. Складалася потужна наукова школа, розгорнулася видавнича діяльність, при інститутах народної освіти працювали науково-дослідні кафедри. У 1926 р. – Харківська науково-дослідна кафедра дістала назву імені академіка Д.І.Багалія. Філія цієї кафедри працювала в Одесі, а в Києві – частина цієї кафедри (О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко, В.О.Романовський та ін.).

Комуністична партія, ставши правлячою партією і проголосивши марксизм державною ідеологією, почала впроваджувати його в історичну науку як методологічну основу. Розпочалася боротьба за підпорядкування історичної науки. З середини 30-х рр. наукові історичні установи, наукові школи, багато істориків було звинувачено в націоналізмі і репресовано. Розгорнулася широкомасштабна деформація історичної свідомості народу. Історики мали керуватися офіційно встановленою схемою історичного процесу, положенням «Короткого курсу історії ВКП(б) – 1938 р. У 1936 р., на базі Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) створено інститут історії України АН УРСР. З 1937 по 1941 рік – було підготовлено «Короткий нарис історії України (з найдавніших часів)» та 6 випусків із серії «Нариси історії України».

Після війни працювали Інститут історії України, історичні кафедри університетів та інститутів. Разом з тим великої шкоди історичній науці в Україні завдала постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії України

АН УРСР» (29.08.1947). Праці інституту були визнані – як такі, що мають помилки політичні і перекошені буржуазно-націоналістичного характеру. Подальшу деформацію наукової схеми історії України зумовили «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)», схвалені ЦК КПРС. У цих умовах у радянській історіографії сформувалася великодержавницька схема історії СРСР. Проповідувалася «месіанська» роль Росії в долі народів, що були під царизмом. СРСР змальовувався як спадкоємець «єдиної і неділимої». Історики почали показувати Росію як визволителя і піклувальника, «старшого брата». Історія України подавалася не як самостійний, самодостатній процес, а як постійне прагнення до возз'єднання з Росією, перехід під владу московського царя. Український історичний процес підпорядковувався великодержавницьким інтересам Російської держави. Важливу роль у суспільстві відіграв ХХ з'їзд КПРС (II.1956). Було засуджено культ особи Сталіна. За 30 років різноманітною стала проблематика наукових праць, відновлені імена учасників наукових подій, розширилася видавнича діяльність, почав виходити «Український історичний журнал», наукові збірники. Видано ряд збірників документів, монографій та узагальнюючих праць. У 1977–1979 рр. видано багатотомну «Історію Української РСР» (8 томів у 10 книгах). У 1981–1985 рр. перевидана ця праця в 10 т. російською мовою. У 1974 р. було завершено 26 т. видання «Історії міст і сіл Української РСР», а російською – 1983 р.

Вивчення історії України за межами УРСР

Після закінчення революції та громадянської війни 1917–1921 рр. серед емігрантів з України було немало істориків за кордоном, які створили ряд наукових центрів. У Відні в 1919–1924 рр. М.С.Грушевський заснував Український соціологічний інститут. З 1921 р. в Празі діяв Український вільний університет (ВВУ), у Берліні – Український науковий інститут, Варшаві – Український науковий інститут і Українське воєнно-наукове товариство, у Львові – Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка. На початку 20-х рр. у зарубіжній українській історіографії склалася державницька школа, засновником якої був В.К.Липинський. У працях «Україна на переломі. Замітки до історії українського державного

будівництва в XVII ст.» (1920), «Листи до братів-хліборобів» (1926), написаних у Відні (в Українському історико-філологічному товаристві) він розвивав концепцію розбудови самостійної Української держави – спадкоємної монархії – Гетьманату. Упродовж 1920–1939 рр. за кордоном були опубліковані праці Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, С.Томашівського, І.Борщака та ін.

Після другої світової війни українська діаспора поповнилася емігрантами з УРСР та втікачами з Берліна, Праги, Варшави. Розширилося коло інституцій, які займалися українознавчими студіями. У 1945 р. в Мюнхені почав працювати Український вільний університет (УВУ), який перебрався туди з Праги. В Аусбургу – Українська вільна академія наук (УВАН). У 1946 р. в Мюнхені почало діяти наукове товариство імені Т.Г.Шевченка (НТШ). У 1949 р. НТШ перебрався у Францію (поблизу Парижа). На початку 50-х рр. більшість українських учених і наукових осередків переїхали в США і Канаду. У США було відкрито відділення НТШ, Канаді – УВАН, яке видавало журнал «Аннали», у Нью-Йорку – «Записки НТШ». Українознавчі дослідження велися в університетах США, Канади, Англії. Працював Український науковий інститут при Гарвардському університеті. За кордоном було підготовлено ряд нових енциклопедичних видань, узагальнюючих праць, монографій, та видань попередніх років.

Діаспора

У 1949–52 рр. в Мюнхені – Нью-Йорку вийшла тритомна «Енциклопедія українознавства». Протягом 1955–64 рр. в Парижі – Нью-Йорку видано 10-томну словникову «Енциклопедію українознавства» (ред. проф. В.М.Кубійович). Узагальнюючими були «Історія України» (1941) та «Історія Козаччини» М.Андрусика, «Історія України» т. I–IV (1941–1942), «Історія України» (1972–1976, Мюнхен) Н.Д.Полонської-Василенко, «Україна: історія» (1988, Торонто) Ореста Субтельного. Цікаві праці опублікували історики В.Щербаківський, О.Оглоблин, Л.Винар, О.Прицак, І.Майстренко та ін. Праці істориків діаспори мають стати складовою української історичної науки. Проте слід зазначити, що ці праці мали неоднакову ґрунтовну джерельну базу й аргументацію, різну спрямованість і науковий рівень. Чимало істориків при оцінці подій і фактів не могли позбутися впливу своїх політичних

поглядів, негативного ставлення до режиму в СРСР, а деякі – прямого тиску адміністративних кіл, які фінансували їх видання.

Історична наука в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х рр.

Упродовж семи десятиліть українська історична наука ґрунтувалася на схемах, стереотипах і міфах, вироблених в умовах тоталітарного режиму. Вона була складовою пропагандистського апарату партії, покликаною обґрунтувати потреби поточного політичного моменту. Історики повторювали версію про «колыску трьох братніх народів», а подальшу історію змальовували як боротьбу українського народу за «возз'єднання» з Росією, а всякі державницькі прагнення розглядалися як антинародні, зрадницькі. Необ'єктивно характеризувалася революція 1917–1921 рр., 20–30-ті роки, а повоєнний період розглядався як суцільне торжество «розвинутого соціалізму». З 1985–87 рр. почалися дискусії, «круглі столи» з висвітленням нових поглядів на розвиток суспільства, але фактичні зміни відбулися лише після проголошення суверенітету і незалежності України. З 90-х рр. розпочалась публікація раніше заборонених праць, документів і матеріалів, започаткувалися нові політичні та економічні процеси. Побачили світ праці М.С.Грушевського: «Ілюстрована історія України», «Очерк истории украинского народа», перші томи багатотомної історії «Історія України-Руси», збірники статей (1917–20), «Хто такі українці і чого вони хочуть», «На порозі нової України», «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» та ін. З початку 1990 року: перевидані праці В.Б.Антоновича «Про козацькі часи на Україні», О.Я.Єфименко «Очерк истории украинского народа», М.М.Аркаса «Історія України-Руси», І.П.Крип'якевича «Історія України», «Богдан Хмельницький»; Д.І.Яворницького «Історія запорізьких козаків», Г.М.Хоткевича «Історія України (До кінця XVI ст.)», Д.М.Бантиш-Каменського «История Малой России» та ін.

Розпочалась публікація праць авторів української діаспори. «Нарис історії України» Д.І.Дорошенка, «Історія України» Н.Д.Полонської-Василенко, «Україна: Історія» О.Субтельного, «Українська культура» Д.Антоновича, «Нарис історії України» А.Жуковського і О.Субтельного. Праці, присвячені окремим українським проблемам, подіям, діячам – «Людина і історичний діяч» (про Мазепу) І.Борщака; «Мазепа» А.Енсена, «Гетьман

Пилип Орлик». «Силуети епох, Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський» Л.Винара, «Українська культура» і «Українська церква» І.І.Огієнка; «Історія Української держави двадцятого століття» І.Нагаєвського та ін.

Розгорнулося видання історичних джерел. Перекладено «Літопис руський за Іпатським списком», «Опис України» Г.Боплана, «Хроніку з літописців стародавніх» Ф.Сефоновича, літописи Самійла Величка й Григорія Граб'янки, описи Київського і Харківського намісництва, «Історію русів» та ін. Видані збірники документів «Русалки Дністрової» та «Кирило-Методіївського товариства», книга В.Ю.Січинського «Чужинці про Україну» (за 10 століть). Оpubліковані програмні документи українських політичних партій початку ХХ ст. і сучасних партій, які діють тепер в Україні.

Видані однотомні твори М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Винниченка, П.Скоропадського, С.Петлюри. У творах акад. Я.Ісаєвича, В.Антоновича, Ю.Мицика, С.Плохія, І.Стороженка, В.Смолія, В.Степанкова та ін. почався перегляд ненаукових концепцій, стереотипів і міфів. Про революцію 1917–1921 рр., колективізацію, тоталітарний режим писалося в творах О.Копиленка, О.Галенка, О.Шусь, В.Верстюка, С.Кульчицького, В.Даниленка, Ю.Шаповала. Вийшли друком окремі праці з української історіографії Ю.Пінчука, В.Кравченка, Р.Пирога та ін., що свідчило про перші позитивні зміни в суспільстві.

3. Етапи розвитку науки про українознавство

Перший етап. Дослідження, пов'язані з джерельною базою, з'явилися:

а) за межами українських земель – у працях антично-грецьких, римських авторів;

б) на терені Вітчизни – в добу Київської Русі («Повість временних літ», «Літопис Руський», «Галицько-Волинський» та ін.).

Другий етап – доба Гетьманщини. З'являються козацькі літописи: Самовидця, Г.Граб'янки, С.Величка. Охоплює період від Київської Русі до ХVІІІ ст. Густинський літопис. Тоді ж виходять праці: І.Гізеля «Синопис» (1674) – витримав як підручник 30 видань, П.Симоновського «Краткое описание о козацком народе» (1765), В.Рубана «Краткая летопись Малой России» (1776), О.Шафонського «Топографическое описание Черниговского наместничества» (1786) та ін.

Третій етап – XIX ст. Розпочинається «Історією Русів». Відзначається багатоаспектністю дослідження: генезисом буття і свідомості українського етносу в сферах історії, етнології, філософській, мовознавчій, культурологічній та ін. Українознавча наука від праць Д.Бантиш-Каменського, П.Куліша, М.Костомарова, М.Максимовича, В.Антоновича, О.Бодяньського, М.Драгоманова, І.Котляревського приходить до багатотомного видання М.Грушевського «Історія України-Руси» та публікацій НТШ як прообразу майбутньої академії.

Четвертий етап – межа XIX – початок XX ст. (до 30-х років). Утвердження ідеалу національно-духовного та політико-державного відродження. Розквіт українознавства як науки та освітньо-виховної справи. Важливу роль відіграють праці І.Франка, Б.Грінченка, Л.Українки, С.Сумцова, М.Василенка, а особливо енциклопедичні видання за редакцією Ф.Вовка, М.Грушевського, А.Кримського, М.Туган-Барановського, О.Шахматова, С.Русової, В.Охріменка та ін.

На урядовому рівні впровадження українознавства в систему освіти розпочалося «Матеріалами по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях. Издание Киевского учебного округа» (З передмовою Генерального секретаря справ освітніх І.Стешенка та зав. відділом середньої школи О.Дорошкевича) 1918 р. З 1918 р. виходять українознавчі видання всіх відділів Української Академії наук. 1920 р. опубліковано посібник академіка С.Єфремова «Українознавство». Такі видання виходять до 1930 р., після чого в радянській Україні українознавство переслідуються. Набирає ж воно розмаху за межами України. З ініціативи І.Раковського та членів НТШ 1930 р. видано першу книжку «Українську Загальну Енциклопедію – Книгу Знання», а по 1935 р. виходить ще дві. 1914 р. у Кракові вийшов перший том «Енциклопедії Українознавства» (ред. І.Раковський). 1942 р. Український Науковий Інститут (Берлін) випустив однотомну енциклопедію (німецькою мовою). У 50–60 рр. видається УРЕ. 1949 р. знаменує початок видання «Енциклопедії Українознавства» за редакцією проф. Вал. Кубійовича (Мюнхен – Нью-Йорк).

П'ятий етап. Пов'язаний з розбудовою української держави в 90-х рр. XX ст. Характерний впровадженням українознавства в систему освіти, науки, культури, державного управління. Пов'язаний з впровадженням у життя нового змісту концепції українознавства Київського національного університету імені

Т.Г.Шевченка. Концепція дістала схвалення на міжнародній конференції в жовтні 1992 р. і продовжує розвиватися в сучасних умовах. Таким чином, розглянуті нами джерела, історіографія, етапи українознавства як науки свідчать, що з одного боку – Україна в цивілізованому світі є його органічна й окремішня частина, а з другого – вона (Україна) є феномен власне українського світу в усій його проблемності, красі, величі та неповторності.

Огляд джерел, які відносяться до другого етапу:

1. Літопис Гадяцького полковника Гр. Граб'янки. – К., 1992. Видатна пам'ятка українського літописання кінця XVII – поч. XVIII ст. Уперше опублікована у 1793 р., але там не було вказано ім'я автора, журнал «Российский магазин» (Ф.Тумановського), де вона була опублікована, став бібліографічною рідкістю. Київська Тимчасова комісія по розгляду давніх актів (В.Б.Антонович) опублікувала як першодрук у 1854 р. З нього і було зроблено переклад з староукраїнської на сучасну мову. Подано історію козацтва від найдавніших часів до 1709 р. За змістом можна поділити на три частини: I – події до народно-визвольної війни, II – найбільша – хід національно-визвольної війни, III – про те, що відбулося на Україні після смерті Б.Хмельницького.

Про автора відомо, що він вчився в Києво-Могилянській академії, з 1686 р. – сотник, осавул, а з 1727 р. – полковий суддя Гадяцький. Протистояв Гадяцькому полковнику Мих. Милорадовичу, виступав проти Коломацьких статей (обмеження прав і виборів гетьмана), за що з наказним гетьманом Павлом Полуботком у 1723 р. був ув'язнений до Петропавлівської фортеці. Після смерті Петра I був у 1725 р. звільнений. У 1730 р. став Гадяцьким полковником. За перо взявся, щоб «явити світові славетні діла рідного народу».

2. Літопис Самовидця. (О войнах Б.Хмельницького и о межусобиях, бывших в Малой России по его смерти. – М., 1846). Належить до групи козацько-старшинських літописів XVII–XVIII ст. Один із найдостовірніших історичних джерел XVII ст. (Писався 55 років, закінчується – 1702 р.). Невідомий автор був очевидцем подій. Відрізняється від інших мовою (позбавленою книжності, риторики, впливу польської і латинської літератури). Автор не дотримується літописної стильової традиції. Грушевський М.С. і Петровський М.Н. –

вважали, що автором «Самовидця» був генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський. (Текстологічно доведено, що автор у 1648–1668 рр. – проживав на Чернігівщині (у Ніжині), з 1669–1679 – на Правобережжі, а останні 10 років – на Чернігівщині (Стародубі). Прожив 80 років, помер у 1703 р.

Літопис поділяється на дві частини: I – історична (1648–1672), II – літописна (1672–1702). Починається з роздумів про тогочасне життя України і причини, що спонукали український народ до збройної боротьби. Автор показує народне невдоволення, яке переросло в збройну боротьбу. На перше місце він ставить національно-релігійну причину боротьби, змальовує всі соціальні причини, внаслідок яких найширші маси українського народу стали безправними. Ставлення до різних соціальних угруповань відбилися в оповіді про Чорну раду 1663 р., де суперечки між козацьким верхом і низами досягли свого апогею.

3. Літопис Самійла Величка. – К., 1991. Автор – канцелярист Війська Запорозького. Служив 15 років у Вас. Кочубея і 4 роки у генеральній Канцелярії, належав до літописців – учених з ґрунтовною освітою. Прихильник козацтва, але критично ставиться до його дій, а також гетьманів і старшини. Написаний літопис складною українською мовою (ввібрала елементи старослов'янської, польської, латинської). Заслуговує на увагу, що на полях кожної сторінки літопису зроблені відповідні посилання і роз'яснення щодо історичних подій і явищ, а також відтворено козацьку символіку, карти і малюнки з козацького життя.

Таким чином, джерельна база та монографічна література, розглянуті в лекції, дають підстави стверджувати, що вони є достатньо репрезентативними для глибокого вивчення курсу українознавства, основним завданням якого є введення студентів у ту неосяжну сферу духовного потенціалу українського народу, з якою пов'язані серйозні зміни в політиці, економіці, культурі, а головне – у свідомості людей. Українознавство – це один із шляхів повернення народу його власної історії і культури в повному обсязі, це насамперед етногенез, поняття про українську ментальність, розвиток народності в націю, основні галузі господарства і заняття українців, домашні промисли і ремесла, народні знання і світоглядні уявлення, свята й урочистості. Власне, все це і є питання, які в основному охоплюють зміст курсу українознавства.

Лекція Процес формування
3 українського етносу

П л а н :

1. Зародження українського етносу.
2. Чинники формування етносу.
3. Антропологічні особливості українського народу.

Л і т е р а т у р а :

- Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1996.
Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник:
У 2-х т. – К., 1996-1997.
Українське народознавство. (Під ред. Павлюка С.) – Львів,
1997.
Енциклопедія українознавства. – Т.2. – К., 1996.
Ф.Вовк. Антропологічні особливості українського народу.
– К., 1996.
Залізняка Л. Походження українського народу. – К., 1996.
Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть ? –
К., 1991.
Макарчук С., Турій О. Український етнос: історичний
розвиток. – К., 1992.

1. Зародження українського етносу

Поняття «*етнос*» – народ. гр. **Народ**, або **етнос** – це людська спільнота, яка характеризується:

- окремою етнічною територією (батьківщиною);
- своєю мовою;
- культурою;
- власною самосвідомістю;
- характером;
- специфічними нормами господарського життя.

Щоб встановити час народження українського етносу, слід визначити його найсуттєвіші вищезгадані ознаки і

простежити з допомогою інших наук, як глибоко в минуле сягають корені своєрідного національного комплексу української культури, мови, характеру, антропологічного типу, самосвідомості, специфічних форм господарювання. Тобто суть етносу визначає єдність різноманітних ознак, а не окремі її елементи. Останні не є властиві одному якомусь етносу. Окремі елементи можуть входити до культурного комплексу різних народів, але кожному етносу властива своєрідна і неповторна комбінація цих культурних ознак.

Етнос формується, коли утворюється кістяк його етнічного комплексу, а не окремі його елементи. Це дуже важливо для з'ясування походження того чи іншого народу. Поява таких «екзотичних» концепцій етногенезу українців, як трипільсько-арійська, пояснюється ігноруванням етнологічного нюансу. Історики-аматори, знайшовши той чи інший елемент етнологічного комплексу в глибокій давнині (плахту – в Шумері (3 тис. р. до н.е. – Південь Іраку), мазанку – в трипільській культурі (IV-III ст. до н.е.), оселедець – у хетів (XVI–XII ст. до н.е.) – поспіхом оголошують ці народи українцями.

Для визначення часу появи українського етносу доцільно скористатися досвідом археологів при визначенні віку українських міст. Історія міста починається не з появи перших людей на цій території, а з поселення, розвиток якого призвів до постання даного міста. Так, стоянка мисливців на мамонтів на Кирилівських висотах у Києві була залишена понад 15 тис. р. тому. Однак історія Києва як міста починається з ранньослов'янського поселення культури Коючак, яке виникло понад 1500 р. тому на Старокиївській горі. Землеробсько-ремісничє поселення поступово переросло у велике місто, столицю могутньої держави Русь.

За цією методикою часом народження кожного етносу можна вважати період, з якого простежується безперервний і поступовий розвиток його головних етновизначальних ознак. Безперервний розвиток слов'янської людності на українських етнічних територіях Волині, Прикарпаття, Поділля, Київщини простежується саме від V–VII ст., коли на думку академіка П.Толочка, було й започатковано в кінці V ст. м. Київ. Цьому періодові передувала глибока перебудова етнополітичної карти Європи, пов'язана з т.зв. великим етнопереселенням народів та падінням Римської імперії. На території нинішньої України еволюційний історичний процес був перерваний

спочатку навалюю готів, а потім гунів. Лише з кінця V ст. ситуація стабілізувалася і до нашого часу включно в північно-західній Україні не було суттєвих змін етносу.

Отже, на етнічних українських землях між Київським Подніпров'ям, Східними Карпатами та Прип'яттям протягом 1500 років розвивався один етнос, який з пізнього середньовіччя носить назву українського. Це дало підстави багатьом історикам, в тому числі М.Грушевському, простежити історичні корені українського народу із середини I тисячоліття н.е. Витоки українського народу на початку його історії тісно пов'язані з проблемою походження слов'янства. Прабатьківщина слов'ян територіально співпадає з ядром українських етнічних територій і займає північно-західну Україну (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщину). Сучасна наука дає змогу говорити про праслов'янські племена з рубежу нашої ери, а про слов'ян – з V ст. Тому, є всі підстави говорити про праукраїнців не раніше слов'янства, тобто з середини I тисячоліття н.е. Дослідження українських археологів у повоєнний період підтверджують цю концепцію. На думку археологів, найдавніші праслов'яни 2000 р. тому мешкали у середньому Подніпров'ї, на Волині та верхньому Дністрі. Археологам вони відомі під назвою населення зарубинецької культури, наймення якої походить від села Зарубинці під Києвом, де розкопали перший могильник цієї людності.

Черняхівська культура розпалася на початку V ст. внаслідок розгрому готів степовиками-гунами. Готська навала через Полісся долиною Південного Бугу до Чорного моря розрізала зарубенецьку ранньослов'янську спільноту на дві частини: східну – подніпровську та західну – прикарпатсько-волинську. Це призвело до формування у V ст. двох окремих, споріднених племінних груп слов'янства – антів лісостепоного Подніпров'я та склавинів Прикарпаття і Волині. Про це пише у VI ст. готський історик Йордан: «Починаючи від місця народження Вісли, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедів. Останні, хоч і достойні презирства через слабкість зброї, однаке могутні і сьгодні своїй чисельності...». Ці венеди походять від кореня і сьгодні відомі під трьома іменами: венедів, антів, склавинів» (Йордан, 1960 р.). Особливо інтенсивно склавини та анти розселялися у VI–VII ст. з Північно-Західної України на південь, на багаті землі Візантійської імперії. Шляхи міграції у Подніпров'я та на

Балкани відкрилися після відходу з українських степів на захід войовничих кочівників – гунів. Просування антів та склавинів з Правобережної України на Дунай у VI–VII ст. добре простежується археологами. Про це свідчать численні візантійські письмові джерела.

Зникнення антів з історичної арени на поч. VII ст. (з 602 р. анти не згадуються в письмових джерелах) пояснюється розгромом їх степовиками – аварами. Розбиті рештки перейшли Дунай і осіли у Візантії, а інша частина злилася зі спорідненими північними сусідами і взяла участь в україногенезі. У той же час про склавинів згадують усі європейські та східні автори, які пишуть про Україну у VII–IX ст. На думку археологів, це свідчить, що на прабатьківщині слов'янства дедалі більшу роль починають відігравати нащадки склавинів. Не випадково етнонім «склавини» у пізній редакції «слов'яни» дожив до наших днів. У VIII–IX ст. на склавинському підґрунті виростає так звана лука-райковецька культура, поселення якої відомі від Київського Подніпров'я на сході до Словаччини на заході. Їх залишили безпосередні пращури – літописні племена (древляни, бужани, волиняни, уличі, тиверці, білі хорвати). Саме на цьому підґрунті постала Київська Русь.

Слід зазначити, що М.Грушевський, навпаки, вважав пращурами українців – саме антів. Іранське слово «анти» перекладається як «край», «кінець поселення». Звідси народ анти – пограничні жителі ті, що живуть на окраїні, українці. Археологічно простежується розселення слов'ян у VI–VII ст. з сучасної Північно-Західної України. Розпад єдиної слов'янської спільноти стався ще в I тис. н.е. Тому, коли в IX ст. стародавній Київ почав об'єднувати в єдину державу Русь навколишні землі, на них проживали споріднені, але вже різноетнічні східнослов'янські племена. Розмовляли вони на споріднених східнослов'янських діалектах.

Отже, історичні корені українського народу сягають середини I тис. н.е. Етногенез (безперервний історичний розвиток) українців розпочався на землях Волині, Поділля, Прикарпаття наприкінці V ст. з формування тут празької археологічної культури. У VIII–IX ст. остання трансформувалася в культуру лука-райковецьку, пам'ятки якої належать пращурам українців – літописним древлянам, полянам, уличам, тиверцям, білим хорватам, волинянам. Саме вони стали підґрунтям Київської Русі. Як імперія ранньосередньовічного

типу Русь підкорила інші народи: прабілорусів (полочани, дреговичі), праросіян (словени, в'ятичі, кривичі, радимичі), балтські, угро-фінські, тюркські племена.

Схема етногенезу українців Яр.Дашкевича (1993)

500 р. н.е.	700 р. н.е.	900 р. н.е.	1200 р. н.е.	1500-1800 р. н.е.
Праслов'яни	Склавини Анти	Окремі слов'янські племена (поляни, древляни, сіверяни і т.д.)	Київська Русь	Козача Україна

2. Чинники формування етносу

До головних чинників формування етносу належать:

- расові;
 - географічні (геопсихічні);
 - історичні;
 - соціопсихічні (суспільні);
 - культуроморфічні;
 - глибинно-психічні (глибинно несвідомому психічному житті).
- (Енциклопедія Українознавства. – Т.IX. – С.709).

Расові. Від фр. – *підрозділ виду людини*. Раса характеризується загальними спадковими, фізичними особливостями, пов'язаними з поєднанням походження і поширенням на відповідній території певного виду людей. Найбільш виразно виділяються три основні групи: негроїдна, європеїдна і монголоїдна, які прийнято називати великими расами.

Ознаки відмінності рас (колір шкіри, очей, волосся, форма черепа, довжина тіла тощо). Всі раси сучасного людства мають однакові біологічні можливості для досягнення високого рівня цивілізації. Відмінності рас не мають нічого спільного з расизмом – сукупністю антинаучних концепцій, основу яких становлять положення про фізичну і психічну нерівноцінність людських рас і про вирішальний вплив расових відмінностей на історію і культуру суспільства, а також про споконвічний поділ людей на вищі і нижчі раси. Одні раси мають панувати, а інші – нездатні навіть засвоїти високий рівень цивілізації і приречені на другосортність у суспільстві. Першу расистську концепцію висунув француз Ж.Габіно, оголосивши арійців «вищою расою», що стала ідеологією фашизму.

Географічні чинники. Від гр. *гео* – земля і *графіо* – пишу, описую землю. Географія – система наук, яка вивчає взаємовідносини людини і географічного середовища, природні і виробничі комплекси. Географія населення – галузь економічної географії, яка вивчає розміщення населення, формування його на певній території, його структуру, щільність та форми розселення (місто, село, Полісся, лісостеп і т.д.). Відомості про природний і механічний рух населення надає демографія (наука про закономірності репродуктивності населення). Кожен народ має свої географічні чинники, пов'язані з його історією.

Історичні чинники. Історія (від грец. *historia* – розповідь про минуле, узнане). Вивчається минуле людства в усій його конкретності і багатогранності. Для вивчення закономірностей історичного розвитку досліджуються факти, події і процеси на базі історичних джерел, якими займаються джерелознавство та інші допоміжні історичні дисципліни. Виділяються всесвітня історія та історія окремих країн і народів. Наприклад, історія України.

Соціопсихічні чинники. Від соціальної психології – науки про закономірності поведінки і діяльності людей, обумовлених фактом їх включення в соціальні групи, а також психологічні характеристики самих цих груп. Упродовж тривалого часу соціально-психологічні ідеї розроблялися в рамках різних філософських вчень. Елементи соціальної психології склалися всередині конкретних наук – в антропології (науки про походження і еволюцію людини, утворення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини); етнології (етнологія – наука про народознавство, вивчає побутові і культурні особливості народів, проблеми походження (етногенезу), розселення (етногеографія) і культурно-історичні взаємовідносини народів; мовознавство, кримінологія тощо), але перш за все – в психології і соціології – науки про суспільство як соціальну систему в цілому, функціонування цієї системи через її складові: особистість, соціальні спільності, інститути.

Культурологічні чинники Від складової двох понять: культури (як історичної цінності, вираженої в типах і формах людської діяльності і створених нею матеріальних і духовних цінностях) та *морфології* (від гр. *морфо* – форма і *логія* – наука про форми і будову організмів. До морфології людини відноситься анатомія, ембріологія, особливості вікової, статевої відмінності людських організмів.

Глибинно-психічні (глибинно-несвідомому психічному житті). Психіка – особлива форма життєдіяльності людини. *Псіхо* – душа (гр.). Вивчається взаємодія живих істот з довкіллям.

3. Антропологічні особливості українського етносу

Проблемою глибоко й тривалий час займався визначний український антрополог *Федір Кіндратович Вовк* (1847–1918). Народився він біля Пирятина на Полтавщині, закінчив Київський університет, вивчав антропологію в Петербурзі, Відні, Парижі. Проводив антропологічні дослідження по всій Україні. Мав понад 200 наукових праць, серед яких особливої уваги заслуговує «Антропологічні особливості українського етносу» (1916). На протязі віків українські землі служили битим шляхом для всіх масових рухів народів з Азії до Європи. Українське населення не могло не міняти свого складу. Відбулася змішаність етнічного типу української території. Означити характер цієї змішаності та вияснити етнічні елементи, з яких складається сучасне населення України, можливо лише шляхом складного антропологічного аналізу.

Ще недавно за єдину відмінну ознаку етнічних груп вважали мову. «Класифікація багатьох цих груп, особливо так званих «арійських» чи «індоєвропейських» народів базувалася на відмінностях мови, а такі вирази, як «романські» чи «слов'янські» народи й досі мають виключно лінгвістичне значення. Але несталість мови як расової ознаки примусила антропологів звернутися до постійніших, певніших ознак. До них належать: барви тілесного вкриття, волосся, очей, зріст, пропорції й форми різних частин тіла, особливо кісток. Вивчення цих ознак показало, що вони не тільки індивідуальні, а й передаються в спадщину, не змінюються на протязі тисячоліть, а тому можуть бути певними расовими ознаками.

Пігментація (барви волосся та очей). Барви волосся та очей важливі з антропологічного боку, бо дуже чутливі щодо етнічної домішки. Для українців пігментація відзначається дуже значною одноманітністю, порушення якої дає вказівки на сторонні етнічні впливи, які необхідно обслідувати. Вивчення цієї проблеми дало такі наслідки:

а) українці, в цілій своїй масі, люди майже однаково темноволосі та темноокі;

б) ця ґрунтова пігментація українців найслабша на північному сході, поступово густішає в напрямку на Південь та Захід і досягає максимуму на південному заході, де українці стикаються з південними та західними слов'янами;

в) барви волосся українців тотожні з барвами очей, але кількість яснооких значно переважає кількість ясноволосих;

г) ясне волосся та ясні очі своєю незначною кількістю і географічним поширенням свідчать, що українців не можна вважати за населення, що складається з мішанини двох рас – ясноволосої та темноволосої, а відноситься до однієї темноволосої раси з місцевими ясноволосими домішками, що відмежено географічно та пояснюється сусіднім етнічним впливом.

Зріст. Щодо зросту українського населення, то всі дослідники вважають його вищим за середній чи високий. Аналіз фактичного матеріалу свідчить, що в більшості місцевостей показники досягають високого зросту, а то й переходять за нього. Середній зріст українців взагалі рівний 167,3 см. Географічний зріст українського населення розподіляється під впливом переважно етнічних умов, що не становлять особливих труднощів для їх з'ясування. Є всі підстави вважати українців високорослими. На низькорослі елементи українського етносу ми маємо дивитися як на останки низькорослої раси, чи як на порівнюючи новіші етнічні домішки, що з'явилися ззовні. Дані про географічний розподіл зросту та інші пояснення щодо меншої високорослості певних місцевостей, особливо у північній смузі України, дає право з впевненістю зазначити, що зростом українці становлять етнічно одноманітну високорослу масу, в основі якої ніяк не можна припустити злиття двох рас – високорослої та низькорослої.

Головний показник. Головний показник визначається відношенням продовжного та поперечного діаметрів голови, тобто цифрою, яка показує відношення найбільшої ширини черепної частини голови до найбільшої її довжини. Відповідно до цього як етнічні групи, так і окремі індивіди поділяються на довгоголових, середньоголових та короткоголових. Серед українського населення найвищий зріст відповідає і найвищому головному показнику та найбільшій мірі темної пігментації. Українці належать до однієї раси – високорослої, темноволосої та темноокої. Ця

раса, чисельно пануючи над домішками, дає певні середні цифри, які залишаються чисто механічними.

Висотний покажчик. Висотний покажчик, що показує висоту черепа, в українців різних місцевостей так само неоднаковий, як і інші ознаки. У північній смузі найменший висотний покажчик знаходимо в південно-західній частині Чернігівщини, а найбільший на Київщині. Спільний хід висотних та головних покажчиків свідчить, щодо висоти черепа в українців спричинилися ті ж самі обставини, від яких залежить і решта антропологічних ознак.

Покажчик личний. Личний покажчик дає відношення між довжиною та шириною обличчя. Під словами *довжина лиця* розуміють або загальноновживане значення цього слова (од початку волосся на лобі до нижнього краю підборіддя) чи анатомічне його значення (од так званої – середньої лінії, що торкається верхнього краю брів, до нижнього краю підборіддя). Виходить, що українці належать до числа більш-менш вузьколицих народів, притому вузьколицість збільшується помітно зі сходу на захід, принаймні в середній та північній українських смугах, в міру віддалення від більш широкоскулястого великоруського типу.

Носовий покажчик. Хоч українці взагалі вузьконосі (леторіни), з середнім носовим покажчиком, але серед них помічаються великі відхилення, особливо в північній смузі. Українські антропологічні методики, побудовані на правилах міжнародної згоди і беруть заміри довжини носа від лобно-носового шову на відміну від великорусів та білорусів, де заміри беруться від перенісся, що позбавляє можливості порівнювального дослідження.

Профіль носа. Значення профілю носа серед етнічних ознак недостатньо оцінено, тому що він не дається для проміру і мусить визначатися на око. Однак різниця між вгнутим, рівним та орлиним носами така виразна, що не дає багато суб'єктивізму при означенні. Рівний профіль носа переважає скрізь, за винятком Курщини, що треба занести до характерних ознак чисто українського типу. Вигнутий (орлиний) ніс, найбільш рідкий, найчастіше зустрічається на Вороніжчині, Кубані, у галичан, гуцулів, що пояснюється впливом іранських племен, румунів та циган.

Довжина верхньої кінцевості (руки). Довжину руки в українців можна вважати середньою, що наближається до малої. Найбільша довжина руки українців на Курщині та

Вороніжчині, що наявно вказує на вплив великорусів, а у волинян – впливом білорусів чи поляків.

Довжина нижньої кінцевості (ногу). Обчислюється у двох вимірах: коли людина сидить і коли вона стоїть – це дає можливість обходитися без проміру голої ноги людини, що на практиці неможливо. За методикою антрополога А.А.Іваневського, українців зараховують до групи племен з найдовшими ногами.

Довжина нижньої кінцевості щодо бюста, чи скелічний показчик. Скелічний показчик вичисляється з довжини ніг супроти бюста (цебто височина тулуба + височина голови) і має важливе значення як антропологічний показчик. Щодо цієї довжини, то всі українці виявляються досить однаковими, притому скелічний показчик у них своєю височиною майже аналогічний з довжиною ніг щодо зросту. Цей факт вказує, що високий зріст українців залежить не стільки від довжини тулуба, скільки від довжини ніг, через те українці мають бути зведені до числа племен макроскелічних.

Таким чином, українці досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками. Сукупність цих ознак дає підстави так назвати його. Відсутність цих ознак в нечисленній кількості осіб можна спостерігати на скрайках території, заселеної українцями, що легко пояснити сусідніми етнічними впливами. Посилюючись з північного сходу на південний захід, український тип найбільше виявлений в середній, особливо в південній смузі України.

Після падіння Київської держави український етнос продовжував розвиватися на своїх автохтонних землях у несприятливих умовах. Знесилений безкінечною боротьбою з войовничими степовиками, він був поневолений агресивними сусідами, а його етнічні землі загарбані монголотатарами, Угорщиною, Польщею, Литвою, Московським князівством. Останні сім століть української історії були безперервною національно-визвольною боротьбою проти поневолювачів за побудову самостійної Української держави.

Лекція **Філософія, релігія, мистецтво**
4 **в духовному житті українців**

П л а н :

1. Філософія і релігія як результат розпаду міфології.
2. Зародження української філософської думки.
3. Українське мистецтво як напрямок духовної культури народу.

Л і т е р а т у р а :

- Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1996.
Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х т. – К., 1996, 1997.
Історія української культури / Під ред. Крип'якевича І. – К., 1996.
Історія релігії на Україні. – Т.1,2. – К., 1995.
Багалій Д. Український мандрівний філософ Г.Сковорода. – К., 1992.
Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1996.
Огієнко І. Українська церква / Нариси з історії української православної церкви: У 2-х т. – К., 1992.
Іванченко М. Дивосвіт прадавніх слов'ян. – К., 1992.
Боровський Я. Світогляд давніх слов'ян. – К., 1993.
Щербаківський Вадим. Українське мистецтво. – К., 1995.

1. Філософія і релігія як результат розпаду міфології

Філософія. Термін філософія грецького походження і в перекладі означає «любов до мудрості». – Наука, яка вивчає форми суспільної свідомості, спрямованої на формування світогляду людини, системи ідей і поглядів її на довкілля.

Релігія (лат. *religio* – набожність, святиня, предмет культу) – світогляд, світосприйняття та відповідна поведінка людини, заснована на вірі в бога (богів).

Міфологія – наука, яка вивчає міфи (їх виникнення, зміст і розповсюдження). Міф – гр. переказ фантастичного уявлення людей про світ, природу, богів, демонів, героїв тощо.

Міфологія – спільна форма зосередження мудрості у всіх народів. Вона спиралася на традицію (заповіді батьків),

намагалася пояснити начала (засади) світу і причини існування, походження людини, суть народження, життя і смерті. Міфологія пояснювала існування різних природних стихій (Сонця, Землі, повітря, тепла і т.п.). Вона зберігала оповіді про дії пращурів, гідні поваги і наслідування.

Міфи регулювали життєві процеси людей, тісно пов'язані з природнокліматичними умовами і порами року, виражали переживання й уявлення людей про все суще в художньо-поетичній формі. З часом люди почали розрізняти *речі як окремі форми буття*.

Характерною рисою міфології став **антропоморфізм**: перенесення людиною власних здібностей і властивостей на все довкілля. Люди і боги, тварини і каміння почали «розмовляти» між собою. Оскільки міфологія в основному передавалася усно, після введення Християнства в Україні вона почала називатися «язичництвом».

Зрештою, міфологія поєднала в собі два важливих елементи: «профанне» (досвід) і «сакральне» (святе і потайне).

Профанне – це досвід, знання, цінності і переконання, що здобувалися людьми у ході повсякденного життя протягом віків.

Там, де люди не мали знань, де досвід виявлявся безсилим, своє розуміння світу вони доповнювали уявленням про існування богів, демонів, добрих і злих сил. Це утворювало **сакральний** зміст міфології.

Внаслідок нагромадження знань про світ наростав також обсяг незнання, ставала все складнішою невидимість (образно-символічна сфера). Згодом профанне і сакральне стали базою для формування нових явищ культури – філософії і релігії.

Філософія виникла раніше релігії. Вона спиралася на буденні знання про світ і життя людей, тобто на «профанне». В цьому смислі, філософія постає «на дорозі батьків». Релігія ж успадковує «сакральне» з міфології, а тому обирає дорогу «богів».

Необхідно підкреслити, що релігія не тотожна міфології. Міфологія містить у собі можливості виникнення релігії, але міф специфічний своєю варіантністю. У легенді про Київського князя Олега (IX–X ст. – рубіж) мовиться, що він ніколи не молився богам, вважав їх втіленням тьми. Язичник міг не тільки прохати богів про милість, але і ляяти їх за те, що вони не прихильні. Язичник міг брати на себе функції бога-чародія з метою змусити хмари злити дощем, відступитись від сонця, «замовити» поле, щоб добре родило тощо.

Інша справа релігія. Вже перша світова релігія – буддизм спирається не на міф, а на обряд, порядок якого строго регламентується. Відступ від обряду вважається святотатством.

Міфологія ж постає як народний звичай, виконувати який дозволено кожному за бажанням. Язичництво не вимагало обов'язкової посвяти, як це мало місце в релігії, а тому не мало церкви, монастирів, храмів, ієрархії священнослужителів. Жертви богам дозволялося робити як жерцям, так і іншим язичникам. Воно не мало обов'язкового символу віри та благочестя, тобто обов'язкового порядку вимолювання у богів благ і такого ж порядку дякування богів за блага. Язичництво не знає *теології* (богослов'я), що характерне для релігії. Воно розробляє *теогонію* (вчення про те, як і при яких обставинах виникають різні боги). Релігія створює теологію, переосмислюючи теогонію, визнає бога не виниклим, а завжди і вічно існуючим.

Отже, міфологія була більш вільна, ніж релігія, і збереглася до наших днів у видозмінених формах – таких, як народні свята і звичаї (весілля, свято Коляди, Купала та ін.). *Релігія* ж має такі ознаки: віру у визначений символ; строго організовану культуру обрядовості; організацію віруючих – церкву; організацію священнослужителів та керівників церкви – духовенство (клір).

Філософія виявилась вільною від догматизму релігійної віри, обравши різноманітні шляхи вільнодумства. Вона орієнтувалася на людське, земне походження. Ця обставина визначила суть і характер філософського світорозуміння.

Ось так повинні ми розуміти поняття (зміст і форму) філософії і релігії як результат розпаду міфології.

2. Зародження української філософської думки

Згадаємо, що в попередніх лекціях ми з'ясували, кого ми розуміємо під «українцями» і що під «Україною». Відповідь на це питання спирається на геополітичні реалії, принципи автохтонності й етноцентризму.

Звідси випливає, що «українська філософія» – суто та, що генетично спирається на світоглядні архетипи українського народу і теоретично виражає його світогляд. Специфіка архетипів у тому, що вони являють «первинний» пласт структур сприйняття світу людьми даної культури, який визначає її світоглядно-сміслову поле. Оскільки українці спілкувалися з іншими народами, остільки вони запозичували у них певні філософські вчення. А це значить, що в Україні функціонує як українська, так і неукраїнська філософія – німецька, французька, англійська, російська тощо. Тому філософія на Україні включає в себе як національну філософську думку, так і запозичені вчення.

Разом з тим українська філософія формувалася дещо іншим шляхом, ніж в Індії, Греції, інших країнах. Скажімо, у Греції вона виростала на ґрунті національної міфології, в той час, як в Україні вона постала з діалогу давньоукраїнської міфології з християнською філософією. Ось чому збагнути особливості української філософії можна тільки тоді, коли усвідомлені особливості української міфології. Філософію, на відміну від етнографії, цікавить у міфології не те, у що давні українці вірили, а те, як вони розуміли світ і себе у світі.

Особливості української міфології. 1. В українській міфології людина досить вільно поводи́ла себе щодо богів. Наші пращури шанували Небо-Перуна і Землю-Жінку. 2. Земля дає соки всьому суццюму, а Жінка ці соки збирає і через материнське молоко передає дитині. Небо-Перун поси́лає дощ і тепло, щоб Земля родила. 3. Людина в українській міфології – свободна, розумна, мужня. 4. Вона знає «мову» тварин, рослин, землі, сонця і вітру. 5. Однаково шанувався розум чоловіка і жінки. 6. Специфічним було розуміння душі і смерті. Душа складалася з трьох частин: одна – пов'язана з тілом, зникає на третій день по смерті; друга – пов'язана з докільцям, зникає на 9-й день, а третя – на 40-й день з'єднується з душами померлих в «ірії». 7. Субстанційне начало світу має природне походження (камінь, земля, яйце – як центр всесвіту), і твориться природними чинниками – вогнем, голубами, «розбиванням» яйця тощо.

Філософська думка України до Київської Русі. Існує думка, що філософія з'явилась лише в часи Київської Русі. Це не так. Ще до слов'ян скіфи, грецькі колоністи на півдні України також мали своїх філософів. Першим історично відомим мислителем з українських земель був *Анахарсій Скіфський* – син скіфського царя. Він багато подорожував по світу і, як пише Діоген, належав до «семи мудреців», що започаткували всю європейську філософію і науку. Він жив у VI ст. до н.е. Його творчість закладає основи філософського вчення про складність істини та її критерії. Інший філософ – *Біон Борисфеніт* (Наддніпрянщина) жив у III ст. до н.е. Був рабом в Ольвії, потім здобув волю. Використовував різні методи і стилі обґрунтування, першим одягнув філософію «у клаптиковий одяг». Широко відомий був також *Сфер* (I ст. до н.е.), який написав 36 книжок різного філософського змісту. Філософська думка розвивалася й іншими представниками народів, що тут проживали.

Формування філософської думки в Київській Русі. Вона розвивалася як діалог язичництва і християнства. Християнська думка розвивалася до X ст. на півдні України у візантійських володіннях північного Причорномор'я. Саме християнство формувалося «знизу» як релігія і філософія збіднілих мас і рабів, а тому до певного часу переслідувалося державою. Крім того, християнству у філософському плані довелося вести боротьбу з античною філософією, іудейством, богумільством (маніхейством), аріанством, гностицизмом тощо. У цій боротьбі християнська думка включала ідеї і певні аргументи своїх противників у свій ідеологічний потенціал. На землях Київської Русі християнство з'явилося у вигляді готової церкви, що проповідувала одного бога, але у трьох лицах. Церква і віра відразу постала як державна, офіційна справа, бо, як писав митрополит Іларіон (1050 р.), люди в 988 р. хрестилися не стільки добровільно, оскільки від страху перед князем Володимиром.

Складність у світоглядному процесі полягала в тому, що на Русі зустрілося два світогляди, що мали різну архітектоніку архетипів. *Український світогляд* при поясненні світу спирався на архетипи: «Хаос – Космос», «верх – низ», «Макрокосмос – Мікрокосмос» тощо. *Християнський світогляд* (на ґрунті єврейсько-грецько-римської ментальності і частково азійства), спирався на архетипи «одне – чисельне», «бог – людина», «Небо – Земля – Пекло», «Бог – Диявол» тощо. Усвідомивши безперспективність боротьби проти язичництва, християнство дало місцевим св'ятам свої назви.

Разом з тим церква, як заклад, що організовував віросповідання, потребувала богослужбну і навчальну літературу. Тому церковна діяльність принесла з собою і слов'янську та грецьку писемність. Богослужіння на місцевій мові було неможливе, бо воно виявилось «без устрою», тобто без письма. Причому грецький текст вважався «істинним», а його засвоєння, переосмислення і тлумачення слов'янською мовою розумілося як філософія. Отже, перші філософи на Русі розумілися як «книжники». А якщо книжник був начитаним, то вважався «зело філософом». Першим, кого серед русичів назвали філософом, був Клим Смолятич. Перший філософський текст доби Київської Русі міститься в «Ізборнику» князя Святослава (1073–1076). Популярною на Русі була «Діалектика» І.Дамаскіна, збірник різних афоризмів, у т.ч. із творів античних філософів. До 1487 р. на Русі не було повного тексту Біблії.

Розрізнялася теологія (слово боже) і філософія. У «Повісті минулих літ» пишеться, що філософія – то мудрість земна, а

«святе письмо» – мудрість небесна. Характерною формою філософствування був книжницький символізм. Якщо в західноєвропейській філософії XI–XIII ст. світ розглядався як створена богом реальність, то в Київській Русі – світ ототожнювався з Біблією, книгою, а всі речі у світі уподібнювалися літерам. Процес читання – це пізнання світу. Філософами-книжниками були ченці, негативно настроєні щодо язичництва, мирського життя. Тому з книжницької філософії випали такі пласти, як осмислення природи, світського життя, взаємовідносин між людьми тощо. Основні світоглядні мотиви розуміння людини є у «Повчанні» В.Мономаха, творах Д.Заточника тощо. (Книжництво: язичництво + християнство = компроміс).

Книжництво було специфічним переплетенням мотивів давньоукраїнського язичництва з ідеями християнської філософії. Воно готувало ґрунт для утвердження в Україні філософії, як специфічної форми діяльності, при загальній релігійно-церковній спрямованості. Це означало, що натуралістична тенденція давньоукраїнського світогляду і християнське офіційно-державне розуміння світу (втілення у предметність духу – бога) повинні були знайти компроміс.

Особливості в світоглядно-філософському осмисленні світу. XIII–XVI ст. – період, коли виникала загроза існуванню українців як нації, визначалися специфічними тенденціями в світоглядно-філософському осмисленні світу людини, людського світобуття. XVII–XVIII ст. позначилися рухом «*братств*», які специфічно інтегрували в своїй діяльності ідеологію православ'я і протестантизму, протистояли полонізації, засновували учбові заклади, керувались православним духовенством. Результатом руху братств стало заснування К.Острозьким у 1583 р. навчального закладу вищого типу – Острозького колегіуму. Тут була типографія, де вперше в Україні в 1587 р. видано Біблію, викладалися світські науки, першим ректором там став Г.Смотрицький. Нащадки К.Острозького передали колегіум католицьким єзуїтам, які в 1631 р. знищили його.

У 1632 р. на основі братської школи і школи Києво-Печерської лаври було відкрито Київський колегіум під патронатом митрополита П.Могили. Згодом колегію було перетворено в академію, яка увійшла в історію під назвою «Києво-Могилянська академія». Вона проіснувала до 1818 р. і відновила свою роботу в 1991 р. як Національний університет. В академії вироблялись такі форми філософствування, які стали класичними у

філософській думці України. Філософська думка професорів Києво-Могилянської академії (С.Яворського, Ф.Прокоповича, Г.Кониського, М.Козачинського, Л.Барановича, І.Гізеля та ін.) надала новий смисл давнім книжницьким уявленням про світ. Зокрема, *світ мислиться вже не як «Біблія», а як «природне тіло»*, що складається з взаємопов'язаних субстанцій.

Світ розуміється *поліцентрично*, де кожне тіло має свою матерію, природу, форму. *Матерія* – це те, з чого складається тіло, роди буття, стихія, поняття. *Природа* – це спосіб існування відповідного тіла, яким воно відрізняється від іншого тіла. *Форма* – це організація матерії відповідно з її природою.

Зах.Європа: матерія – анонімність, Україна: матерія – символ. Тлумачення матерії у філософії Києво-Могилянської академії відрізняється від філософії Західної Європи. Там матерія розумілась як анонімність (бог-природа), з якої постає суще. В українській філософії матерія – це символи, з допомогою яких осягався як видимий, так і уявний зміст світобуття.

Завершувачем класичної доби української філософії був *Г.Сковорода*. Він доводив до рівня теоретичної виразності основні підходи до світу і людини, властиві українській думці. Світ він розглядав антропоцентрично і етноцентрично, тобто як «обительний мир», оточений вічністю і безмежністю. Українська класична філософія у складних умовах українського буття прагнула по-своєму осягнути світові проблеми, спираючись на традиції національного світогляду.

Основні проблеми української філософії XIX–XX ст. Піднесення української філософської думки пов'язане з членами Кирило-Мефодіївського товариства (XII.1845–III.1847). Засновники: В.Білозерський, М.Гулак, М.Костомаров, до них приєдналися 9 осіб (Т.Шевченко, П.Куліш, інші), потім ще – біля 100 студентів. Ставили за мету – досягнення державної незалежності України у федеральній спілці слов'янських держав. Колективна програма товариства – «Книга буття українського народу» у 109 положеннях за допомогою релігійно-повчальних аргументів доводить право українського народу на національне і соціальне визволення. У філософії Кирило-Мефодіївського товариства антропо-центризм доводиться до рівня етноцентризму, тобто у центрі філософських роздумів потрапляє не окрема людина, а доля народів, насамперед українського.

Тенденції розвитку української філософії, що розроблялися «братчиками» і були перервані царськими репресіями, відновив

М. Драгоманов. Світобуття він сприймав розділеним на «світло» і «тьму», між якими перебуває український народ. Завдання в тому, щоб вивести народ зі «тьми» до «світла». Філософія М. Драгоманова сприяла формуванню філософії реалізму і поступу І. Франка. У центрі теорії поступу стоїть не питання про те, що «у світі все міняється», а міняється на гірше, чи ліпше для людей. Тому, по Франку, світовий процес не є ні прогрес, ні розвиток, а своєрідне «ступання», перелив «хвиль» від «центру» до «центру», проблема в тому, щоб вірно пізнати значущість «хвиль», що йдуть від різних центрів і скерувати діяльність в напрямку, корисному для людей. Розробкою вчення про поступ І. Франко своєрідно завершує становлення української філософії.

3. Українське мистецтво як напрямок духовної культури народу

Український народ, незважаючи на пошматування української території, зумів зберегти свою національну вдачу, свій характер, свій артистичний смак, народне мистецтво на цілому просторі великої території. Традиційність української народної душі від найдавніших часів і до сьогодні надзвичайно проявилася в мистецтві. При глибокому дослідженні цієї теми вражає його багатство, незвичайна різноманітність, багата розгалуженість. Це - церковна архітектура, різьбярство, малярство, громадське і приватне будівництво, малярська і різьбярська декорація хати; одяг, її оздоблення й вишивки; українські килими; українська кераміка; оздоби засобів перевозу тощо.

Рекомендованою книгою до вивчення курсу «Українознавства» по темі є книга Вадима Щербаківського «Українське мистецтво», видана в 1995 р. Це вибрані неопубліковані праці, центральне місце серед яких належить українському народному мистецтву. На перше місце автор висуває церковну архітектуру. Церква – це установа, призначена для вияву найвищих душевних настроїв людини у формі молитви та церковного співу. Але церква – це і будова, Божий дім.

Коли ми входимо до старовинної української церкви, то вона нам здається досить великою, зовсім не такою, якою вона є в дійсності. Зовні вона здається відсотків на 20 вищою од справжньої висоти. Існування цієї ілюзії закладено будівничими. Це особливість української церковної архітектури – викликати у глядача почуття висоти, піднесення, неба.

Різьбярство й малярство церковне. Різьбярство особливо поширене в іконостасах. Церкви будують майстри.

Делікатніші роботи виконують столяри. Майстри, котрі роблять іконостаси, називаються сніцарями. *Сніцар* – різьбяр (нім.). Воно свідчить, що вчителями іконостасних майстрів були німці. Існували малярські й сніцарські цехи. Один іконостас для церкви робиться не менше трьох років. Він виготовляється з липового дерева (сушиться до 30 років). Складається з 5–7 ярусів. Ікони в іконостасах здебільшого мальовані, в різьблених ажурових рамках. Образи виділені різьбленими колонами. Орнамент – виноградна лоза. Образи святих – скульптурно різьблені. Особливої пишноти набуває українське бароко. На українському ґрунті барокове мистецтво втратило італійську імпазантність і величавість. Тут воно набуло теплоти, сердечності, казковості. Виноградна лоза мала нагадувати українцеві, що він грецької, а не римо-католицької віри, що він українець, а не поляк.

Громадське і приватне будівництво. До громадського будівництва належать такі будинки: школи, військові курені, склади. До таких належать старий корпус братської академії (1610 р.), духовної семінарії на Подолі, Митрополичий дім на подвір'ї Софіївського собору, корпуси Києво-Печерської лаври, дім Мазепи на Печерську – всі вони зведені в бароковому стилі (Київ).

Заслугує на увагу велика кількість приватних панських палаців та будинків барокового та готичного стилю, котрі були розкидані по Лівобережній та Правобережній Україні – Острозьких, Вишневецьких, Потоцьких, Розумовських тощо.

Українська селянська хата. Це симетрична будова, яка має три клітки: середня клітка – сіни з комином над ними, а по боках сіней або дві світлиці, або комора й світлиця. Світлиці побілені. У панських хатах двері бували часом, як і церковні, шестикутні. Покрівля в хаті мала чотири пологі схили. В декоративній хаті використовувалося малярство й різьбярство. Різьбилися сволюки, одвірки, дужки вікон, мисники, полиці, різні жердки, частини полу. Розмальовувалися стіни, піч (розведеною синькою, різними барвами – фантастичні дерева, птахи, півники тощо). Зовні хати теж оздоблювалися.

Одежа, її оздоба і вишивки. В українському народному мистецтві все було допасоване одне до одного. Хата всередині – до її зовні, до якої пасували дерева садка, квіти. З хатою рівноважилися комори, клуні, криниці. До цього оточення пристосовували себе і люди. Одежа своїми зовнішніми обрисами гармонійно припасовувалася до оточення. Був святковий і буденний одяг. Окремі форми селянської одяжі

відходять до глибокої старовини – намітки, платки (запаски), вінки. Значна частина одєжі застосовувалась інтелігенцією.

Українські килими. Розміри їх різні – до 7 x 7 м. Орнаментация витримана в стилі своєї доби. Виготовляються з князівських часів. Техніка килимарства дуже проста. Верстат – висотою до 1,5 м. Рама (кросна) – горизонтальні частини вгорі і внизу такої довжини, якої має бути килим. Вертикальні частини рам дві дошки з дверцятами вгорі і внизу, в які вставлені осі циліндрів. Дерев'яна голка (голиця) якою вплітаються узори.

Українська кераміка. Існує з доісторичних часів на терені України – майже 5 тис. р. Не зустрічалось лише синьої та зеленої фарб. Були чорні, червоні, білі, жовті, часто дуже химерні узори на мисках, горшках, глечиках.

Для їх виготовлення застосовувались примітивні станки – гончарне колесо, замість прийнятих на фабриках залізних та дерев'яних шаблонів – гончар користувався власними пальцями. Майстерня містилася в самій хаті. Гончарське горно містилося в городі, недалеко від хати, в ямі – півметра глибиною і виступало з ями до 1 м. Горно ділилося на два поверхи решіткою – на верхній поверх накладаються висушені на повітрі горшки, в нижньому – горять дрова, вогонь випалює посуд до почервоніння. Для варива їжі використовуються нерозмальовані горшки, з поливою, яка утворює склисту поверхню і не пропускає воду.

Оздоба засобів перевозу – саней і возів. Важливу роль в цьому відіграло ковальське мистецтво, різьбярство тощо.

Таким чином, Україна – частина вселюдства і всесвіту. Вона – його серцевина за своїм геополітичним розташуванням і характером розвитку культури. Тому цілком закономірно, що користуючись сучасними методами пошуку свого історичного шляху, вона приходить до висновку про необхідність синтезу розуміння культури як поєднання теорії і практики, філософії, релігії, мистецтва, освіти і науки, державно-політичної діяльності – в інтересах Людини – Нації – Вселюдства. Важливо пам'ятати, що будучи невід'ємною частиною природи, наші предки не вивищували себе з-посеред інших природних явищ і предметів, живих і неживих, що їх оточували. Для них усе в природі було упорядковане вищими силами: і живі істоти, і все довкілля сприймалися з певним осмисленням і світосприйняттям.

Лекція 5 Вплив природи на формування світогляду українців

П л а н :

1. Вплив природи на формування духовної культури українського народу.
2. Народні знання і світоглядні уявлення українців: народна астрономія та метеорологія.
3. Свята й обряди народного календаря.

Л і т е р а т у р а :

- Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1996.
Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х т. – К., 1996–1997.
Українське народознавство (під ред. С.Павлюка). – К., 1994.
Боровський Я. Світогляд давніх слов'ян. – К., 1992.
Булашев К. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
Воропай О. Звичаї нашого народу: У 2-х кн. – К., 1991.
Історія української культури. Під ред. І.Крип'якевича. – К., 1994.
Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994.
Культура і побут населення України. – К., 1991.
Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1993.

1. Вплив природи на формування духовної культури українського народу

Природа – це світ, який оточує нас, безкінечний у часі і просторі, що знаходиться в постійному русі і змінах.

Духовна культура визначається духовним життям людей. **Духовне життя** – надзвичайно широке поняття, що включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з **духовною сферою** життєдіяльності людей. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального (сукупність ідей, поглядів, гіпотез, теорій) разом з його носіями – етносом, індивідуумами.

У цьому зв'язку доречно говорити про духовну культуру народу, його духовний світ, душу індивідууму.

Душа – особлива нематеріальна сутність, носій і причина психічного життя людини. У матеріалістичній філософії – це психіка, свідомість.

Духовна культура людини – це її внутрішня культура, її інтелект, це участь особистості у розвитку історично визначеного рівня розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, а також створені нею матеріальні і духовні цінності.

Отож вплив природи на формування духовної культури пов'язаний з світоглядними уявленнями. Кожна людина визначає своє ставлення до себе, до інших людей, до світу. Вона замислюється над своїми вчинками, намагається усвідомити їх на власному досвіді.

Водночас людина усвідомлює пам'ять попередніх поколінь. Так формується **світогляд** людини, який охоплює знання, переконання, прагнення, сподівання. Світогляд впливає на життєві позиції та вчинки. Крім пізнання і дії, світогляд передбачає як самооцінку, так і оцінку її довілля. З огляду на це можна визначити такі три складові світогляду: *пізнавальну, вартісну і поведжувальну*.

Поряд з індивідуальним світоглядом людини існує світогляд великих чи малих груп людей (націй, соціальних верств, етнографічних груп, родини тощо), який у процесі історичного розвитку зазнає певних змін. Отже, світогляд населення різних регіонів, при всьому спільному, відзначається певною специфікою. Так само він не однаковий для різних історичних періодів. Світогляд наших предків дохристиянських часів не тотожний світоглядові козацької доби чи сьогодення, при їх спільній спадковості. Тому цю філософську категорію слід трактувати з позицій конкретно-історичних.

Структури світосприйняття, що формуються ще на рівні міфології, здобули назву **«архетипи»**. Поняття «архетипи» – (від гр. *αρχε* – початок, походження + *τυπος* – відбиток, форма, зразок) – швейцарський вчений Карл Юнг (1875–1961) – засновник швейцарської школи психологів, пояснює так: «Первісна людина асимілювала весь зовнішній чуттєвий досвід подій свого духовного життя. Їй недостатньо було бачити схід чи захід сонця, це мало стати її внутрішньою подією (психічною), тобто сонце мало уособлюватися для людини божеством або героєм, який живе лише в душі».

Так міфологізувалися процеси природи і ставали символічним виразом внутрішньої драми душі людини.

Етнічні архетипи українців впливають на почуття, символіку, релігійні уявлення.

Етнічні архетипи мають бути вербалізовані, тобто висловлені (від лат. *Verbalis* – словесний). (Звідси вербальна нота – дипломатична нота без підпису).

1. Серед архетипів українського народу перше місце посідає **архетип доброї матері**. Він існує з часів трипільської культури (IV–III тис. до н.е.). Тоді вона згадувалася як *Велика Матір* усього суцього. Одним з різновидів вербалізації цього образу є *мати-природа* (добра земля), що переноситься на рідну землю взагалі (ненька-Україна).

2. У духовному житті українського народу важливу роль відіграє також **архетип трійці**, відомий ще з дохристиянських часів: Свята Трійця, тризуб, у християн також три свята – Різдво, Василя, Водохреща; у колядках – красне сонечко, ясний місяць, дрібні зіроньки.

3. **Архетип доброго дідуся** – в народних легендах, переказах, казках. Такий дідусь милосердний, мудрий, справедливий. Найдосконалішою вербалізацією такого типу можна вважати *святого Миколая*, який особливо шанується в західних областях України.

4. З давніх-давен у нашого народу залишився **архетип Перуна**. Він їздить по небу на вогняній колісниці вогнистими крилатими кіньми і разить вогняними стрілами демонів і злих людей.

Про душу людини. Як глибоко релігійний народ українці вірили в потойбічне життя. Проте погляди на душу не залишилися сталими. У дохристиянські часи у них не було єдиного уявлення про душу. Припускалося існування кількох душ в одній людині.

Після прийняття християнства уявлення про душу зазнало докорінних змін. Тепер душі померлих сприймалися як реальні істоти: вони розмовляють, їдять, п'ють тощо.

В окремих регіонах України душу ототожнювали з долею. Доля – душа предків. Доля – ангел. Доля – душа людини, або її двійник.

Вплив природи на формування духовності людини.

Земля, на якій жили наші предки. Її уявляли як корж, що плаває на воді. Вірили, що Земля створена богом з ґрунту, який винесений з морських глибин, стоїть на воді. В окремих

регіонах (Лівобережжя) її порівнювали з жовтком яйця, навколо якого – вода (білок). Тому вона ніколи не сходиться з небом. Землю вважали площиною в переважній більшості регіонів. Вважалося також, що в середині землі – *пекло*, де у вічному вогні – аж до Страшного Суду – мордуються грішники.

Рослинний світ, його існування пов'язувалося з богом. Фруктові дерева – створені богом, шипшина і всі колючі дерева – лукавим. У сухій вербі та очереті сидять чорти. Благословенні дерева – липа і сосна. Липа відвертала прокляття, а сосну – шанують за те, що непридатна для вироблення цвяхів, якими прибивали Спасителя до хреста.

На такі ж групи, як і дерева, поділялися **квіти, трави, злаки**. Усе, що корисне для людини, насадив Бог, а все шкідливе – від лукавого.

Птахи – з ними пов'язувалося багато повір'їв, в яких одних з них вважали божими, а інших – проклятими, навіть курку.

З птахами пов'язували різноманітні прикмети. Так, сороки, ворони, синиці, горобці, пугачі, лелеки приносять людям новини. Скрекоче сорока, стукає в шибку синиця – будуть гості. І навпаки, б'ється в шибку горобець або закряче ворона чи закричить пугач, треба чекати мерця. Навіть спів соловейка пізньої пори року сприймається як велике нещастя.

Натомість півень шанувався як охоронець господарства від нечистої сили. Походження птахів також поділяється на божих (лелека, дятел, іноді зозуля), інші – зловісними або проклятими (крук, сова, пугач).

Моря, озера, ріки, джерела – існували про них різні уявлення у наших предків. В одних регіонах вірили, що всі вони течуть з моря, в інших – з криниці. Ще в інших – ріки порівнювалися з жилами людини. Стверджувалося також, що вночі перед Водохрещами у цілому світі вода на якийсь час стає вином. На Поділлі стверджували, що море має отвори, через які йде дощ у підземному світі. В Лівобережжі стверджувалося, що ставки утворюються на місці, де скоєно тяжкий злочин.

Вогонь. Вважався святим, але мстивим. До нього відносилися як до ангела, його походження пов'язували із земним життям Христа. Його запалювали перед хатами напередодні великих свят, а також біля церкви у суботу перед Великоднем.

Небо. Повсюдно в Україні вважалася множинність небес. Ми бачимо не небо, а лише оболонки. Їх налічується сім і лише за ними – справжнє небо. Воно – червоного кольору.

Там Бог. Бувають ночі, коли імперське небо відкривається і щасливі люди можуть побачити Бога.

Сонце – цар неба, око, обличчя Бога. Вогняна куля, велике колесо. Земля стоїть непорушно, а Сонце рухається і ввечері відпочивати йде, сховавшись за Землю.

Місяць – за повір'ям, нагадує людину, яка народжується, росте і вмирає. Так розпорядився Бог, бо на місяцевій поверхні зображено вбивство Каїном Авеля. Місяць має безпосередній вплив на долю людей, тварин і рослин.

Зірки. Трактувалися людьми по-різному. Їх називали дітьми Сонця, сприймали також як свічі, запалені Богом після народження людини. Українські назви сузір'їв мають суто земне походження: Віз, Квочка, Чепіга, Косарі, Пасіка. Чумацький шлях – це дорога. Отже, навіть побіжний аналіз впливу природи на формування духовної культури нашого народу, його світоглядних уявлень підтверджує, що осереддя світогляду становить людина, її душа, доля, життя. Через таку призму сприймається і довколишній світ.

2. Народні знання і світоглядні уявлення українців: народні астрономія та метеорологія

Під народними знаннями в українознавстві розуміють раціональні уявлення широких кіл населення, набуті шляхом життєвого та виробничого досвіду.

Хоча наука в Україні вже в ХІХ ст. досягла досить значного рівня, більшість селян, для яких доступ до освіти був обмежений, користувалися у повсякденному житті відомостями з різних галузей знань, якими вони користувалися протягом віків, передаючи від покоління до покоління.

Народні знання українців, як і інших народів, були пов'язані насамперед із різноманітною господарською діяльністю і ґрунтувалися на спостереженнях над природою і оточуючим середовищем. На підставі цих спостережень склався землеробський календар (уявлення про те, коли розпочинати або закінчувати сільськогосподарські роботи), сформувався вміння передбачати погоду, лікувати людей та домашніх тварин.

Народна астрономія. Спостерігаючи за зоряним небом, селяни розрізняли більшість сузір'їв, які в українців отримали свої назви: Великий Віз, або Віз (Велика Ведмедия), Малий

Віз, або Пасіка (Мала Ведмедия), Хрест (Лебідь), Дівка воду несе (Орел), Волосожар (Плеяди); а також деякі важливі зірки, зокрема Венера (залежно від пори доби вона називалася Вечірнюю Зорею, Вечорницею або Вранішньою Зорею, Денницею).

Відомі були селянам і деякі закономірності руху окремих сузір'їв, а також Сонця і Місяця, за якими здавна визначалися дні літнього і зимового сонцестояння, пори року й час доби.

У слов'янських народів назва небесного світила – Місяця збігається з календарним терміном, що означає дванадцятку частину року. Десь у глибині віків основою поділу року на місяці було спостереження сходу і заходу Місяця на небі. Більшість селянства, незважаючи на те, що в Україні здавна користувалися прийнятим у Європі сонячним календарем, у повсякденному побуті при лічбі часу в межах місяця поділяли його на три, чотири, або п'ять відрізків відповідно до фаз Місяця.

Так, відповідно сучасній астрономічній науці, обертання Місяця навколо землі поділялося на чотири фази: перша чверть (молодик), друга – півповня, третя – повня, четверта – остання квартира. Тридобовий період невидимості у русі Місяця майже в усіх районах України називався переміною.

Поділ доби і дня в українців з давніх давен пов'язувався з положенням Сонця над обрієм. Селяни відрізняли ряд проміжків доби: близько півночі, північ, над північ, досвіток, ранок, схід Сонця, обіди, полудень, підвечірок, вечір. Сонце було головним мірилом для визначення часу вдень. Кожна людина могла визначити пору дня, подивившись на Сонце та вимірявши тень власної постаті кроками. Після заходу Сонця час визначали за зорями. Особливо по Возу та Волосожару. Перекинутий Віз – час ночі. Волосожар піднявся – Віз на небі вниз повертався.

По Сонцю, Місяцю і зорях люди орієнтувалися на місцевості. Звертають на себе увагу українські назви сторін світу – південь, північ, схід, захід.

Важливим орієнтиром уночі була Млечна Путь, або Чумацький шлях. Ще в XVI ст. запорізькі козаки легко перепливали море, орієнтуючись по небесних світилах. Люди добре розуміли, що одні зірки ближче до Землі, інші – далі.

Народна метеорологія. З давніх часів люди уважно придивлялися до атмосферних явищ. Стихія нищила врожай, руйнувала будівлі, шляхи. Врожай залежав від погоди. «Не Земля родить, а літо» – народне прислів'я.

У минулому явища природи людина приписувала потойбічним силам: гроза пояснявалася діями Іллі Пророка, вітер – Боже дихання, град – Божа кара за гріхи.

Разом з тим у народі здавна виникали вірні прикмети і завбачення погоди, що передавалися з покоління в покоління, перевірялися і доповнювалися безпосереднім досвідом. Так з'явилася різноманітна народна термінологія. Годиною називалася ясна сонячна погода, негодою – погана погода.

Кліматичним умовам України відповідають назви місяців: січень, лютий, березень тощо. Зиму називали погожою, хазяйською (коли була холодна); сирітською (незначні морози), гнилою (малосніжною, з відлигою), лютою (з сильними морозами, заносами).

Багато прикмет підтверджується науковими даними. Помічено, що людина хвора на ревматизм відчуває зміну погоди, здорову людину опівдні знемагає сон – буде дощ. Чимало прикмет виникло завдяки спостереженню за тваринами, птахами, комахами:

- бджоли перед непогодою ховаються (несе їм загибель);
- перед дощем крила комах звожуються, стають важчими і вони опускаються в нижчі шари повітря, де їх ловлять птахи і навіть риби;
- ластівки літають низько – на дощ;
- перед негодою мурашки закривають більшість ходів у мурашнику;
- рослини розкривають листя або квіти в теплу погоду і закривають в холодну;
- квіти сильніше пахнуть перед дощем (випаровують пахучі речовини).

Велика кількість народних прикмет базується на спостереженнях за фізичними явищами в атмосфері:

- дим стовпом – на мороз, на гарну погоду;
- дим стелеться – на погану погоду;
- роса – ознака сонячної погоди.

Багато народних завбачень пов'язано з виглядом Сонця, Місяця, хмар:

- по фазах Місяця в грудні визначають погоду на всі пори року (бойки);
- Сонце, Місяць, зірки бліді – буде дощ;
- перисті хмари приносять дощ;
- райдужні кола навколо Місяця – посилення вітру;

- небо в «баранцях» – наближення дощу;
- темні важкі хмари – гроза.
- Явища в атмосфері:
 - духота – передвісник грози, дощу;
 - погане горіння дров – відлига;
 - багряна Зоря – на дощ;
 - зірки з вогнем граються – на хуртовину, дощ;
 - похолодання під час дощу – припинення негоди.

Світоглядні уявлення та вірування. Серед українців досить поширеними були давні світоглядні поняття, які знайшли відбиття у міфології та народній поетичній творчості. Йдеться про космогонічні уявлення щодо походження Землі, Всесвіту, персоніфікацію явищ природи. Остання уявлялася як живий світ, населений таємничими силами, органічною частиною якого була людина.

Існували давні тотемістичні та анімістичні уявлення, пов'язані з оточуючими рослинами і тваринами.

Тотемізм – одна з первісних форм релігійного вірування (про спільне походження і спорідненість між певною групою людей і певними видами рослин, тварин чи явищами природи).

У віруваннях і забобонних діях важливу роль відігравав вогонь, віра в його очисну силу. Існували численні ритуали, обереги, табу. Вони, як і свята, мали оберігати від несприятливих сил.

Анімізм (від лат. *anima* – душа, дух) – віра в існування душ і духів, що нібито управляють усім матеріальним світом.

До прийняття християнства панували язичницькі культури. Поряд з обожненням природних явищ слов'яни створили цілий сонм богів, серед яких наймогутнішими були: бог Сонця – Даждьбог, бог грому – Перун, бог неба – Сварог, бог вітру – Стрибог, бог природи, землеробства – Род, бог худоби – Велес та ін.

До християнських часів сягають також вірування, пов'язані з «нечистою силою» та іншими надприродними образами, які своїми діями здатні завдавати шкоди (відьми, вовкулаки, упирі). Деякі з них були фантастичними істотами (чорти), які осмислювалися не лише як «нечиста сила», а і як іпостась домашнього духу (домовики). В українській міфології значне місце посідали русалки, мавки та ін. Вони могли оберігати, але й приносити нещастя. Щоб позбавитися від них, вживали різні магичні оберегові дії.

Після прийняття християнства відбулося сполучення язичницьких і християнських світоглядних елементів.

Християнські свята сприймалися як видозмінені образи язичницьких богів. Святий Ілля – з образом Перуна. На Різдво – ряжені, колядки, ворожіння, уява, що душі предків беруть участь у трапезі; на Масляну – спалювати солом'яне опудало – символ зими, на Івана Купала – пускати вінки по воді, на Трійцю – прикрашати будівлю гілками.

Багато давніх обрядів збереглося у сімейних святах, весіллях.

Звичаї – це повсякденні усталені правила поведінки, що склалися історично, на основі людських стосунків, у результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значимості (неписані закони – передаються з покоління в покоління). (Вітатись при зустрічі по-різному – лапландці труться носами).

Обряди – це символічні дієства, приурочені до відзначення найбільш важливих подій у житті людей. Посівання на Новий рік, колядування, клечання хати на Зелені свята.

Сукупність обрядів становить ритуал. Система усталених обрядів становить **обрядовість** даного народу. Найкраще виражена обрядовість – в українському фольклорі.

Обрядовість: *родинна (сімейна)* – весілля, похорони, родини; *календарно-побутова* – певні сезони, природні цикли – зима, осінь, весна, літо.

3. Свята й обряди народного календаря

Календар (від лат. *calendarium* – букв. боргова книжка в Давнім Римі. Календи – назви перших днів кожного місяця, в які сплачувались борги). Показчик усіх днів року з зазначенням днів відпочинку, свят, визначних подій. Система числення великих проміжків часу, що ґрунтується на періодичності явищ природи, пов'язаній з рухом небесних світил.

Сучасний календар бере початок від юліанського (ст. стиль), запровадженого Ю.Цезарем у 46 році до н.е. У цьому календарі з кожних 4 років 3 роки були по 365 днів, а четвертий, високосний – 366 днів (номер якого ділиться на 4). Тривалість юліанського календаря довша за справжню (тропічну) на 11 хв. 14 сек. За 128 років початок календарного року запізнювався на одну добу.

У 1582 р. папа римський Григорій XIII провів реформу календаря. Середня тривалість року лише за справжню довша на 26 сек. В Росії юліанський календар запроваджено в 1700 р. Петром I, а григоріанський за Радянської влади

14 лютого 1918 р. Різниця між календарями становить: у 18 ст. – 11 діб, 19 ст. – 12 діб, 20 ст. – 13 діб.

Річний народний календар увібрав у себе ранні міфологічні уявлення людей про силу основних стихій – повітря, вогню, води, анімістичні уявлення про добрих і злих духів, богів, силу магічних засобів впливу на природу.

Народний календар українців мав аграрно-виробничий зміст, що яскраво засвідчують давньослов'янські назви місяців. Всі вони безпосередньо пов'язані або з річним колом трудових процесів селянства, або з природними явищами, важливими для сільськогосподарського виробництва. Так, назва «січень» походить від звичаю вирубувати взимку дерева на лісових ділянках, що засівали весною. Лютий – місяць, коли лютують зимові холоди. Березень отримав назву, бо в цей період випалювали березові гаї, звільняючи місце для нив. Квітень – час весняного квітування фруктових дерев. У травні – сприятливі умови для випасу худоби. Червень і липень пов'язані з сезоном бджільництва і городництва. Серпень – час збирати врожай серпом.

Народний календар зимових свят

Грудень (студень, мостовик, трусим) – перший місяць зими й останній місяць року – чи не найбагатший на свята та присвятки. Змінюється пора року, а тому, вважали, активізуються усі стихії та магічні сили.

4 грудня – християнське свято **Введення до Храму Пресвятої Богородиці**. Забороняється шити, прати, рубати тощо. Увібрало елементи української обрядовості. Вважалося, що в свято відьма відбирає у корів молоко. Вдавалися до запобіжних заходів – варили суміш (дьюготь, сірку, полин) і малювали на корові хрестики.

Дівчата приходили рано до церкви, чекали священика і, входячи в церкву, примовляли: «Як тепер уводиш мене дівкою, щоб через рік уводиш мене звінчаною».

7 грудня – **Катерини**, яку вважали опікункою дівочої долі. Збиралися гуртом дівчата, варили кашу, а горщик з кашею несли до воріт і звали свого судженого.

13 грудня – свято **Андрія**. Святого вважали покровителем молоді, який сприяв щасливим шлюбом. Основні елементи свята – ворожіння дівчат навколо ритуального хліба – «Калити».

14 грудня – свято *Наума*. Привчали дітей до науки, ремесла. «Сьогодні Наум – бери собі науку в ум».

17 грудня – свято *Великомучениці Варвари*. Не прядуть, не шують. «Свята Варвара ночі урвала, а дня приточила».

18 грудня – свято *Сави*, покровителя духовності. «Сава дня прибаве».

19 грудня – свято *Миколая* (зимового). Є і весняний. Святий – заступник скривджених. Всім допомагає, приносить подарунки.

21 грудня – свято *Ганни*. Зачаття. У цей день зачався світ. Збереглись пережитки тотемічних вірувань. Не можна згадувати про вовків і вовкулаків. «Про вовка помовка, а вовку і в хату».

25 грудня – свято *Спиридона Сонцеворота*. Час зимового сонцестояння. «Сонце на літо, зима – на мороз». Виходили в сад і «лякали» дерева.

30 грудня – свято *Данила-пророка*. Моляться святому, ставлять свічки та просять оберігати худобу.

Січень (студень, поросинець, сніговик, тріскун, льодовик, щипун, сніжень, лютовій) – великі свята – Новорічні, Різдвяні. Багаті обрядовими діями і символікою.

6 січня – *Святий Вечір*. «*Багата Кутя*». (кут – у перекладі з древньоарабської – їжа). Готують пиріжки, калачі, щоб на Різдво було чим шанувати колядників, варили Кутю в новому горщику. За традицією на Святвечір готують 12 страв, бо річне коло становить 12 місяців. У різних регіонах їжа мала свої відмінності.

7 січня – перший день Різдва. *Різдво Христове*, як і Великдень, святкують три дні. Як стемніє, ходять колядники. В основі звичаю – віра в магічну дію слова, яке забезпечить щастя і добробут.

13 січня – свято *Маланки*, «*Багата Кутя*», готують 12 страв. (щедрий вечір, щедра кутя). Напікають калачів для щедрувальників та посівальників. Ходять ряжені, водять «козу», співають щедрівки з побажанням урожаю.

14 січня – свято *Василя. Новий рік*. Хлопці засівають, з Новим Роком поздоровляють (жито, пшениця, овес, ячмінь), не засівали гречкою й горохом – то віщувало нещастя.

18 січня – *Святий Вечір*. «*Голодна Кутя*». Увесь день не працюють і до вечора нічого не їдять, тому й називається вона «голодною». Святою водою краплять хату.

19 січня – *Водохреще*, або «*Йордань*» (біблійна ріка), в якій охрещено Ісуса Христа. Священик святить воду. Таку воду

вважали помічною від усіляких хвороб. Святкують три дні. Після Водохреща розпочинаються М'ясниці. Справляють весілля.

15 лютого – *Стрітення*. Зима з літом бореться. Багато пов'язано прикмет щодо погоди, врожаю.

24 лютого – свято **Власа**, святого, що опікувався худобою.

Весняні народні свята

9 березня – перше весняне свято – *Обертіння*, пов'язане з біблійною легендою про повернення відсіченої голови Іоанна Предтечі до тулуба. За народним календарем цей день – провісник весни, бо з вирію повертаються пернаті, господар – до землі, а діти – до хліба.

11 березня – свято *Севастьяна*, покровителя материнства.

12 березня – свято *Прокопа*. Моляться, щоб краще родили льон і коноплі.

13 березня – свято *Василя Капельника*. Вода зі стріхи – на урожай.

14 березня – свято *Явдохи*. Прихід весни. «На Явдохи сіє – на весну вспіє».

15 березня – свято *Федота*. Святий опікується різнотрав'ям.

17 березня – свято *Герасима* – шпаківника, покровителя птахів.

18 березня – свято *Конона* – покровителя тварин. Цього дня намагалися задобрити домовика, щоб не робив шкоди. Передивлялись домашнє насіння.

22 березня – *Сорок святих*. Весняне рівнодення. Сорок святих за легендою чистять небо від снігу.

30 березня – свято *Теплого Олексі*. Святий – покровитель бджіл. Пасічники виносять вулики з темників.

7 квітня – *Благовіщення*. Земля «одмикається» і розкривається для росту всякого зілля. У цей день категорично забороняли працювати («дівка коси не плете, птиця гнізда не звиває»). Свято пов'язане з культом Богородиці, яка в цей день одержала радісну звістку про те, що у неї буде син Ісус.

8 квітня – свято Благовісника *архангела Гавриїла*. Святий опікується посівами, забезпечує дощ. Сіють капусту – щоб так швидко росла, як ластівка літає.

У квітні триває **Великий Піст**. Найважливіший день – середа, коли піст ламається навпіл.

14 травня – свято **Єремія**, покровителя рослинності. Збирають в цей день лікарські трави.

15 травня – свято **Бориса і Гліба**. Добрий день для висівання ярових. «Борис і Гліб сіють хліб». У цей день починають співати солов'ї.

18 травня – свято **Ірини-розсадниці**. Свята – покровителька городництва. Висаджують капустяну розсаду.

Рахманський Великдень. Святується через 25 днів після Великодня. Рахманів за легендою вважають праведними людьми, які живуть далеко за морями.

21 травня – свято **Івана Довгого**. Покровитель городництва, особливо баштанних культур. Садять огірки, щоб довгими росли.

22 травня – свято **Миколи весняного**. За церковним календарем – день перенесення мощей Святого Миколая Чудотворця. Виганяють коней на пасовисько.

23 травня – Святого **Апостола Симона Зилота** (Золота, Злотника). Святий – покровитель цілющих трав.

24 травня – святого **Цареграда**. Був звичай замовляти посіви від нищення.

25 травня – свято **Івана Головатого**. Висівають огірки, капусту.

28 травня – свято **Пахомія Бокогрія**. Початок теплих днів.

Літні народні свята

7 червня – свято **Івана Головатого** (за церковним календарем – третє обретіння голови Іоанна Предтечі). Висаджують пізню капусту.

Зелена неділя (Свята Неділя) по-церковному **Трійця**, випадає через сім тижнів після Пасхи. Одне з найвеличніших свят літа. Тиждень перед Трійцею називали «зеленим», «кличальним», «русальним».

25 червня – свято **Онопрія (Онуфрія) Великого**. Вважалося, що цього дня сонце «перескакувало» на зиму.

6 липня – свято **Горпини Купальної**. Збирають лікарські і чародійні трави (з метою ворожіння і чаклунства).

7 липня – свято **Івана Купала** (Іванів день). Одно з найбільших літніх свят у багатьох європейських народів. Перший докладний опис подається в Густинському літописі XVII ст., з якого постає перед нами перше язичницьке свято.

12 липня – свято **Петра і Павла**. Петро – покровитель хліборобства, охоронець полів. Печуть коржі з сиром, які

називаються «мандрики». Молодь влаштовувала ритуальні ігри. Зозуля переставала кувати.

21 липня – день **Прокопа-жнивдаря**. Традиційний початок масових жнив. Свято **Казанської** ікони Божої Матері.

1 серпня – свято **Мокрини**. Не можна обробляти прядиво. Коли в цей день дощ – осінь буде дощова.

2 серпня – свято **Іллі**. Багато легенд про Пророка Іллю, який їздить на вогняній колісниці і вважається богом грому і блискавки. Починають відлітати лелеки.

4 серпня – свято **Марії Магдалини**. Дотримуються заборони на окремі види роботи, ходять поминати померлих на цвинтар. Після воскресіння Ісус першим з'явився перед Марією, яка й повідомила його учням, що Христос живий.

6 серпня – свято **Бориса і Гліба Літнього**. Друге свято першим українським святим. Період завершення жнив, але в цей день відпочивали. «На Гліба й Бориса за хліб не берися».

9 серпня – свято **Пантелеймона**. Не можна жати, в'язати, косити. (Паликопа). Може згоріти врожай. Святий Пантелеймон вважається найпершим помічником хворих. Знахарі заготовляють лікарські трави.

14 серпня – **Перший, або малий Спас**; свято **Маковія**. Був великомученик за віру. Мав відношення до всієї городини. Готували обрядову страву – коржі з маком.

19 серпня – **Преображення. Яблучний Спас**. Зустріч літа з осінню. Опікувалися бджільництвом. До церкви несли яблука, груші, мед, віск, стебла жита, квіти. Спас – поминальний день.

28 серпня – **Перша Пречиста. Успіня Богоматері**. Найбільше свято, встановлене на честь Діви Марії (вона зветься Пречистою). Не працювали в полі і городі. Одягали чисту одягу. Варили кури, розповідали біблійні перекази. Закінчувалося літо, наближалася осінь, багата на свята, весілля, урожай.

29 серпня – **Третій Спас**. Свято пов'язане із шануванням полотняної ікони Ісуса Христа (Спаса на полотні). В народі – Горіховий Спас, Хлібний Спас.

Осінні народні свята

11 вересня – свято **Івана Головосіка**, або «Глави». За біблійською легендою цього дня відбулося відсікання голови

Івана Хрестителя, який вважається одним із покровителів сільського господарства. Шанують його і як цілителя від різних хвороб. На свято постяться. Нічого не ріжуть.

12 вересня – присвяток **Івана Воїна**. Особливо не святкували, але молилися за тих, хто був у дорозі, хто пропав без вісті.

14 вересня – свято **Семена Стопника**. Сприяв відновленню вогню, опікувався птахами. Від Семена починають копати картоплю.

17 вересня – свято **Неопалимої Купини**. Не робили нічого в городі та в полі, щоб уберегти оселю від пожежі.

19 вересня – свято **Михайлове чудо**. Робити в цей день – важкий гріх. Записано багато легенд про покарання грішників у цей день.

21 вересня – святкують **Введення**, або **Другу Пречисту Різдво Пресвятої Богородиці**. Не працюють, щоб не трапилася в хаті якась «причина» – несподівана біда. Урочисто святкуються в тих селах, де випадає на Пречисту храм.

27 вересня – велике свято **Воздвиження**, або Чесного Хреста. Строгий пост. Вважалося, що до Воздвиження усі птахи відлітають у вирій, крім диких гусей, які відлітають останніми. На Здвиження змія і гад не двинеться (завмирає або лізе у теплий край).

9 жовтня – свято **Івана Богослова**. До цього свята селяни мали відсіятися. Ще називали Івана Осіннього, не можна копати глину. Роботи закінчилися, наставав час для розваг.

14 жовтня – **Покрова**. Святкується з XI ст. Козацтво Св. Покрову вважало своєю захисницею. На Запорозькій Січі була збудована церква Св. Покрови. Дохристиянського походження – богиня землі. Придивлялися до погоди (На Покрову до обіду – осінь, після обіду – зима). Покрова – покровитель весілля. «Прийде Покрова – дівці голову покриє».

15 жовтня – свято **Купріяна**. Багато моляться, щоб св. Купріян відвернув чарівниць.

20 жовтня – свято **Сергія Капусника**. Треба сікти капусту, щоб була смачна і зберігалася.

27 жовтня – свято **Параскеви – П'ятниці**. Вважалася покровителькою дівчат і вони молили її про своє щасливе заміжжя.

28 жовтня – свято **Юхима**. Бджолярі готували до зими пасіки.

31 жовтня – свято **Луки**. Покровитель жінок. До нього закінчували обмолот хліба. До весняного Луки (15 травня) – ані хліба, ані муки, а прийшов осінній Лука – з'явилися хліб і мука.

8 листопада – свято *Дмитра*. Храмові свята. Сприятливий для сватання та одруження. Від Дмитра вже не сватаються.

10 листопада – свято *Параскеви. Друга П'ятниця*. Поминальний день. Не працюють.

14 листопада – свято *Кузьми і Дем'яна*. День посадки дерев.

21 листопада – свято *Михайла*. Михаїл – один з архангелів, верховний воєначальник у космічній війні з ворогами Бога. Опікує лісових звірів і є покровителем мисливців. Поминальний день. Випадає перший сніг.

27 листопада – свято *Пущення. Пилип*. Заговини. Відзначаються перед Пилипівчаним постом (триває від 28 листопада до Різдва). За своїм значенням близьке до весняного свята Масляниці, яку святкують за тиждень до великого посту.

Народні звичаї, обряди, етика, вірування, прикмети, символіка й атрибутика свят безвідмовно і безпомилково століттями працювали на виховання людяності, почуття добра, краси, духовності, сприяли соціалізації особи.

Таким чином, розглядаючи вплив природи на формування світогляду українців, слід зазначити, що він тісно пов'язаний з народними знаннями і світоглядними уявленнями, святами і обрядами народного календаря. Кожна людина особисто визначає своє ставлення до інших людей, навколишнього світу. При цьому вона усвідомлює пам'ять попередніх поколінь, яка охоплює знання, переконання, прагнення і сподівання. Світогляд впливає на життєві позиції та вчинки і передбачає як самооцінку, так і оцінку довкілля. Своє право на вільну працю український народ виборював століттями, а в праці відстоював свою честь і гідність, тому вартість людини вимірювалася до праці, до свят і обрядів народного календаря. За народним світоглядом людина була невід'ємною від природи, її матеріальною частиною. За аналогією з природою навіть вік людини прирівнювався до певних пір року. Основним чинником народної мудрості споконвічно була повага і любов до вільної праці, гуманістичних ідеалів добра, краси, взаємин, виховання високих рис громадянства.

Лекція Проблеми розвитку
6 української нації

П л а н :

1. Поняття «нація». Еволюція етносу в націю. Чинники, що формують нації.
2. Процес формування української нації. Проблеми, що виникали в процесі формування.
3. Формування політичної нації як нової якості етносу

Л і т е р а т у р а :

- Кононенко П.П. Українознавство. Навч. посібник. – К., 1996.
Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. – К., 1996.
Українське народознавство (Під ред. С.Павлюка). – Л., 1997.
Винниченко В.К. Відродження нації. – Т.1. – К., 1990.
Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991.
Голобуцький М. Запорізьке козацтво. – К., 1994.
Сергійчук В. Національна символіка України. – К., 1992.
Донцов Д. Історія розвитку української національної ідеї. – К., 1991.
Канин Ф. Національна ідея у її втіленнях // Розбудова держави. – 1998. – № 7–8.
Костомаров М.І. Твори. – Т.1. – К., 1990.

**1. Поняття «нація». Еволюція етносу в націю.
Чинники, що формують націю**

Поняття «нація». Нація (від лат. плем'я, народ) – усталена історична спільність людей, форма суспільного розвитку, яка склалася на основі спільності економічного життя, мови, території, культури, психології.

Еволюція етносу в націю. Етнос – гр. народ – людська спільнота, яка характеризується окремою етнічною територією (батьківщиною), своєю мовою, культурою,

власною самосвідомістю, характером, специфічними формами господарського життя.

Чинники етносу:

а) расові (від фр. *race*) – підрозділ виду людини: негроїдна, монголоїдна, європеїдна;

б) географічні – гео – земля, графо – пишу = землю описую, система наук про взаємовідносини людини і географічного середовища;

в) історичні – вивчають минуле людства;

г) соціопсихологічні – соціальна психологія – наука про закономірності поведінки і діяльності людей;

д) культурні – типи і форми людської діяльності.

Чинники нації:

- геополітичні;
- етнокультурні;
- релігійні;
- ідеологічні;
- економічні;
- мовні.

Кожен концентр загального поняття Україна, українство – це, як ми бачили, багатоаспектна, а тому складна проблема. І все ж чи не найскладнішою в минулому, і чи не найуразливішою в імперських системах є проблема нації. І особливо – нації української.

У **радянській історіографії** є своє бачення концепції «нація». Так, в «Советском энциклопедическом словаре» (1986), «нація» (від лат. *natio* – плем'я, народ) – історична спільність людей, що складається в процесі формування спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури й характеру. Виникає в період подолання феодальної роздрібненості на основі капіталістичних економічних зв'язків, створення внутрішнього ринку, складається з різних племен і народностей.

За умов капіталізму складається з класів з протилежними інтересами, ідеологіями; в кожній національній культурі є дві національні культури: культура експлуататорів і культура демократична, народна. За умов соціалізму (точніше – СРСР) відбувається процес розквіту й зближення націй... на основі принципів інтернаціоналізму. В СРСР склалася історично нова соціальна й інтернаціональна спільність – радянський народ». Отже, виходить, що нації, як суб'єкти історичного процесу, асимілювалися чи й зникали.

І все ж автори УРЕ пішли ще «далі»: «Марксизм-ленінізм, – заявили вони, – не тільки дав єдино правильне наукове пояснення умов виникнення та соціальної природи націй, а й вказав на їхнє майбутнє. В.Ленін неодноразово писав, що «в майбутньому зближення націй поступово приведе до стирання національних відмінностей, падіння національних перегородок, до злиття націй» (УРЕ, т.10, с.24). Провина у гальмуванні «прогресивного» процесу падає не лише на буржуазних націоналістів, а й на зарубіжну науку (минулих і ХХ ст.), представники якої через свою «відсталість» або «обмеженість» не розуміють: є нації соціалістичні, а є буржуазні (хоча це може бути одна й та ж нація!). Творять нації суспільні умови, але представники ідеалістичної та метафізичної теорії, «буржуазна соціологія розглядає нації відірвано від соціально-економічних умов життя суспільства, тлумачить націю як вічну категорію, змішує її з расою, плутає історичне поняття нації з етнографічним, роздуває значення психологічного чинника», безпідставно надає ваги таким чинникам, як історична доля, «національний характер», «комплекс фізичних і психічних ознак», «культурна спільність» (Там само, т.10, с.2,3).

Зарубіжна історіографія. У зарубіжній науці історіографія і проблема націй посіли чільну позицію ще багато століть тому. На доказ наведемо лише найхарактерніші підходи до неї.

Розуміння самодостатності етносів та ролі національного (племінного) чинника в розвитку людини (а відтак держави, культури, мистецтва) виявляли ще Платон і Аристотель. При цьому вони, як і Ксенофонт, Теофраст, історики Греції, Візантії, Риму, наголошували головним чином на відмінностях народів.

Платон (428–348 рр. до н.е.), Аристотель (384–322 рр. до н.е.) – давньогрецькі вчені, філософи.

Ксенофонт (430–355 рр. до н.е.) – письменник, історик.

Теофраст (372–287 рр. до н.е.) - філософ давнього світу, учень Аристотеля, ботанік.

Це й допомагало їм показати риси, особливості як своїх, так й інших (зокрема арабських) племен, до того ж – у їхній як «стабільності», так і мінливості, зумовлюваній обставинами буття та виховання. Колись писав, наприклад, Ксенофонт у «Кіропедії», іранці (перси) та підвладні їм народи були мужніми й благородними. Та з часу розпаду внутрішніх чвар вони стали більшою мірою, ніж раніше, неповажливими до своїх богів і рідних, несправедливими й корисливими. «Раніше якщо хтось ризикував, захищаючи царя чи місто, або здійснював якесь інше благодіяння,

то був шанованим; тепер же – якщо хтось сподівається зробити корисне царю, ось як Мітрідат, що зрадив свого батька Аріоварзана, або як Реміор, котрий в Єгипті залишив своїми заложниками дружину, дітей і дітей своїх друзів й знехтував священною клятвою. То ось вони й користуються найбільшою шанобою» (Ксенофонт. Киропедія. – К., 1978. – С.301).

Характери людей і суспільно-політичний лад – такий аспект досліджень Платона, який робив висновки: «У різних людей як правило буває стільки ж видів духовної структури, скільки існує видів державного устрою» (Платон. Государство: В 3-х т. – М., 1971. – Т.1. – С.362.). Тому – оскільки характер народу формується обставинами життя – необхідно дбати про створення найкращої форми держави (для Платона це «ідеальна держава» мудреців-мислителів, одержимих ідеєю самопізнання й самотворення); у демократичній державі формується тип демократа, у тиранічній – тирана; у свою чергу ті люди впливають на мораль, етику, ідеали нації. (Форма держави формує тип нації).

Переконавання, що характери людей, народів та суспільні умови є взаємовпливаючими чинниками, відстоює й Теофраст («Про властивості людської моралі»).

Свого часу ідеологи релігії на основі поетизації певних рис характеру проголосили богообраним народом євреїв. Олександр Македонський на небачено високий п'єдестал підніс греків. З часу створення Римської імперії богообраними стали зображувати римлян (у тому числі й Вергілій в «Енеїді»).

Сила інерції виявлялася непереборною, й на месіанську роль стали претендувати то росіяни, то німці чи англійці. А в зв'язку з цим питання націй із сфери історії чи філософії, етнопсихології та етнографії перейшло в сфери політики й міжнародних відносин і набуло характеру проблеми, охоплюючої вузол питань: Що є нації? Які є нації? Що визначає їхню природу (сутність) і яке їхнє місце в світі, роль та місія? Які умови, чинники й шляхи реалізації?

2. Процес формування української нації.

Проблеми, що виникли в процесі формування

У контексті зазначеного особливої ваги *набуває наш вітчизняний прадосвід*, зокрема те, що автори «Київського літопису», а далі й Галицько-Волинського, Густинського, козацьких літописів не тільки дали яскравий, характерний опис

племен Київської Русі (чим і для сучасної науки залишили і великі джерела знань, і приклади аналітично-об'єктивного підходу та характеристики Козацької держави), а й визначили дійсно науковий підхід: диференційовано-інтегративного бачення племен в державі- імперії та свого народу в системі народів світу, об'єктивного опису і позитивних рис власної народності (полян) й того, що викликало відразу ще в самих літописців (стосовно древлян, обрів) - принцип історизму.

XVII–XVIII ст. і в Україні, і в Європі стають переломними в розгляді проблем націй.

Дослідники вже не сумніваються, що кожна нація – «од бога», отже: космічно-природного походження, самодостатня й неповторна. Предметом науки стає інтерес: що формує нації? Чи вони змінюються? Яка їхня основа, роль і місія, доля?

Руссо, Кант, Монтеск'є, Гегель, Юм, Гельвецій, Гердер проблему націй переносили в систему досліджень, у якій поважне місце займали історія, філософія, соціологія, культурологія, етнопсихологія, фольклористика.

Інший – базований на догматах віри, ірраціоналізмі – підхід практикують ідеологи церкви. Тому: якщо для більшості істориків та філософів головним формотворчим чинником націй постає природа, то ідеологи церкви й політики, як правило, роблять наголос на фідеїстичній основі. Це й спонукає одних спиратися на досвід історії, інших же в підході до проблеми над усе ставити ірраціоналізм та месіанство.

Уже зазначалося, що вітчизняні автори літописів – Київського й Галицько-Волинського – ще в XII–XIII ст. відзначили органічний зв'язок держави та етносів. До того ж дали вражаюче яскраву характеристику племен Київської Русі.

Тепер зауважимо, що з тієї характеристики чітко проступає роль: а) «землі роду свого»; б) «закону батьків»; в) історії появи, розселення й буття племен (історії світової – від Ноєвого потопу – і власної); г) традицій, культури; д) мови. Літописці в одній державі бачать багато етносів – різних як способом буття, так і характерами (поляни, деревляни, обри).

Рід – плем'я – народність – ось ланки спільноти, що в глибинах має властивості етносу, а в перспективі – нації і держави. Маємо на увазі і те, що не кожен етнос еволюціонує в націю, і те, що окремі етноси й при втраті державності не втрачають внутрішніх властивостей та рис.

І з цієї точки зору повчальною є історія розпаду Київської Русі: наявність різних етносів послаблювала нашу прадержаву

й полегшила справу завойовників-монголів; але водночас вона засвідчила їхню природну не лише силу, а й незнищенність.

Саме етнічна цілісність уберегла українців від загибелі не тільки в час татаро-монгольського лихоліття, литовського партнерства, шляхетсько-польського й турецько-татарського геноциду, а й російсько-імперського «благоденствія».

XVIII–XIX ст. поставили питання руба: бути Україні, чи не бути? Збереження її на рівні етносу не вберігало від поступового загасання й зникнення ще й тому, що етнос послідовно розмивався демографічною політикою. І в ній знайшлися сили, що на виклик обставин відповіли: порятунок у творенні спільноти іншого типу – нації-держави!

Як розвивалося вчення про націю в Європі

Ще рух Реформації активізував націєтворчі процеси в Європі. Капіталізм динамізував їх. Активізувався процес осмислення сутностей. Відповідаючи на питання, що є «нація», «народ» і які чинники їх визначають та є виразниками сутності, француз Монтеск'є (1689–1755) категорично твердив: народи – це їхні характери. Характери ж формує географічне середовище. «Влада клімату є сильнішою всіх інших влад... Народи спекотних кліматів боязкі, як старики, народи холодних кліматів відважні, мов юнаки» (Монтеस्क'є. Избр. произвед. – М., 1955. – С.350). До того ж клімат впливає не тільки на фізичні якості людей, а й на моральні, духовні: «В північному кліматі ви бачите людей з незначною кількістю вад, чимало добродетельності й багато щирості та відвертості. Наближаючись до півдня, ви наче віддаляєтеся від самої моралі: там з посиленням пристрастей множаться злочини, і кожен намагається перевершити в цьому іншого... В країнах помірному клімату ви бачите народи непостійної поведінки... Клімат надмірно гарячий зовсім позбавляє тіло енергії. А розслаблення тіла перекидається й на душу: людина стає до всього байдужою, недопитливою, неспроможною на благородний вчинок... там віддають перевагу карам перед зусиллями духу... рабство здається легшим, ніж стимулювання розуму, і душа, один раз прийнявши форму (враження), є безсилою змінити її» (Там само. – С.352–354).

Дослідження творчості англійського вченого Д.Юма (1711–1776) – про зв'язок географічних чинників з соціально-духовними, французького Гельвеція (1715–1771) – про те, що

в географічному середовищі існують народи з різними соціальним і духовним рівнем, підтверджують попередні висновки.

Філософія, соціологія, політологія, спираючись на дані історії, антропології, демографії, етнопсихології, доходять до усвідомлення: поряд з географічним величезну, а то й вирішальну роль у формуванні етносів – нації відіграють такі чинники, як геополітичний, етнокультурний, релігійний, ідеологічний, економічний, фактор мови.

На доказ зазначимо лише деякі підходи. *Люди*, наголошував великий німецький гуманіст Йоган Готфрід Гердер, – це *слухняна глина в руках клімату* (природного середовища загалом). «Однак пальці (природи) створюють такі різноманітні форми, а протидіючі закони настільки багатоманітні, що, можливо, лише геній людський може скласти формулу рівності усіх тих сил». Не лише природа впливає на людей (етноси), зауважує Гердер, а й люди на природу. На цій підставі німецький мислитель розвиває *концепцію ліберального націоналізму* (рісоджименто), згідно з якою нації – це природно-історичні феномени, які повинні мати рівні умови розвитку, а серед вирішальних чинників їхнього розквіту є як природа, так і характер, дух нації, що набувають бажаної суверенності та повноти завдяки міжнаціональним контактам.

Теоретична думка Європи була одностайною: «кожен народ має свій особливий спосіб бачити й відчувати, який формує його характер, і у всіх народів цей характер змінюється або раптово, або поступово, в залежності від раптових або непомітних змін, що відбуваються в формі їх правління та, отже, в суспільному вихованні».

З огляду на роль згадуваних чинників у формуванні націоналізму як світосприйняття, інтересів, культури, самосвідомості нації, а відтак – ролі націоналізму в розвої народів його й трактували як політичну ідеологію та поділяли на кілька типів: *ліберальний* (представники Й.Г.Гердер, Й.Г.Фіхте, Д.Мадзіні, А.Міцкевич, Ф.Палацький), *інтегральний* (з доміантною роллю в Німеччині, Англії, Італії, Бельгії, Румунії, Іспанії), *реформаторський* (Японія, Туреччина, Китай).

Перший з них орієнтував на гармонізацію взаємин кореневих націй з представниками інших етносів; другий сповідував гегемонію націй - «месій»; третій генерував зусилля етносів, спрямовані на піднесення політичної, державної, національної свідомості та відповідних їй інституцій.

Отже, ще етнічна самосвідомість розрізняла «ми» і «вони». Автори літописів Києво-руської держави зафіксували це розрізнення не лише між своїми племенами та сусідніми державами (печенігів, хозар, варягів, візантійців), а й між племенами своєї держави, до того ж на рівні як етнічному, так і культурному, мовному, характері племен. Не менш важливо, що історіософи розрізняли «русів» та «не русів» у своїй державі, хоча всю державу й називали Руссю.

3. Формування політичної нації як нової якості етносу

Від Густинського, козацьких літописів, Г.Сковороди до «Історії Русів» і від них до Т.Шевченка – це час історично-активного не лише відродження сил українського етносу, а й формування його нової якості – політичної нації.

У цьому плані абсолютно виправданим було зізнання Т.Шевченка: моє життя є частиною життя моєї Батьківщини. Спочатку великий поет, художник, мислитель, політичний діяч, педагог, пророк, реформатор мови, психіки й мислення синтезує в собі найхарактерніші риси і якості української людини (від автора «Слово о полку Ігоревім», митрополита Іларіона, Володимира Мономаха до Івана Вишенського, Григорія Сковороди), а далі на цій основі виступає співавтором «Книг Буття українського народу» – співтворцем нового типу національної самосвідомості. При цьому найголовніше те, що Т.Шевченко синтезував історичну пам'ять поколінь від літописців Київської Русі до автора «Історії Русів», розбудив самосвідомість, окреслив перспективу в грядущому.

Саме Т.Шевченко поставив питання не тільки долі і ролі (історичної місії), а й характеру нації загалом, української зокрема: «если хорошенько рассудить, если мы из-за презренного серебреника наругаемся над священными преданиями старины, – писал він у повісті «Близнецы», – что же тогда из нас будет ? А выйдет какой-нибудь француз или, чего боже сохрани, куцый немец, а о типе, или так сказать, о физиономии национальной, и помину не будет. А по-моему, нация без своей собственной, ей только принадлежащей, характеризующей черты похожа просто на кисель, и самый безвкусный кисель» (Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у 6 т. – К., 1963. – Т.IV. – С.7).

Для Т.Шевченка не було сумніву, що українці мають свій характер. То їх оббрехали сусіди, зображуючи як людей без

пам'яті, людської гідності, державницької волі. Насправді ж «ми не бачили нашого народу – так, як його бог сотворив. У шинку і наш, і москаль, і навіть німець – всі схожі на свиню, а на панщині, то ще поганше... Е, ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як говорять межі собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, наче справді в турецькій неволі або у польського магната кайдани волочать...» – отоді й побачите народ справжній, «не киселевий».

Повчально, що ставлячи питання про характер (його підоснову) нації, Шевченко ставить питання й про сутність, умови формування (природа, суспільні умови) та розвитку людини, наголошуючи: «Пословица справедливо гласит: «Каков из колыбельки, таков в могилку». А вот мы и увидим, в какой степени эта пословица справедлива». А далі, фактично полемізуючи з відомими педагогічними концепціями вчених (Гельвеція, Локка), Шевченко показує як людину, а тим самим і націю, формує низка чинників: сім'я, природа, соціальні умови, виховання, освіта, культура, становище народу.

На цій підставі Шевченко й зауважує: маємо повернути й розвинути природно та історично зумовлену власну самодостатність, суверенність, гідність. Не можемо погоджуватися, щоб нашу історію писали (а тим самим і формували характер) «німці». На москалів також «не зважайте... у їх народ і слово, і у нас народ і слово».

Багатогранна діяльність М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича (росіянина і поляка за етнічним складом), П.Куліша, М.Драгоманова, І.Франка сприяла тому, що український народ у масі своїй відчув себе нацією. А реформаторська суть її націоналізму виявилася в орієнтації на повний розвиток не лише української нації, а й етно- та національних меншин.

Національно-визвольний рух на засадах гуманізму й демократизму був підготованим. М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра, В.Волошин, І.Огієнко зверталися вже не до населення України, а до українського народу. А цей народ піднісся тоді до самоусвідомлення й активної боротьби за свою долю та волю (Шевченкового credo: «бо де нема святої волі, не буде там добра ніколи»).

І на цей раз триумф українського національного духу був недовгим. З огляду на це, українофоби охрестили і його, і його

носіїв та вождів українського народу од природи неспроможним до історичної творчості та місії. І українське духовне міщанство повірило в ці злісні вигадки.

Та історія підтвердила, що справа не в якостях, або ж не тільки в якостях характеру. І на поч. ХХ ст. Україна була розтерзаною сусідами, позначився багатовіковий прес невільництва й надмірної обережності – в одних та рабського страху – в інших. Молоду, недостатньо організовану національно-визвольну волю перемогла добре вимуштрована бюрократична імперія. Зрозуміло, що негативно позначилися й недостатність політичного виховання, жорстокого переслідування.

Закономірно, що розгорнулася крупномасштабна дискусія на тему: шлях до суверенності, незалежності, демократії, свободи починається з формування нації (як твердив Д.Донцов), держави (В.Липинський), чи – синтезу обох начал (М.Грушевський) ? З національної ідеї, всенародного руху, чи синтезу їх ? Осердям *концепції Липинського* стали три провідні мотиви: про роль національної ідеї; про необхідність боротьби за свої ідеали; про історичну місію України. «Коли відродження націй відбувається без національного ідеалізму, без любові до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу, того романтичного захоплення образом повної волі й незалежності нації, що йшло в парі з відродженням усіх європейських народів, – писав він, – то внаслідок того ж самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст. Остається тільки форма – мертва шкарлупина без зерна». (Дві концепції української політичної думки... – С.56, 57). Ідея – це генератор історичної волі нації, невмирущий дух предків, голос віків; без ідеї нема борні, а без боротьби – жертв і перемог, героїчної саможертвності, «Нації творяться перемогами або нещастями, психологічно спільними для членів одного національного колективу. Де наші спільні перемоги й де наше спільне горе ?» (Там само. –С.58).

В.Липинський бачив їх у минулому. Але не можна не бачити того, що стало причиною поразок на поч. ХХ ст.: партії й класи почали жити не національними, а корисливо-кастовими, корпоративними інтересами, і той «національний меркантилізм глибоко розложив і здеморалізував усю без винятку нашу націю...» (Там само. – С.58). І коли зрозуміло,

що наші численні трагедії зумовлені й зовнішніми чинниками, то має бути зрозумілим і те, що «Побили себе ми самі... Є нова руїна національна зі старим поділом на різні орієнтації зовні, з безнадійною й безвихідною боротьбою бувших бідних і бувших багатих унутрі... Повстає отже нове покоління багатих, що від старого різнитиметься тільки тим, що не матиме вже ніякої культури, ніякої традиції, крім хіба що злодійської...» (Там само. – С.58, 59)

Дм. Донцов (1883–1973), член РУП. З 1908 – за кордоном. З березня 1918 – в Києві. Керівник Хліборобсько-демократичної партії. 1919–1921 в Швейцарії, Львові. 1939 – заарештований. З 1949 – в Канаді. Його політична філософія стала основою діяльності ОУН. Для автора «Націоналізму» (1926) Д.Донцова творення держави має починатися з творення нації. А оскільки нація – це її воля, то з формування волі, що є явищем психічним, яке осягається ірраціонально, може досліджуватися й пізнаватися не метафізично, а феноменологічно. Воля як дух нації: її джерела психіки, жадання, устремління, мета, масштаби – це, на думку Донцова, феномен, що його відчували та виявляли ще М.Гоголь і П.Куліш, об'єктивували Т.Шевченко, І.Франко, Л.Українка. На жаль, навіть Франко не завжди вірив у силу української волі, «Брак віри, і брак волі» виявляли й О.Олесь, «молодомузівці», частина інших інтелігентів.

Подібно іншим, Донцов звертався до досвіду зарубіжжя. Погоджуючись з Шопенгауером, що «волю так само тяжко схопити поняттям, як і останній зміст слів Бог, сила, простір», що «переживається, відчувається, але не пізнається», бо вона є «мета в собі», вона – дитина, котра «бурхливо рухається, казиться і кричить: вона страшенно хоче, хоч ще й не знає, чого вона хоче», – Донцов кличе гартувати волю, яка не стомлюється.

Вплив автора «Націоналізму» позначається до середини ХХ ст. І все ж проблеми нації, що творить державу, його концепція не розв'язувала. Тому навіть на конгресах націоналістів все більшої ваги набувала програма, згідно з якою Україна (й українство) може зайняти належне місце в світовій еволюції лише на шляху універсалізації зусиль по творенню українського типу людини, нації, культури, держави, які б поєднували елементи неповторного з загальнолюдським, а в методі – і романтизм, і раціоналізм та історико-філософський інтелектуалізм, і суспільно-політичну практику.

Таким чином, на зазначених засадах розквітло національне Відродження 20-х років ХХ ст. Знищення їх призвело до руйнування основ української нації. Формула: в СРСР «створилася нова історична спільність людей – радянський народ» офіційно поставила її на грань асиміляції та знищення, при тому не лише як закономірний наслідок світової еволюції, а й як її щонайвище благо. Денаціоналізація ще поглибила процес дегуманізації та деморалізації. І в засобах масової пропаганди, і в підручниках все настійливіше стала практикуватися заміна понять нація, народ словом населення. Національне почали атестувати зі знаком мінус й протиставляти як рудимент космополітичного – інтернаціональному. Це згубно відбилося не лише на характері, психіці, становищі самої нації, а й її мови, культури, гідності.

При цьому інерція виявилася настільки сильною, що й після прийняття Декларації про незалежність українській нації не відводилося належного місця. А для «теоретичного» підкріплення такої позиції було розгорнуто обговорення різного типу альтернатив.

Без ядра не існує клітина: без людини – нації, без нації – вселюдства. Єдність можлива лише в багатоманітності. Знищення хоч одного компонента неминуче веде до порушення космічної цілісності, і не лише в сфері Матерії (Природи), а й Духу, не тільки в площині побуту, виробництва, суспільних відносин, а й моралі, етики та естетики. Вивчення проблеми розвитку української нації, її поняття, еволюції етносу в націю, формування нової якості етносу – політично засвідчує, що зміст української національної ідеї – конкретне поняття. Воно являє собою ідею самопізнання, самовизначення і самореалізації нашого народу.

Лекція 7 Роль мови у формуванні українського етносу

П л а н :

1. Проблема утворення української мови в історичній літературі.
2. Взаємозв'язки та взаємообумовленість народної і літературної української мови.
3. Історія українського правопису.

Л і т е р а т у р а :

- Кононенко П.П. Українознавство. Підручник. – К., 1996.
Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія: У 2-х т. – К., 1996. – Т.І, ч.ІІ.
Кононенко П.П. Свою Україну любіть. – К., 1996.
Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 1995.
Історія української мови. Хрестоматія (упор. Єрмоленко С. – К., 1996.
Истрин В. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1988.
Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова ? – К., 1993.

Мова – найважливіший засіб людського існування та спілкування, вона нерозривно пов'язана з мисленням. Мова є соціальним засобом збереження і передачі інформації, однією з форм управління поведінкою людини. На Землі існує понад 2,5 тис. мов. До найбільш розповсюджених відносяться: китайська, англійська, російська, іспанська, хінді, японська, арабська, французька, німецька, італійська та ін. Мови міжнародного спілкування - англійська, французька, іспанська, російська, китайська, арабська (офіційні і робочі мови ООН). За своїми генетичними зв'язками мови групуються в сім'ї: індоєвропейську, уральську, алтайську, семіто-хамітську та ін. Особливості структури мов світу визначають їх схожість і відмінність у типологічному відношенні.

1. Проблема утворення української мови в історичній літературі

Праіндоєвропейська доба. П'ять тис. років до н.е. усі теперішні індоєвропейські народи говорили однією спорідненою мовою – праіндоєвропейською. Мова ця скоро почала розпадатися на окремі індоєвропейські мови, що сьогодні існують в Європі та частині Азії. Серед цих мов була й мова слов'янська, як окрема етнічна одиниця, що дала початок народу слов'янському. Наука встановила, що прабатьківщина індоєвропейських народів знаходилася в Європі і займала дуже великий простір, а слов'яни жили приблизно на тих землях, де живуть вони й тепер. За 2 тис. р. до н.е. індоєвропейська прामова остаточно поділилася на окремі сучасні мови, що досить близькі одна до одної.

Теорії постання мов. Про постання всіх теперішніх індоєвропейських мов, у тому числі й слов'янських, першим висловив свої прогнози німецький учений К.Шляйхтер. Фахівець з природничих наук, він застосував їх методикку до розвитку людської мови. У 1865 р. К.Шляйхтер запропонував генеалогічну (родословну) теорію розвитку всіх мов. Суть цієї теорії: мова живий організм, який родиться, живе і зникає. Як розвивається людство з покоління в покоління, так постають і мови з мов. Ця теорія, блискуча з педагогічного погляду, легко і яскраво показувала розвиток усіх мов і надовго затрималася в науці та поширилася між народами. Згодом з'ясувалося, що дана концепція базувалася на чисто розумових теоретичних узагальненнях і реально історичними джерелами не доведена.

Більш науковою стала концепція німецького вченого Йогана Шмідта (1843–1901) – фахівця з індоєвропейських мов і порівняльного мовознавства. У 1875 р. він запропонував так звану «теорію хвиль», яка привела до визнання діалектних особливостей індоєвропейської мови – основи. За цією теорією сусідні мови розвиваються спільно, рівнорядно, і кожна з них непомітно переходить у другу мову. Кожна мова на обидва боки є ніби мостом для мови сусідньої. Як від кинутого у воду каменя розходяться в усі сторони хвилі, які з часом і щодалі все меншають, отак і жива мова, чому її й названо «теорією хвиль». За цією теорією сусідні мови завжди мають багато спільного між собою. Наприклад, західні українці з поляками, східні українці – з росіянами і т.д. Й.Шмідт

першим відкинув існуваншу ще з 1822 р. концепцію вчених-славістів (Добровольського, Шафарика, Копітера та ін.) про поділ мов на групи. Слов'янське мовознавство ділило мови на дві, а потім на три групи. У науці сильніше проявився поділ на три групи: а) слов'яни східні: росіяни, українці, білоруси; б) слов'яни західні: поляки, чехи, словаки; в) слов'яни південні: болгари, серби, хорвати, словенці. Й.Шмідт вважав такий поділ мов географічним, за державними кордонами, а тому штучний. Ділити мови можна тільки на основі мовних даних. Кожна мова – окреме ціле і сама собі самостійна.

Праслов'янська мова. Науково доведено, що всі слов'янські мови виникли з так званої праслов'янської мови, яка виділилася з мови індоєвропейської. Де саме знаходилася прабатьківщина слов'янських народів, про це між ученими ще нема єдності. Російські історики В.Ключевський, М.Соловйов, С.Платонов та ін. вважали, що то були Карпати. Російський мовознавець О.Шахматов вважав, що то була північ – басейн Західної Двіни і Німану. Чеський історик і мовознавець Л.Нідерле колискою слов'ян уважав Полісся (де нині живуть білоруси). Польський вчений Ян Розвадовський шукав поселення праслов'ян на сході від Німана й Дніпра. Український історик М.Грушевський доводив, що це була територія нинішньої України. Є й інші припущення. Над вирішенням цієї проблеми плідно працює філологічна та археологічна науки.

Нині науково з'ясовано, що на слов'янській прабатьківщині була так звана слов'янська прамова, чи спільнослов'янська мова, яку легко розуміли всі слов'яни. Ця праслов'янська доба була дуже довга (біля 2000 р.) і поділялася на три періоди:

- початок, виділення з індоєвропейської спільноти;
- доба розвитку;
- період перетворення в окремі слов'янські діалекти.

Слов'янські племена часто рухалися, шукаючи вигідних просторів. На окраїнах своєї території слов'яни межували з неслов'янськими народами, а саме: на півночі й північному заході – з балтами (литовцями, латишами і прусами); північному сході – з фінськими племенами; на заході – з германськими племенами. Про все це виразно свідчить мова та археологія. Праслов'янська мова – це реальний факт, це мова, що існувала як мова спільнослов'янського народу, але подробиці якої ще мало знаємо, хоча на філологічних факультетах і вивчається курс старослов'янської мови. З VI

віку (з VI–VII ст. закінчується праслов'янська доба) розпочинається період перетворення намічених говорів (діалектів) на окремі слов'янські мови. Доба ця тривала кілька століть і остаточно закінчилася в IX–X ст.

Постання української мови. Накреслена нами схема розвитку слов'янських мов дає підстави з'ясувати процес постання української мови. У слов'янській прабатьківщині українці проживали приблизно там, де пізніше застала їх історія. Вони були автохтонні на своїх землях. Подніпров'я – центр нашої найдавнішої території (М.Грушевський, Л.Нідерле, С.Скаль-Стоцький та ін.). Слов'янські племена, що лягли в основу українського народу, «Повість временних літ» подає у такій послідовності: поляни – над Дніпром (Київщина); древляни – в лісах по Прип'яті й Дніпру; сіверяни – по Десні й середині Дніпра; уличі – по Дністру і Бугу; тиверці над – Дністром; волиняни – Західний Буг; хорвати – Галичина. У «Повісті ...» нараховується 9 племен (до згаданих + дуліби і бужани). Отож, на своїй прабатьківщині слов'яни ділилися на племена і тривалий час проживали на окремих землях. Білоруську мову започаткували племена: полочани (по р. Полоті) та дреговичі (Полісся). Російську мову започаткували: словени (оз. Ільмен), кривичі (верхня Волга), в'ятичі (верхня Ока), родимичі (по Дніпру).

Зазначені мови намітилися ще на слов'янській прабатьківщині. Слов'янські мови розвивалися рівнобіжно одна одній, а не генетично – одна з одної. Це мови самостійні, які як сусідні, мають багато спільного, але кожна з них індивідуальна окрема одиниця. На розвиток кожної мови сильно впливає час, історія та її сусіди. Пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI ст., але й вони свідчать, що вже тоді наша українська мова мала свої основні риси, відмінні від рис мови російської та білоруської. Проф. Є.Тимченко опублікував у 1933 р. «Історичний словник української мови», з якого видно, що з XI ст. українська мова відмінна від своїх сусідів, але йому дозволили друкувати цього словника лише починаючи з XIV ст.

За останні часи розвитку набула наука про людину – антропологія, яка незбитно доводить, що українці, росіяни і білоруси – це різні народи. *Необґрунтованість теорії російської школи про «колиску трьох братніх народів» – давньоруський народ і мову.* У XIX і на поч. XX ст. набула широкого вжитку концепція академіка Ф.Фортунатова та його учнів про існування спільної східнослов'янської прадаби, праформ, празвуків в

східнослов'янській прамові. Це твердження базувалося на голих домислах, без історичних джерел. Тому українська мова ніяк не може бути наріччям чи діалектом якоїсь мови. Вона автохтонна, самодостатня і самобутня. Російські вчені лише з політичних міркувань залучали українську мову до російської як діалект, наріччя тощо. Глибше вивчення нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближається скоріш до мови сербської (як зазначає проф. І.Огієнко). Відомо, що українець, який не знає російської мови, легше розуміється з сербом. Навіть расово українець ближче до серба. Цілком імовірно, що на прабатьківщині в українців було трохи інше сусідство, ніж тепер. А коли українські племена закріпилися на нинішніх своїх місцях, то тяги на північ у них не було. Там були не тільки непроходимі ліси, а й значно гірше життя. Російський вчений І.Ростовцев так про це пише: «Київська Русь по своїх попередниках одержала в спадщину всі риси, притаманні для держав, що постали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління, скільки можна, наблизитися до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, а не на північ і захід. Як культура скіфів і сарматів, як культура готів, так само й Київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами».

Отже, таким шляхом постала українська мова і серед слов'янських мов завоювала собі окреме становище як мова самостійна. Науковий європейський світ визнав українську мову як мову самостійного народу (Ф.Палацький, В.Копітар, К.Шляйхтер, Ф.Міклошич, Й.Шмідт, К.Гофт, І.Бодуен-де-Куртене та ін.). Не всі й російські вчені вважали українську мову наріччям російської (П.Лавровський, В.Даль, І.Срезневський, Ф.Корш та ін.). А в 1905 р. Російська Академія наук своєю окремою Запискою з цього приводу назвала подібну думку «плодом неуцтва або злобної видумки» (Об отмене стеснений малороссийского печатного слова. – СПб., 1905).

2. Взаємозв'язки та взаємообумовленість народної і літературної української мови

а) Народна мова як джерело літературної. Кожна літературна мова органічно виростає з живої народної мови. Початковою основою літературної мови стає один якийсь народний говір, історично сильніший від інших. Як правило,

це говір (мова) того племені, яке об'єднує навколо себе інших. З плином часу такий говір (мова) став більш розвинений від інших, а тому менші говори туляться до нього все більше, а говіркові відміни в мові з часом зникають.

На цьому процесі зростали всі літературні мови світу. Без цього не поставали б нації, як спільнота близьких племен, бо сюди входить добровільна спільнота не тільки своїх реальних інтересів, а й спільнота духовна, в т.ч. і мовна, без якої не може бути нації. Літературна мова і є ця спільна всенаціональна мова, мова об'єднаної нації, знаряддя найдоцільнішого порозуміння для всіх окремих племен з їх говірками (мовами). З культурним ростом нації (спільність людей на основі єдиного економічного життя, мови, території, культури, психології) безперервно росте і її літературна мова. З кожним поколінням літературна мова помітно змінюється, за кожні 50 років вона значно відходить від своєї живої мови, з якої зростала.

Народна мова – мати літературної, а тому значно відстає від неї в своєму зростанні. Українська літературна мова в основі своїй – жива народна мова наддніпрянська, «головно Києво-Полтаво-Харківська» (митрополит Іларіон – Ів. Огієнко) Історія української літературної мови. – К., 1995, – С.78). Ця літературна мова велетенськими кроками прямує вперед. Вона не рве стосунків з народною мовою. Для розвитку літературної мови важливе значення має словник народної мови. Такий словник дуже прислужився би в розвитку літературної і фахової мови як її найцінніше джерело.

Форми мови. Жива мова надзвичайно багата на найрізніші форми - архаїчні і нові, рідкі й часті. Літературна мова намагається обмежити число форм, встановити їх окреслені норми. Наприклад, - наколи, - сей, - ся, - се, - шестий, - вливатися тощо. Багато подвійних чи навіть потрійних форм: буду читати – читатиму; по-українському – українською; просити помочі – помогти. Все це відноситься до діалектології, яка, на жаль, мало вивчена.

Словотворення літературної мови наслідують словотворення народне. Тут вплив народної мови дуже корисний. Але і в словотворенні літературна мова ще не використала всіх словотворчих засобів народної мови. Наприклад, народне значення – исько в літературній мові замінюється на – ище, бо ніби - сько – то полонізм (пасовисько, ослисько, удилисько...).

б) Вплив живої мови на літературну. Те, чого інколи бракує літературній мові, вона бере з народної мови. Так, у східних говорах найхарактерніша ознака нашої мови, заміна - е, - о в закритих складах на - і часто непослідовна (пошла – пішла, ведро – відро), але літературна мова зробила цю заміну послідовною, наблизившись тим до говірок західних; з тих говорів взяла літературна мова - і від, хоч у східних говорах знане - од. Т.Г.Шевченко, скажімо, ніколи не писав - від. Взяла літературна мова від західних говірок форми з - и в коренях - мир, -пир, - бир, хоч східні говори знають частіше: – вмірати, – запірати, – перебірати. Літературна мова сприймає від усіх своїх говорів потроху те, що в них найцінніше, що може зберегти її лексично чи функціонально.

в) Вплив літературної мови на народну. В усіх народів літературна мова завжди сильно впливає на мову народну, на мову її населення, підносить його культуру. В усіх культурних народів школа, церква, радіо, кіно, театри, уряди, преса, інтелігенція – всі користуються тільки мовою літературною, що збагачує мову народну. Поєднання мови літературної з народною сприяє створенню літературної мови високого рівня. Одиниці з народу, пройшовши добру мовну школу, звичайно, мають високорозвинену національну мову, бо їх літературна мова виросла на живій народній основі.

Вплив літературної мови на народну завжди потрібний і корисний. «Історично будучи народом недержавним, ми мусили шукати й використовувати всі можливі шляхи впливу мови літературної на народну, бо цей вплив приводить до зросту культури нації», – писав І.Огієнко. Потрібно лише дбати про те, щоб говорити й писати до народу простою і ясною літературною мовою, щоб він все розумів і полюбив нашу книжку і нашу пресу. Тільки при таких умовах буде забезпечений реальний і глибокий вплив мови літературної на мову народну.

Народна мова окремих людей, окремих населених пунктів маловарта для мови літературної, але народна мова в її цілості – джерело найліпших родючостей для літературної мови. Добре знання літературної мови набувається повсякчасним її вивченням та глибоким розумінням мови народної. Літературну мову слід «всіма шляхами ширити поміж широких мас, бо з обопільних впливів мови літературної і народної скоріше зростатиме національна культура української мови, як мови нашої нації» (митрополит Іларіон).

3. Історія українського правопису

Український правопис має свою історію, яку складають:

Доісторичне «руське» письмо. Український правопис, як слов'янський, веде свій початок від глибокої давнини. Давні слов'янські племена, від яких походить український народ, знали письмо від найдавнішого часу. Кияни, що перебували в центрі східнослов'янського державного життя, вміли писати вже десь у IX ст. н.е. Уже в той час були переклади Євангелії та Псалтиря з мови грецької. Коли у 861 р. прибув до Херсонесу Св. Костянтин Філософ, то він (як свідчить «Житіє Костянтина» – пам'ятка X в.) «обретъ же тоу Євангеліє и Псалтирь роуськими письменами писано». Що це було за руське письмо, наукою остаточно не встановлено, але певним є те, що воно було.

Давній болгарський правопис. Коли влітку 988 р. наступило офіційне охрещення киян, були прийняті потрібні богослужбні книги з Болгарії та запроваджено болгарський правопис, що його упорядкували Костянтин (+ 869) та Мефодій (+ 885). Запозичений з Болгарії, правопис міцно запанував у нашій країні і держався зі значними змінами до нового часу. Від тієї доби донесли ми, з малими змінами, нашу теперішню азбуку.

Євфимієв правопис XIV віку. Мова, як живий організм, невпинно розвивалася й зміцнювалася, тоді як правопис лишався незмінним. Це досить скоро привело до невідповідності їх, тим більше, що кожна слов'янська церква дбала про наближення церковної мови до розуміння народу. Потрібна була реформа. Її зробив Тирновський митрополит Євфимій в Болгарії в XIV ст. І хоч реформа була пристосована до місцевих болгарських умов, вона викликала велику повагу й поза Болгарією. Реформу прийняли всі народи, які вживали Кирилівське письмо. В Україні правопис закоринився до початку XVII ст., а почасті – до XIX ст.

Північноукраїнські ознаки в правопису XV–XVII ст. За часів Литовсько-Руської держави перші українські канцелярії запровадили українську канцелярйну мову, якою стала, на думку І.Огієнка, мова північноукраїнська, що збігалася з мовою білоруською. З канцелярйської ці ознаки перейшли до мови книжної і трималися до кінця XVIII ст.

Правопис М.Смотрицького 1619 р. Мелетій Смотрицький (1578–1633), родом з м. Смотрича на Поділлі.

1619 р. вийшла друком його «Граматики Словенския правильное Синтагма». Ця Граматика на 150 р. стала головним джерелом граматичного знання для всіх народів, що дотримувалися Кирилівського письма. Правопис Смотрицького тримався до XIX ст., а в Росії – до 1755 р. (до граматики Ломоносова).

Запровадження, «гражданки» 1708 р. У березні 1708 р. з наказу Петра I замінено стародавню кирилицю на нову «гражданку», а кирилицю дозволено вживати тільки для церковних видань. Це був дошкульний удар по розвитку українського правопису, бо він зупинив близький до закінчення процес пристосування правопису до живої української мови. «Гражданка» механічно заступала нашу притаманну вікову кирилицю: вона не знала подібних для української вимови букв, як «ґ», надрядкових значків, яких вживала кирилиця і які служили для наближення літературної мови до живої, народної. Українське письменство було сильно поєднано з російським письмом.

Правопис за І.П.Котляревського. 1798 р. появилася «Енеїда» І.Котляревського. Українська жива мова тепер остаточно стала мовою літературною. На порядок дня стала справа й нового правопису, але І.П.Котляревський його автором не став. Він писав правописом, яким користувалися в Україні в кінці XVII–XVIII ст. Процес творення нового правопису розпочався з самого початку XIX ст. і продовжується до сих пір. Провідна ознака цього процесу – боротьба фонетичних та історико-етимологічних засад. Кожний правопис – справа традиційна, розвивається він дуже поволі й дуже поволі міняє свої споконвічні етимологічно-історичні риси на риси фонетичні, міняє їх тільки впродовж напруженої боротьби.

Правопис О.Павловського 1818 р. Автором нового правопису став Олександр Павловський, який у першій половині XIX ст. опублікував українську граматику (1818 р.). Він перший надав перевагу правопису фонетичному замість етимологічного, звернувши увагу на багатство української мови, на звук - і. Звук, що походив з давніх-давен - о, - а, -ґ через - і (стіл, сім'я, тобі, літо, сіно), які до нього передавалися через - и. Цю новину підтримали Квітка-Основ'яненко, Гулак-Артемовський, П.Куліш, та ін.

Правопис М.Максимовича 1827 р. На дорозі до скорого запровадження фонетичного правопису став великий знавець

мови М.Максимович (1804–1873). Він не хотів поривати зі старим фонетичним правописом і бажав наблизити його до живої мови (над давніми - е та - о, що перейшли в - і, ставив «дашку» – кутик вістрями догори (дві крапки), коли їх треба було вимовляти як - і.

Правопис «Русалки Дністрової» 1837 р. «Руська трійця» – Маркіян Шашкевич, Яків Головацький і Іван Вагілевич зробили велику послугу українській писемності. Вони остаточно викинули у своєму збірнику непотрібний нам - ъ, що вже з найдавніших часів втратив своє звучання.

«Кулишівка» 1856 р. П.Куліш (1819–1897) став популяризатором нового правопису. Він був прихильником фонетичного письма і популяризував його в усіх своїх виданнях. «Граматка» – з 1857 р. упродовж 30 років була підручником з української мови і з любов'ю називалася в народі «Кулишівка».

Правопис Київський 1873 р. У цьому році опубліковані «Записки Юго-Западного отдела Географического общества», в числі авторів якого були В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, П.Житецький та ін. У цьому журналі знаходимо вже цілком сучасний фонетичний правопис.

Заборона українського правопису 1876 р. На подання відомого українофоба М.Юзефовича, родом українця, з'явився так званий Ємський наказ 18.05.1876 р. «Государь император 18 минувшего мая Всемилостивейше повелеть соизволил: Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на малороссийском наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников; б) произведений изящной словесности (при условии соблюдения общепринятой русским правописанием). «Мих. Юзефович (1802–1889) – куратор Київської шкільної округи. На його вимогу закрито Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства в Києві і газету «Київський телеграф».

Драгоманівка 1877 р. М.П.Драгоманов, український історик, етнограф, письменник у своїх жєневських виданнях 1877 р. писав по-новому, виділяючи кожний звук йотованих голосних, що складаються з двох звуків - ja, - je, - ji, - ju.

Правописна боротьба в Галичині між прихильниками етимологічного й фонетичного українського правопису навколо ъ букви, яку в Галичині називали йор. Доходило до

того, що навіть священики в церкві виголошували промови проти фонетичного правопису.

Правописна система проф. Ів. Огієнка 1918–1919 рр. Перший міністр освіти Центральної Ради Ів. Стешенко доручив Ів. Огієнку, проф. Київського університету, скласти короткі правила українського правопису. Весною 1919 р. «Правила українського правописання» були схвалені комісією Міністерства освіти, куди входили академіки А.Кримський, Є.Тимченко, В.Ганцов та ін. На жаль, політичні події в Україні розвивалися таким чином, що вироблений ними правопис не був прийнятий.

Академічний правопис 1920–1921 рр. 17 січня 1919 р. міністр народної освіти Ів. Огієнко (Директорії) підтримав складений правописний кодекс, що лишився від попередньої комісії 1918 р. 20 лютого 1920 р. Всеукраїнська академія наук ухвалила ці правила до загального вжитку. Народний комісаріат освіти затвердив їх у 1921 р. для вжитку в школах і вузах.

Академічна система українського правопису 1928 р. Народний комісаріат освіти доручив мовознавцям А.Кримському, В.Ганцову, О.Синявському внести зміни до правопису. Мова йшла про написання іноземних слів. Було вирішено покластися на існуючу українську вікову традицію.

Але включилася в справу громадськість і вирішили переробити правила у напрямку на «галицьку» вимову. Було прийнято тяжкі й плутані правила написання - г і - г' та - л і - ль, тоді як правилами передбачалося написання - г, - л.

Пішли протести, особливо від учительства. Справа набрала такого характеру, що комісару освіти М.Скрипнику прийшлося залишити свою посаду, а правопис повернули до Академії наук. Школи повернулися до написання - г і - л в іноземних словах.

Новий академічний правопис 1945 р. На початку 1942 р. радянський уряд України доручив Академії наук (в Уфі) та інституту мови й літератури скласти правопис. До складу комісії увійшли академіки: Л.Булаховський, П.Тичина, М.Рильський, письменник Ю.Яновський. Головою комісії був заступник голови Народних Комісарів України М.Бажан. 8 травня 1945 р. комісія затвердила новий правопис. У 1946 р. «Український правопис» обсягом – 180 стор. вийшов друком у накладі 1 мільйон примірників. Основним девізом у роботі

комісії був «не примушувати культурну масу країни переучуватися» і «зберегти народні засади правопису – близькість до вимови широких мас».

Недоліком правопису було вигнання букви «- ģ». Воно йшло проти багатовікової традиції та вимови в Західних областях і значною частиною письменників, (ґалаган, ґедзь, ґерґотати, ґуля й ін.). Були й інші «евакуаційні» недоліки.

Правопис на еміґрації. За межами Батьківщини в 1919–1920 та 1941–1945 рр. опинилися сотні тисяч українців. Утворилося багато наукових установ, різних шкіл, вузів, видавництв, преси. Всі вони дотримувалися академічного правопису 1928 р. Відставали українці в Канаді й Америці, але й там поступово переходили на академічний правопис 1928 р. Дотримувалися всі одного гасла: «для одного народу – один правопис».

Таким чином, кожен правопис складався на основі двох засад: історико-етимологічної та фонетичної (тобто: з одного боку – пишуть як писали в старину, а з другого – по можливості, наближають правопис до живої мови). Український правопис з часів «Руської трійці» прямує до здійснення її гасла: «Пиши, як чуєш, а читай, як видиш». Звичайно, на світі нема правопису, який цілком би був фонетичним, але кожний фонетичний, якщо його довго не міняють, стає історико-етимологічним. Ніякий правопис не в змозі догнати живу мову. Мова (слово і звуки) – найуніверсальніша форма буття і свідомості людини. Мова – звуки (знаки – літери появляються пізніше). Мова – це аналог природного буття, духовної сфери, характеру й долі народу, і – як народ – має свій внутрішній, єдиний і неповторний, лад; як і народ – свою ментальність. Проблема мови знову постала як проблема збереження та розвитку не тільки окремих націй і культур, а й цілості вселюдства, духовної, гуманістичної сутності світу. Сьогодні міра володіння рідною мовою є мірою духовності людини та суспільства, мірою загального поступу. Важливу роль у цьому відношенні відіграє закон про мови, прийнятий Верховною Радою від 28 жовтня 1989 р.

Лекція **Українська національна ідея:**
8 **становлення і розвиток**

П л а н :

1. Формування української національної ідеї.
2. Основні напрямки розвитку української державницької ідеї.
3. Українська національна ідея на сучасному етапі державотворення.

Л і т е р а т у р а :

- Винниченко В.К. Відродження нації: У 3-х т. – К., 1990. – Т.1,2.
- Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т.7,8. – К., 1991.
- Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991.
- Донцов Д. Історія розвитку української національної ідеї. – К., 1991.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
- Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – Т.3.
- Історія України. Навч. посібник / Під ред. Смолія В. – К., 1997.
- Канах Ф. Національна ідея у її втіленнях // Розбудова держави. – 1998. – №7–8.
- Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. – К., 1993.
- Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1996.
- Костомаров М.І. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – К., 1991.
- Костомаров М.І. Твори. – К., 1990. – Т.1.
- Українознавство. Хрестоматія-посібник. – К., 1996. – Т.2.

Національна ідея – це збереження і розвиток національної культури, мови, традицій і обрядів, необхідність національної держави, утвердження її як рівноправного члена світового співтовариства.

1. Формування української національної ідеї

На зародження української національної ідеї вплинуло прийняття християнства, ідеї якого, змінюючи душі, майже не

змінювали світогляду наших предків. Християнський світогляд мав багато спільного з язичницьким. Після офіційного прийняття християнства у 988 р. життя старої релігії лише набрало нових форм (частина обрядових дійств була оформлена як християнські свята). Прийняття християнства піднесло рівень Київської Русі, особливо її центру – Києва. Починаючи з IX до XIII ст., Київ – найважливіший і найбільший центр культури східних слов'ян. У ньому вперше на Русі з'явилася нова писемність, розпочато літописання, засновано перші бібліотеки та школи, зведено монументальні споруди: Десятинну церкву, Софійський собор, Золоті ворота, князівські палаци, прикрашені мозаїками та фресками. Руками київських золотарів створено чудові зразки прикладного мистецтва. У Києві написано визначні твори оригінальної та історичної літератури – «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Руська правда», «Повість временних літ», «Слово о полку Ігоревім» тощо.

Отже, через офіційне прийняття християнства з великокняжого Києва стала Русь великим повноцінним етносом зі своєю релігією, свідомістю, державою, законами і культурою. Народи Київської Русі поступово перетворювалися в цивілізованих на той час русичів, які визнавали свою єдність як великої європейської держави. Національна самобутність Київської Русі стала джерелом національної ідеї.

Про національну ідею ми говоримо тоді, коли етнос помічає свою єдність, історичний характер, традиції, становлення і розвиток. Національну ідею розглядають і як концентрований вираз національно-патріотичного чинника.

Вважається, що сучасна Україна є правонаступницею Київської Русі. Тому національна ідея – це своєрідний національний ідеал, який витлумачується в літературі як сукупність народних прагнень до кращої організації життя, розвитку суспільства відповідно до тих соціальних стандартів, у яких поєднуються історичні традиції, уявлення про добре та щасливе у житті народу з сучасними завданнями, які він повинен розв'язувати на своєму шляху.

Зокрема, таким національним ідеалом був український парламентаризм, який почався з часів Київської Русі. Державний устрій України-Руси мав усі передумови створювати й надалі інститути представницької демократії. Тогочасне віче правомірно розглядати як орган народоправства, що функціонував як загальні збори громадян міста, розглядав та виносив ухвали стосовно справ цілого князівства. Такі вічеві

зібрання були нерегулярними та не мали чіткого статусу. Однак подеколи на вічевих зборах обирали князів та укладали договори з ними (що звалось «рядом»). Це й дає право вважати віче зразком українського парламентаризму. У цьому сенсі Київська держава розвивалася в контексті становлення державних форм правління європейських країн.

Крім того, українська нація характеризується неабиякою духовністю, яку вона зберегла впродовж восьми століть. Національна ідея є визначальною характеристикою духовного світу нації на відповідному етапі її розвитку. Вона розвивається, вдосконалюється, дедалі більше орієнтуючись на загально визнані демократичні цінності. Саме такий процес трансформації пройшла українська національна ідея. Тому й не дивно, що вона пов'язана не стільки з матеріалізованими ознаками нації, скільки з духовним світом, духовним типом нації, який вважався навіть вище за територіальний, особливо для «недержавних» націй. Зрештою, духовно-культурний фактор вважався визначальним, як могутній інстинкт національного самозбереження та усвідомлення. Матеріальні ж чинники на відміну від суб'єктивних розглядаються як шаблі до здійснення самої національної ідеї. Внутрішні та зовнішні причини формування Київської Русі створили певні передумови зародження української національної ідеї. Більш дієвого характеру набрало формування української національної ідеї у Галицько-Волинській державі (XIII–XIV ст.).

Однак у XV ст. Україна зазнала страшного зовнішнього тиску: від Півдня наростала загроза етноциду з боку Оттоманської Порту та її васалів татар, із заходу – з боку польських магнатів. Доля нації повисла на волоску та сталося чудо – український народ, позбавлений монарха і військової аристократії, національного уряду, створив свої національні збройні сили – козацтво, Запорозьку Січ. Запоріжжя стало духовним, тобто найсильнішим, основним чинником тодішнього світу. Так, коли християнський світ ще молився латиною, козацька Україна мала вже свій Пересопницький Новий Заповіт рідною мовою, на якому присягають Президенти сучасної України.

Козацьку державу над Дніпром започаткував великий реформатор і полководець Богдан Хмельницький, його велетенська енергія була виразно окреслена, і недарма, як символ своєї держави, наказав він викарбувати на своїх монетах козацьку шаблю. Це означає, що українська національна ідея отримала реальні можливості не тільки формуватися, а й

реалізувати себе на практиці. Національне відродження українського народу і початок нового періоду української історії тісно пов'язані з народною боротьбою проти польсько-литовського поневолення України, а пізніше – колонізаторської політики Росії. За цих умов формування української національної ідеї свободолюбства тісно пов'язане з боротьбою проти фактичної колонізації України.

Крім Богдана Хмельницького, Січ виховала цілу плеяду гігантів духу, серед яких: Дмитро Вишневецький, Іван Виговський, Іван Підкова, Северин Наливайко, Петро Сагайдачний, Пилип Орлик, Іван Мазепа та інші. Вони втілили в собі велику українську ідею у ті переможні століття слов'янської історії, захистили її від мусульман, які готувалися відповісти на хрестові походи. Такі видатні полководці та політики зміцнили процес формування української національної ідеї, виокремили її соціальні особливості в ім'я України.

Безумовно, в процесі історичного розвитку українська національна ідея набувала вдосконалення, що знайшло свій вираз як у політичній, так і в художній літературі. В політичній літературі зазначена ідея пов'язувалася передусім із гаслом «соборності», під яким проходило єднання всього народу за рівність і справедливість у суспільному житті, повалення тиранії та деспотизму, що йшли всупереч настановам раннього християнства. Саме про це наприкінці XVI – початку XVII ст. писав І.Вишенський – визначний мислитель і гуманіст того часу. Ідеї єднання та захисту українського народу знайшли свій яскравий вираз у працях діячів Києво-Могилянської академії, зокрема П.Могили. Ці ідеї не могли не відбитися у Конституції П.Орлика 1710 р., хоча вона, виходячи з тодішніх історичних обставин, і визнавала протекторат Швеції над Україною. Тобто філософський зміст української національної ідеї набув значного зміцнення у період литовсько-польської доби, а в Українській козацькій державі національна ідея стала реальністю, зразком для інших поневолених народів Європи та світу.

Відродження української національної ідеї можна вважати з моменту введення в Україні кріпацтва. Кріпосне право посилювало прагнення українців особливо до незалежності, своєї державності. Ці зусилля народу знайшли своє відображення у декабристському русі та різноманітних філософсько-правових працях. Така ситуація пов'язана з наслідками політики царизму в Україні після Переяславської угоди, долею України та її покріпаченого народу, сповненого

гарячої віри у нове воскресіння України, волелюбні історичні традиції українського етносу.

Важливу роль у громадському житті України першої половини XIX ст. відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1845–1847 рр.). Вважається, що філософія української ідеї бере початок з Кирило-Мефодіївського братства – від П.Куліша і Т.Шевченка. Як підкреслював М.Хвильовий: «Ми ведемо свій родовід від Куліша». Сила цієї «української» філософії була в конструктивному націоналізмі, в слов'янському братстві та в акценті на своїй вірі. Товариство розробило модель суспільства, що ґрунтувалася на принципах справедливості, рівності, свободи і братерства. Воно мало і таємну мету: створити самостійну Україну у формі Гетьманату. Що стосується особливостей майбутньої держави, то вона вбачалася президентською. Передбачалося, що на загальних виборах Законодавчих зборів обиратимуться президент і віце-президент. Тобто національна ідея спрямовувалась від парламентського бачення Української держави до президентського. Це можна прослідкувати за розвитком національного руху.

Національний рух в Україні кінця XIX – початку XX ст. мав два чітко окреслені напрями: федералістський та самостійницький. Якщо перший, представлений М.Грушевським та його послідовниками, досить відомий, то інформація про другий лише торує собі дорогу до широкого загалу. Від 1905 р. під час конституційних дискусій в Російській імперії, крім проекту М.Грушевського стосовно децентралізації Росії, постає принципово інший документ. Націонал-радикальне крило українського руху в 1905 р. підготувало проект основного закону «Самостійної України» Спілки народу українського. Проект подано як підготовлений М.Міхновським.

Особливого розмаху боротьба за українську національну ідею набрала під час революції 1917–1921 рр.

Отже, український національний етнос, що склався на визначеній території в результаті спільної економічної діяльності, мови, історії, традицій, культури і психології сформувався як окрема нація .

2. Основні напрямки розвитку української державницької ідеї

Для розвитку державницької ідеї первинними складовими є поняття «етнос» і «нація». Дослідники вважають, що вододіл

між етносом і нацією – це фактично межа, яка пролягає між тим, що не залежить від людини, бо наперед визначено фактом її народження, і тим, що є результатом власних зусиль особи. Нація не заперечує етнос, а якісно перетворює його шляхом вивільнення індивідів від обмежених принципом «землі і крові» зв'язків, подальшого їх об'єднання на засадах «громадянського суспільства», яке ґрунтується на особистісно-економічній, правовій і духовній самостійності. Що стосується українського етносу, то він має вагомий ґрунт. Досить згадати трипільську і навіть понтійську та готську культури. Це свідчить про велику спадщину українського етносу.

Важливо розрізняти поняття «народ» і «нація». На думку вчених, народ є носієм або суб'єктом міжнародного права і розглядається в контексті реалізації його права на самовизначення. Відрізняють термін «корінний народ», який означає людей, які споконвічно живуть на даній території і мають власну історію, мову, традиції, культуру та духовні цінності, що плекалися саме на цій території. Щодо тлумачення поняття «нація» слід назвати два головні принципи: об'єктивний (відшкодування ознак, що характеризують життя національної спільноти) і суб'єктивний (який ґрунтується на пріоритеті психологічних та етнокультурних особливостей). Саме процес створення національної держави або прагнення національної спільноти до цього є передумовою якісного переходу від «народу» до «нації». Беручи до уваги ці міркування та специфіку української етнополітичної ситуації, доцільно виокремити таке поняття нації: **українська нація** (етнополітичне визначення) – спільнота, що об'єднує громадян України, які усвідомили свою приналежність до України як гаранта реалізації їхніх політичних, громадянських, культурних прав поза відношенням до власного етнічного угруповання.

Існує також різниця між етнічною та національною культурою. Межі між ними можна уявити як водорозділ між «культулою» і «культурою». Якщо в основу першого покладені освячені символікою норми та взірці поведінки людей, що визначають собою весь хід та устрій народного життя, то національна культура, як правило, позбавлена культурного характеру. Вона є продуктом переважно індивідуальної творчості освічених верств суспільства. До певного часу така культура може залишатися чужою народові, дистанційованою від нього, несучи на собі ознаку аристократичної, елітної відособленості.

Розрив між етнічною та національною культурою свідчить про ще не завершений процес формування та консолідації нації. Може статися так, що національна культура в основі своїй уже є, а нації як такої ще немає. В такому разі нація являє собою швидше, чисто духовну, ідеальну спільність, що на рівні освіченої верстви існує як національна ідея.

У розвитку будь-якого суспільства пануючі в ньому ідеї мають чи не вирішальне значення. Важливо тільки, щоб такі ідеї відповідали позитивним, демократичним, гуманним критеріям, оскільки історія людства знає випадки, коли цілі народи піддавалися різним спокусам, віддавали перевагу псевдоідеям, міфам, які вели їх до катастрофи.

Національна ідея – це те, що об'єднує народ на переломних, критичних етапах історії, пробуджує в ньому героїзм, готовність до подвигу, жертвовності в ім'я важливої і навіть великої (у народному розумінні) мети. Тобто, національна ідея виражає духовну концентрацію самосвідомості, розуміння народом суті свого існування та призначення у державотворенні.

Звичайно, для кожного народу є своя національна ідея, яка сприяє розвитку суспільства. Тому, як вказують більшість дослідників проблеми, цілком природним є повернення до такого поняття, як «українська національна ідея», яка нуртувала в Україні протягом тривалого часу. Зрештою, національне відродження (оновлення, поступ) є насамперед реалізацією української національної ідеї. Адже українська національна самосвідомість може реалізовуватися лише за умови «запалення нових смолоскипів» у різних галузях знань, зібрання всього, що стосується української національної ідеї та структурування його в теорії. А цьому значною мірою покликане сприяти українознавство.

Важливо виділяти такі складові елементи української національної ідеї: незалежність (самостійність), державність та соборність. Основним елементом української національної ідеї є державність, яку слід розуміти в широкому та якісному значенні. Це не просто набуття українською нацією «будь-якої» держави, а орієнтація на цивілізовану державу сучасного європейського типу. Тому атрибутами української державності виступають цивілізованість, демократизм і духовність.

Щодо соборності, то ще Ю.Липа писав, що українська раса – це раса солідаристів, суспільний ідеал яких – група, а не індивідуальність. Найприродніше місце українця – це

перебування в групі, й ніколи – поза групою. В групі розвивається він найліпше. Українське суспільство було, є і буде як образ взаємовідносин груп. Іншими словами, український народ постійно прагнув до єдності, соборності, оскільки значна кількість етнічних українців перебуває за межами сучасної держави.

Поняття «соборна Україна» – це об'єднання всіх українських історичних земель у єдину державу на засадах загальнонаціонального взаємопорозуміння та національної злагоди.

Зауважимо, що незалежність (самостійність), державність і соборність є одвічною мрією українців. Але сама мрія не може виступати національною ідеєю, за яку потрібно вести політичну боротьбу. Оскільки Україна більше нагадує політично-національну державу, ніж етнічно-національну, тому потрібні такі інтелектуальні верстви населення, духовні лідери нації, які б розвивали національну ідею, а не вважали її шаблоном.

У цьому плані певна роль відводиться науці. Суть, зміст та історичний розвиток національної ідеї – це своєрідний вступ до історії, філософії, права України. Адже вони формуються під впливом національної ідеї, яка вважається культурним феноменом нації. Історія, філософія, право узагальнюють правові здобутки українського народу, які постійно регулювались національною ідеєю.

Те, що зробили у цьому плані великі українці – подвижники національної ідеї П.Куліш, М.Костомаров, М.Максимович, Т.Шевченко, М.Драгоманов, Л.Українка, В.Липинський, С.Петлюра, Ю.Липа, М.Грушевський, В.Винниченко та ін., зіграло велику роль у становленні самосвідомості народу, його боротьбі за незалежність. Фактично українська національна ідея стала демократичною. Історичний вплив на її розвиток справили С.Климовський з його ідеєю про обмеження влади монарха і визнання рівності людей, необхідність панування на землі правди та справедливості. Гуманістичні ідеї Г.Сковороди, ідеї народолюбства та демократії, національного звільнення, свободи, рівності та братерства, що їх розвивав Я.Козельський. Про єдність, необхідність спільності, взаємоповаги, що становлять внутрішню органіку української національної ідеї, розповідає «Книга буття українського народу», в якій згадується про кращі часи з історії народу України.

Наприкінці ХІХ ст. філософія та рух за реалізацію української ідеї перейшли в західні області України, які знаходилися у складі Австро-Угорщини. Почався «львівський

період визвольного руху», духовним центром української нації фактично став Львів і в цілому Галичина, яка зробилася світочем національної ідеї. Гасла Кирило-Мефодіївського братства підхопила «Молода Галичина», інші інтелігенти «австрійської України», піднесли прапор конструктивного державного націоналізму – прапор «незалежності».

Звичайно, одна із специфік відродження української національної ідеї у Західній Україні полягала в тому, що політичний тиск австро-угорського уряду був значно меншим від російського. Крім того, певний вплив мала розвинута цивілізація та демократичний дух Європи.

Державницька індивідуальність західного П'ємонту виразна і творча. Це – одна з найцікавіших земель в історії, обіч чорноморсько-таврійського державного центру, князівського Києва і гетьманської Полтавщини та Чернігівщини. Тут менше відчувається мореплавський характер української раси, зате тільки тут залишилися великокиївські державні традиції. Пошана до своєї аристократії зменшилася недавно, а нехить до власної ієрархії пробуджена заледве кільканадцять літ тому. Властиво, духовність цього П'ємонту була менше змінена козацькою традицією і мілітарним устроєм Козацької Держави XVII–XVIII ст. Насправді еволюція Галичини повільніша, але лінія цієї еволюції простіша. У теперішніх часах ніяка земля не дорівнює галицькій в одній дуже важливій стабілізаційній позиції української духовності: витворення добре вишліфованого типу українського громадянина, свідомого своїх прав та обов'язків, і хоч не з мальовничим, але дуже глибоким українським солідаризмом.

Взагалі, скарбниця української національної ідеї не перебуває у прямій залежності від різниці у змісті розробок і пропозицій громадських діячів. Справа в тому, що національна ідея – це настільки широке поняття, що воно якоюсь мірою може, звичайно, до відповідної межі, з метою обрання вірної орієнтації враховувати думки, які на перший погляд не мають рації і йдуть всупереч з основним контекстом.

Важливо пам'ятати, підкреслював В.Липинський, що бути українським патріотом – це бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного й політичного співжиття людей, що живуть на Українській землі.

У матеріалах до програми Української демократично-хліборобської партії В.Липинський виклав концепцію

об'єднання всіх українських земель в єдиній національній державі, обґрунтував ідею народного суверенітету і позиції української хліборобської демократії.

Речником самостійної України, виразником реалізації загальнолюдської демократичної цінності був Т.Шевченко. Його публіцистичний і поетичний хист підпорядковувався цій меті. Аналізуючи поезію Т.Шевченка, утверджуємося у думці, що саме національна ідея була стрижневою у його творчості.

Ідея права українського народу самому вирішувати свою долю пронизувала політичну діяльність І.Франка – громадського діяча, одного з лідерів національно-визвольного руху в західноукраїнських землях. У цьому І.Франко був дуже близький до Т.Шевченка. Та й сам він засвідчував, що знайомство з «Кобзарем» Т.Шевченка спричинилося до перевороту в його душі. Під впливом Т.Шевченка він по-новому подивився на долю Галичини, що перебувала під владою австрійських магнатів та польської шляхти. Національна ідея – це дороговказ для нації. І.Франко наголошував на значенні практичної політичної діяльності у справі реалізації національних ідеалів.

У розумінні М.Грушевського серцевиною української ідеї було визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення і пошук його оптимальних форм. «Наш край великий і багатий, один із найкращих країв у світі, створений для розвитку великої економічно сильної держави, – писав М.Грушевський, – Український народ повний великої життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності».

М.Міхновський виходив з постулату, що державна самостійність є головною передумовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин.

Д.Донцов був переконаний, що без великих цілей не існує великих народів. Генератором національної ідеї виступає національна інтелігенція. Політичного змісту і спрямування їй надає еліта. В життя національну ідею втілює сам народ, його творча енергія і звитяжність. В.Липинський вбачав одну із причин трагічної поразки у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. у тому, що боротьба за створення Української держави, тобто за здобуття повної волі для української нації, велася людьми, які перед тим не тільки ніколи не вірили в державну незалежність, а й навіть до самої ідеї державної незалежності ставилися з погордою.

Українська демократична інтелігенція не могла себе уявити в ролі будівничих Української держави, а національну ідею сприймала як абсолютно чужу. Тому вона й прагнула зіграти тільки ту єдину роль, на яку за природою почувалася здатною – роль посередника Російської держави й українського народу. Для України, її сьогодні ці думки В.Липинського є актуальними, тому що стримують від кроків, що призводять до знищення таких важливих державотворчих чинників, як національна ідея й аристократія, яка втілює цю ідею в життя.

Національна ідея завжди виступає як внутрішній чинник нації, її життєствердження як дієвого учасника політичного життя. Національна ідея виходить з концепції пріоритету нації, воля якої не ідентична сумі поодиноких воль. Вона означає забезпечення свободи та незалежності.

Проблема національної ідеї має пріоритетне значення для розвитку і зміцнення української державності, оскільки народ може організувати і розвинути власні національні сили тільки через національну ідею. Національна ідея – це для свідомості людини культурна програма. Вона передає намір окремих осіб і груп зробити певні риси народу керівним принципом діяльності, надати більшій енергії урядові цього народу. Це свідоме застосування принципу народності у внутрішній політиці.

Українська національна ідея виходить з автохтонності української нації, вона є всеохоплюючою і означає державність, власновладність, суверенітет, соборність. Тобто реалізація національної ідеї постає як національний ідеал, що має інтегруючий характер, спрямований на позитивний результат.

Національна ідея складається з чітко сформульованої мети, з образу ідеалу, до якого прагне національна воля, з мотивів та думки, що надає почуттям ясно означеної форми. Українська національна ідея є могутнім чинником життя. В ній органічно поєднані дві частини – чуттєва і розумова, в ній інтелект сполучений з народним інстинктом та сумлінням, у ній виявляються національне світовідчуття та національна психіка.

Національна ідея невіддільна від національної гордості і національного характеру. Якщо йдеться про українську національну ідею, то їй властивий потяг до демократичного устрою суспільства з такими цінностями, як людяність, народність, цивілізованість, гуманізм, державний патріотизм, демократія на багатопартійній основі та широкому народному представництві.

Отже, для теперішньої України дуже важливими стали пошук форм і засобів стимулювання політичної активності

українського народу, сприяння духовному оновленню суспільства, здійснення глибинних державотворчих процесів, утвердження і поширення в українському суспільстві культу державницької ідеї, розробка цілісної системи ціннісних орієнтацій суспільства, концептуальним ядром якої має бути власне державна національна ідея.

3. Українська національна ідея на сучасному етапі державотворення

За радянських часів і думки не могло бути, щоб обґрунтувати національну ідею якогось народу, оскільки це відразу ж було б розцінене як підрип принципу соціалістичного інтернаціоналізму. Не випадково протягом 70 років носії національних ідей у союзних республіках, а особливо в українській – насамперед інтелігенція – жорстоко переслідувалися, і тільки наприкінці 80-х на початку 90-х років українська національна ідея ожила і стала інтенсивно поширюватися серед народу. У 1996 р. в своєму виступі з нагоди Дня незалежності Президент України підкреслив, що українська національна ідея заслуговує державної уваги.

Саме криза радянського режиму у питаннях самовизначення націй, культури громадянського суспільства, горбачовська перебудова на рейки демократії, а також зовнішні фактори (зокрема об'єднання Німеччини, як подія надзвичайної ваги, та поступовий розпад світової системи соціалізму) стали передумовами реалізації української національної ідеї, створивши тим самим новий період національного пробудження.

М.Горбачов навіть не усвідомлював до кінця суті своїх рішень, або почав реально розуміти лише наприкінці 1990 р., коли в розпалі були національні виступи в різних регіонах колишнього союзу. Це призвело до славнозвісного московського путчу, де на політичну арену в Росії вийшов Б.Єльцин, а в Україні – Л.Кравчук. Для початку реалізації української національної ідеї це був найкращий момент.

Україна порівняно швидко і досить легко, без крові та нагнітання соціальної напруженості пройшла величезний шлях – від статусу Південно-Західного краю Росії до самостійної, впливової європейської держави, з її дипломатією, армією, угодами, законами тощо. На це витрачено приблизно три роки часу.

Перебіг політичних подій в Україні з 1988 р. почався з активної дії Народного Руху. Як зазначається в літературі, саме

завдяки Рухові як найбільш згурпованої антикомуністичної опозиції, Україна наближалася до власної незалежності на рожевих хмарах мрій та ілюзій.

У 1991 р. захід України з його «серцевиною» Галичиною «заряджав» своєю національною енергією Центр України. Споруджується знаменита «злука» – живий ланцюг: Київ – Львів. Функціонування живого ланцюга, пропагування синьожовтого прапора та підняття його над Верховною Радою України забезпечував Народний Рух України. Велика особиста роль у реалізації української національної ідеї протягом останніх десятиліть належала голові Руху В.Чорноволу.

Національна ідея отримала філософсько-правове обґрунтування у Декларації про державний суверенітет України та Акті проголошення незалежності України.

Національна визначеність громадянського суспільства з його глибоким історичним корінням міцно пов'язує народ зі своєю Вітчизною багатьма соціальними та духовними нитками. Саме в такому контексті визначено це поняття у Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). «Громадяни республіки всіх національностей становлять народ України». Введення в обіг поняття «народ України» забезпечить права громадян на вільну національну самоідентифікацію, принаймні на рівні загальнодержавної спільності. Вчені слушно вважають: оскільки національна самосвідомість – поняття соціокультурне, а не природжене, його набувають у ході соціалізації особи.

Це стосується і категорії «українська політична нація», яка також поліпшує свободу відповідної самоідентифікації людини.

Український народ має повне міжнародне та історичне право на самовизначення, це спільнота, що має давні державотворчі традиції та своєрідну національну культуру і мову. Тому від часу проголошення державного суверенітету України далася взнаки нагальна потреба продемонструвати світові особливість та характер новоутвореної держави. Очевидно, саме спроба підкреслити миролюбність молодій держави спонукала народних депутатів Верховної Ради України майже без дискусій зафіксувати у Декларації про державний суверенітет України намір стати у майбутньому постійно нейтральною державою.

Вавілонським стовпотворінням називають засідання українського парламенту опівдні 24 серпня 1991 р. «Група 239» вже протягом кількох місяців перебувала під жорстким

пресингом українських націоналістів, які домагалися проголошення незалежності. Перспектива відокремлення від Союзу і лякала, і обнадіювала, а після виступу керівника Комуністичної партії С.Гуренка, 392 депутати проголосували за незалежність України, лише четверо – проти. Через чотири місяці після цієї події українська незалежність стала історично завершеним фактом, діставши майже одноголосне схвалення в результаті проведення всенародного референдуму. Перший демократично вибраний Президент України Л.Кравчук з 1 грудня 1991 р. почав організовувати державне обґрунтування української національної ідеї.

Філософське розуміння української національної ідеї почало здійснюватись і в міжнародному визнанні України. Після 1 грудня 1991 р. стає очевидною проблема формування цілісної концепції іміджу молодого незалежного країни у світовому співтоваристві. Адже в сучасному світі не достатньо лише мати успіх – необхідно його продемонструвати, акцентуючи на ньому увагу міжнародного співтовариства. Тому було запропоновано ухвалити цілісну державну концепцію – «Імідж сучасної України у міжнародному співтоваристві». Дана концепція пропагувала реальні політичні, соціально-економічні, міжетнічні відносини в суспільстві та специфіку й унікальність України в гуманітарній царині. До ключових тез концепції іміджу сучасної України відносять: сучасна Україна – нова стара держава; Україна – держава на шляху до демократії та вільного ринку; Україна – держава міжетнічного спокою та суспільної злагоди; Україна – міст між Європою та Євразією (Росією); Україна – велика спортивна держава; Україна – держава високої професійної культури та самобутніх народних традицій. До цього спонукають наші міжнародні відносини.

Так, візит Л.Кравчука до Вашингтона у березні 1993 р. – перший візит керівника незалежної України до США – був чудовою нагодою висловити власну точку зору на роль української національної ідеї і держави, яку він намагався побудувати, на її місце в світі і на те, як світове співтовариство може йому в цьому допомогти. Проте, як відзначали зарубіжні оглядачі, мовчання з боку президента щодо власної позиції свідчило про те, що він її на той час не мав.

Нарешті, остаточно правове закріплення отримала національна ідея в Конституції України, що була прийнята 28 червня 1996 р. Зміст Конституції України, зокрема її

преамбули, бере свої витoki (вказується у Коментарі до Конституції України) у багатовіковій, складній і тяжкій боротьбі української нації за свою незалежність. Завдяки цьому преамбула, з одного боку, відбиває найбільш загальним способом єдність українського народу в здійсненні національної свободи та політичної демократії, з іншого — доповнює основні розділи Конституції істотно важливими новими елементами.

Звичайно, цікаво буде визначити основні напрями філософсько-правового бачення української національної ідеї у майбутньому, оскільки вона забезпечує розвиток держави з усіх галузей суспільного життя. Передусім – майбутнє полягає у постійному творенні, в науковому обґрунтуванні, в боротьбі за утвердження і примноження досягнутого. У цьому велику роль відіграє українська національна еліта. Адже формування української національної еліти століттями здійснювалось стихійно, незважаючи на високий інтелектуальний потенціал, талановитість української нації. Тож нове бачення розвитку української національної ідеї – створення такої ситуації, яка б цьому сприяла.

Таким чином, аналіз зазначеної проблеми свідчить, що національна ідея має стати саме національною і не розділяти, а навпаки, об'єднувати всі політичні сили. Безумовно, в країні існує й опозиція, яка не хоче враховувати зміст національної ідеї, а діє в прямо протилежному напрямі, однак і в цьому випадку їхня позиція повинна бути ретельно проаналізована на предмет можливості врахування тих чи інших положень, які в зазначеному контексті можуть дати хоча й маленький, але в цілому позитивний результат.

Крім того, майбутнє української національної ідеї залежить від віри народу у щасливе суспільне життя. Адже вчені вважають, що будь-яка держава при переході від тоталітарного режиму до демократично-правового переживає певні періоди становлення. Тому існуючі труднощі – це тимчасове явище, яке не повинне негативно впливати на народні сподівання. Українська національна ідея, яку слід всіляко пропагувати, може стати тією рушійною силою, яка активно сприятиме подальшому розвитку нашої держави. Однак це станеться лише тоді, коли українській народ, попри всі етнічні розбіжності, буде єдиним у досягненні своєї загальної, об'єднуючої мети.

Лекція 9
Українська національна культура

П л а н :

1. Українська культура як феномен світової культури.
2. Типи культури: матеріальна і духовна. Складники і чинники формування української національної культури.
3. Українська культура нового часу (XX ст.).
4. Культурна політика в умовах розбудови незалежної України.

Л і т е р а т у р а :

- Греков Б. Культура Киевской Руси. – М., 1994.
Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991–1996.
Енциклопедія українознавства. – К., 1996. – Т.1–3.
Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1996.
Кононенко П.П. Свою Україну любіть... – К., 1996.
Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія: У 2-х т. – К., 1996.
Людина і довкілля: У 2-х т. – К., 1996.
Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955.
Щербаківський В. Українське мистецтво. – К., 1995.

1. Українська культура як феномен світової культури

Питання української культури глибоко висвітлювалися у монографічних виданнях: Івана Огієнка (Українська культура. – К., 1918); Лекції за редакцією Дмитра Антоновича (автори: Д.Антонович, Д.Дорошенко, В.Біднов, С.Сірополко, С.Наріжний, Я.Чижевський, А.Яковлев, В.Січинський). – К., 1993; Історія української культури / За ред. І.Крип'якевича, автори: І.Крип'якевич, В.Радзакевич, М.Голубець, С.Чарнецький, В.Барвінський. – Нью-Йорк, 1990; Мирослав Семчишин (Тисяча років української культури. – Нью-Йорк, Торонто, 1955).

Академія Наук України готує багатотомне видання української культури. Немало праць підготовлено з окремих галузей (живопису, музики, театру, кіно, літератури, народних ремесел, обрядів).

Разом з тим у висвітленні цього питання існує немало проблем як теоретико-методологічних, так і практичних. Головне з них – визначення самого поняття «культура». Ключовим з них, на нашу думку, вважається наступне: *Культура – історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у типах і формах її життя і діяльності, а також у створених нею матеріальних і духовних цінностях.*

Заслуговує на увагу, що значна частина праць по культурі позбавлена об'єктивного історизму та повноти інформації, як і нація, українська культура трактується в них надто пізньою порівняно з російською, вторинною і навіть мало перспективною. У цьому зв'язку вагомим методологічним принципом має бути підхід М.С.Грушевського до культури з точки зору висвітлення генезису її ще з давніх часів, а це означає, що в історії культури одним з найпервісніших джерел має бути трипільська культура. Вона засвідчує, що прадавні поселенці на території нинішньої України були хліборобами високого рівня, мали розвинене містобудування, а їхні пам'ятки матеріальної і духовної культури засвідчують органічний зв'язок з матеріалами наступних березинецької і черняхівської культур.

Починаючи з трипільської культури, вони були органічно пов'язані з культурами народів Сходу і південної Європи, визначали найвищий тогочасний рівень.

Високого розвитку досягла самобутня культура, яка склалася на місцевій слов'янській основі за часів *Київської Русі*. Вона розвивалася в епоху ранньофеодального суспільства, де справжнім творцем матеріальних і духовних цінностей був народ. Саме народні маси, селяни і ремісники, виробляли знаряддя праці, обробляли землю, будували замки та палаци, собори, церкви, створювали шедеври давньоруського мистецтва. Животворним джерелом і основою духовної культури була усна народна творчість, яка зародилася ще в давні часи. Неоціненне значення для розвитку культури мала поява писемності, яка виникла на Русі ще до запровадження християнства, про що свідчать письмові договори з Візантією (907, 911, 944 рр.). Розвивалася оригінальна література. Найвидатнішим письменником був митрополит Іларіон. У «Слові про закон і благодать» (1037–1050 рр.) він вихваляє діяльність

князя Володимира, прославляє давньоруську державу. Серед церковної літератури поширюються «Життя Святих», «Повчання», перекладна (переважно з грецької) література («Євангеліє», «Псалтир», «Життя Святих») і навіть хроніки і романи (про діяльність Олександра Македонського) тощо. Високого розвитку і досконалості досягли архітектура і мистецтво. Поряд з красивими дерев'яними з'являються церковні, цивільні і фортифікаційні кам'яні будівлі.

Культура в період роздроблення Русі. Культура окремих князівств ґрунтувалася на спільній, загальноруській основі. У свідомості народних мас та передової частини феодалів продовжувала жити ідея єдності Русі, що яскраво відбивалося у пам'ятках культури тих часів. Політичне роздроблення, що посилювалося в умовах монголо-татарської навали, вело до посилення місцевих особливостей, своєрідних рис у культурі певних територій. Між окремими землями поступово зміцнювалися економічні, політичні й культурні зв'язки, утворювалися характерні риси й особливості, які стали притаманні українській мові, культурі, українській народності в цілому.

Культура в Україні у XIV–XVII ст. У складних умовах роз'єднаності українських земель, відсутності єдиного політичного центру, тяжкий іноземний гніт, спустошливі турецько-татарські напади – все це гальмувало розвиток продуктивних сил, формування української народності і становлення української національної культури. Водночас культурний поступ не припинявся. Культура розвивалася на основі традицій попередніх віків, реагуючи на процеси, що їх переживало українське суспільство. Одночасно з цим в Україні ширилися ідеї Європейського Відродження, Ренесансу (з фр. *Renessanse* – відродження) XIV–XVI ст. Це були ідеї гуманізму. Гуманісти виступали за право людини на вільний розвиток і земне щастя, проти підпорядкування життя людини церковним канонам, проповіді аскетизму. Нові, гуманістичні ідеї Відродження проникли в живопис, музику, театр та інші галузі мистецтва.

Роль культури у визвольній боротьбі українського народу. У другій половині XVI ст. формування української культури було підпорядковане інтересам визвольної боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі, наступу католицизму й унії. У боротьбі український народ відстоював свою самобутність і незалежність, право на історичне існування, протистояння католицизму й унії, підтримку православної церкви і монастирів, створення шкіл і розвиток освіти,

заснування друкарень і видання літератури. Велику роль відігравали міста Львів, Острог, а з початку XVII ст. – Київ.

УХVІІІ–ХІХ ст. велике значення для розвитку культури, науки, освіти мали друкарство і преса. Царський уряд і царська монархія всіляко гальмували видання книг і преси в Україні. Негативне значення мали Валуєвський циркуляр 1863 р. і Ємський указ 1876 р. Видавалися книги церковно-релігійного змісту і вся література російською мовою, але повністю припинити видання українських книг царизм не зміг: Друкуванням підручників для недільних шкіл, популярних освітніх книжок займалися П.Куліш, М.Костомаров, М.Драгоманов та ін. Видавалися журнал «Основа» (1861–1862 рр.) в Петербурзі, «Киевская старина» (1882–1906 рр.) в Києві, журнал «Друг» (1874–1877 рр.) у Львові.

У національному відродженні та українській історіографії кінця ХVІІІ–ХІХ ст. особливе місце займає «Історія Русів» – напівісторичний, напівлітературний гострополітичний твір, що став відомий у 20-х рр. ХІХ ст. і був опублікований О.Бодянським у 1846 р. Невідомий автор увесь свій виклад, який починає з давніх часів і доводить до 1769 р., підпорядкував обґрунтуванню на історичному матеріалі права українського народу на свою державність, на рівноправність з іншими народами.

У ХХ ст. потреби в письменних людях і спеціалістах, мережах навчальних закладів, учнях та студентах збільшувалися. Під час революції 1905–1907 рр. почалося видання перших українських газет та журналів: «Хлібороб» у Лубнах, «Рідний край» у Полтаві, «Громадська думка» і «Рада» в Києві. На території, яка входила до складу Росії, на початку ХХ ст. налічувалося 26 тис. загальноосвітніх шкіл, 80 середніх спеціальних закладів (механіко-технічні, гірничі, залізничні та ін.), в яких навчалися 12,5 тис. учнів і понад 60 нижчих професійно-технічних училищ, де здобували освіту близько 5 тис. чоловік. У 27 вищих навчальних закладах, у т.ч. в трьох університетах, навчалася 35,2 тис. студентів. Однак 70% населення не вміло читати й писати. На кожну тисячу чоловік навчалася всього 67 осіб. Щорічно близько 50% бажаючих учитися відмовляли в прийомі до середніх шкіл. Царський уряд не допускав української мови в навчальні заклади.

Західноукраїнські землі теж були не в кращому становищі. У Галичині неписьменними залишалася 63%, Закарпатті – понад 70%, а в гірських районах – до 90% дорослого населення, або нижчим, ніж в усіх інших провінціях Австро-Угорської імперії. Із 61 гімназій, які працювали з 1910 р. у Східній Галичині, менше 5

(у різні роки) були україномовні. У місцевості, де більшість становили українці, українських учнів було близько 20%, а в реальних училищах – 5,5%. На Буковині з 13 гімназій з українською мовою навчання була лише одна. У Львівському університеті викладання велося польською мовою, у Черновицькому – німецькою. При Львівському університеті серед студентів українці становили 20%, політехнічному інституті – 4,4%, в Черновицькому – 27,6%.

В цілому, незважаючи на несприятливі суспільно-політичні умови, культура України досягла значних здобутків. Творчість талановитих діячів науки, літератури, мистецтва була підпорядкована обстоюванню передових ідей, служінню інтересам широких народних мас. Саме тоді було закладено міцний фундамент для подальшого розвитку української культури як непересічного утвору, класичної доби, коли риси національного характеру знайшли своє цілковите втілення у творчості видатних представників народу.

2. Типи культури: матеріальна і духовна. Складники і чинники формування української національної культури

Культура – складний суспільний феномен, який відігравав і продовжує відігравати величезну роль у життєдіяльності людини. Вона впливає на працю, побут, дозвілля, менталітет, спосіб життя як усього суспільства, так і окремої особистості. Розвиток культури щільно пов'язаний з прогресом людства, його перспективами. Засвоєння культури – важлива запорука розвитку людської цивілізації, збереження загальнолюдських цінностей. Культура суттєво впливає на характер поведінки, стиль і форми спілкування людей, їх свідомість, духовні потреби, ціннісні орієнтації. Рівень культури особистості багато в чому визначає її подальшу долю, кар'єру, життя.

Культуру прийнято поділяти на *матеріальну* і *духовну*. До матеріальної культури, яку часто співвідносять з поняттям «цивілізація», відносять сукупність матеріальних благ, а також різноманітних засобів їх виробництва. Матеріальна, виробнича діяльність людини дуже часто визначально впливає на її діяльність в інших сферах життя. У матеріальній культурі неминуче присутні духовні начала, оскільки вона завжди є втіленням ідей, знань і завдань людини, що власне і робить її культурною.

Духовна культура поділяється на такі сфери: а) духовні якості людини і діяльність по їх реалізації; б) духовні цінності, які існують відносно самостійно (у вигляді наукових теорій, творів мистецтва, норм права тощо). Особлива роль духовної культури полягає в тому, що вона пробуджує в людині особистість. До структурних елементів духовної культури традиційно відносять: інтелектуальні (освіта, наука); естетичні (мистецтво і література); етичні (мораль); соціальні (мова, побут, звичаї, право, політика); релігійні.

Отже, якщо говорити про взаємозв'язки матеріальної і духовної культур, то необхідно розрізнати їх особливу роль. Матеріальна, що є фундаментом, базою життя суспільства, відіграє основну роль. Духовна культура, що пробуджує в людині особистість, відіграє роль головну, тобто таку, що підносить саму людину та її місце в світі до найвищих цілей і завдань.

Призначення культури та роль, яку вона відіграє в людському житті, виявляється в її функціях, одна з яких – *людинотворча*. Культура – це своєрідна форма самопізнання людини, оскільки вона показує їй не тільки оточуючий світ, але й її саму. Результати пізнання і самопізнання передаються у вигляді досвіду, життєвої мудрості за допомогою певних кодів – знаків, символів, образів тощо – від покоління до покоління, від одного народу до іншого.

Інформативна функція культури. У цій функції культура пов'язує покоління, збагачуючи кожне наступне досвідом попередніх. Культура створює і відтворює сукупність норм і правил поведінки. Усі вони призначені для однієї загальної мети: організації спільного життя людей. Існують норми права і моралі, норми в мистецтві, норми релігійної поведінки. Усі ці норми регламентують поведінку людини, зобов'язують її дотримуватися певних правил, які вважаються оптимальними в тому чи іншому суспільстві. В цьому виявляється *регулятивна функція* культури.

Культурний рівень – це показник культурності чи ступеня засвоєння окремою людиною, колективом чи суспільством певних видів діяльності чи поведінки, культурних цінностей попередніх поколінь. Проте, яких саме видів діяльності і яких цінностей – залежить від рівня культури в суспільстві. Культура не вручається разом з дипломом, вона є результатом внутрішнього розвитку і

самовдосконалення. Корені культури ідуть вглиб віків і пов'язані з походженням людини. Будь-який зовнішній вираз культури є проявом ступеня розвитку самої людини.

Суб'єкт культури і її творець – людина. Сама людина в той же час формує себе в процесі своєї діяльності і є об'єктом культури. Її людські якості є результатом засвоєння нею культури, цінностей суспільства, його традицій. Тому культура є мірою людського в людині, характеристикою розвитку людини як суспільної істоти. Кожна людина краще чи гірше засвоює зміст і форми створеної раніше культури, робить її передумовою своєї діяльності і сама бере участь у постійному процесі відтворення і подальшого збагачення (або, навпаки, зубожіння й руйнації) культури.

У культурі співіснують стійкий (стабільний) і новаторський аспекти. Стійкий аспект – це *культурна традиція*, завдяки якій відбувається накопичення і передавання колективного досвіду в історії, так що кожне нове покоління людей може аналізувати цей досвід, спираючись на створене попередніми.

Існують у світі країни з домінантою так званої *традиційної культури* (азіатські, африканські держави). Тут люди, засвоюючи культуру, відтворюють її зразки, а зміни вносяться в межах, санкціонованих традицією. Культура виступає як певний набір готових стереотипних програм (звичаїв, ритуалів, навичок). Розвиток культури суперечливий процес, у якому відбувається широкий спектр нерідко протилежних соціальних і національних інтересів конкретної історичної доби.

Наступальність у розвитку культури означає не лише активне використання новими генераціями накопиченого раніше досвіду, але й вплив досягнутого в минулому на формування культури майбутнього. Культура є історичною і соціально обумовленою формою людської діяльності, способом збереження, регулювання і розвитку всього суспільного життя. Сучасна культура є невичерпною у своїх одиничних проявах, дуже багатою на етнологічні форми і різновиди. Існування культурних відмінностей – джерело багатоманітності історичного процесу. Культура кожного суспільства як певна цілісність є неповторною, унікальною.

Для визначення відмінностей в середині певного суспільства використовується *поняття «субкультура»* –

наявність специфічних для певних соціальних груп культурних ознак (спосіб, стиль життя за професійними, етнічними, соціально-груповими критеріями).

До складників і чинників культури належать будівництво житла, ведення господарства, ремісництво, скотарство, рибальство, полювання, побутова культура, вірування, обряди та інше (про що мова йшла в попередніх лекціях).

3. Українська культура нового часу (XX ст.)

XX ст. було насичене різноманітними історичними подіями і характеризувалося різкою зміною політичних режимів, соціально-економічної ситуації. Цей період розвитку української культури можна розділити на декілька етапів:

– коротка доба відновлення української державності (1917–1921 рр.), коли було створено принципово нові умови для розвитку української національної культури, але поступ культури відбувався в період гострого військово-політичного протистояння, громадянської війни та іноземної військової інтервенції;

– радянський етап (1921–1991 рр.), який включає в себе і добу злету 20-х рр. покоління «розстріляного відродження», яке вже в 30-ті рр. зазнало тотальних репресій не тільки проти митців, працівників культури, але й звичайних її носіїв, і добу «відлиги» з рухом «шістдесятників», і період подальшої русифікації та успіхів української культури;

– етап розбудови незалежної України і відродження національної культури, який триває досі й знаменує початок її нового поступу.

У 1917 р. політика Тимчасового уряду була демократичнішою, ніж царського уряду в галузі народної освіти, що дало можливість навчатися українською мовою в початкових школах і відкрити дві державні українські гімназії та чотири кафедри українознавства в університетах. Справжнім виразником інтересів українського громадянства і учительства у справі освіти стала Центральна Рада – представницький політичний орган українського народу, яка проголосила головним завданням освітньої політики - відродження рідної мови і школи. Велику підтримку і допомогу надавали їй українські громадські організації: товариство шкільної освіти, учительські організації, товариство

«Просвіта». Справу Центральної Ради у розвитку освіти продовжив уряд Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Велика увага зверталася на підготовку вчителів, які мали викладати українською мовою. Початкові класи легко переходили на українську мову навчання. За Центральної Ради в Києві було три українські приватні гімназії. У 1918 р. їх було прийнято на державний кошт і того ж літа відкрито 54 українські гімназії, а наприкінці гетьманської доби їх було близько 150. 6 жовтня в Києві урочисто відкрито перший Державний український університет, а 22 жовтня – другий український університет у Кам'янці-Подільському. У цей же період засновано: Державний український архів, у якому мали бути зосереджені документи з історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограду, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей та Українську національну бібліотеку. У кінці 1918 р. в ній було вже понад 1 млн книг. Великою заслугою гетьманського уряду слід вважати заснування 2 листопада 1918 р. Української академії наук, яка мала три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний. Президію і перших академіків (по три на відділ) призначав уряд, а інших членів мали обирати самі академіки. Першим президентом запропонували бути М.Грушевському, але він відмовився, тому призначено було видатного вченого зі світовим ім'ям – 55-річного професора хімії В.І.Вернадського.

Поряд з перебудовою системи народної освіти розвивалося мистецтво. З 1921 р. українські землі опинилися в складі різних держав. Основна їх частина входила до складу Української РСР (площа – 452 тис. км², населення – 25,5 млн чол.). Західна Україна (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) відійшли до Польщі. Тут проживало 5,6 млн українців. Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття – Чехословаччиною.

З 1923 р. на радянській частині України почала проводитися політика «коренізації», яка була спрямована на підготовку і висування кадрів корінної національності. Стало нормою характеризувати 20-ті рр. як чергове національне відродження. Важливим напрямком культурного будівництва стала ліквідація неписьменності населення. Університети реорганізовані в інститути народної освіти. Навчання було платним, але діти робітників і селян звільнялися від оплати.

У 1925 р. діяло близько 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 інститутів і 30 робфаків.

30-ті роки характерні продовженням культурного будівництва, яке мало суперечливий характер. Поряд з безсумнівними успіхами в країні в умовах тоталітарного режиму насаджувався ідеологічний монополізм, культивувалися особисті смаки Сталіна, переслідувалися ті вчені, освітяни, літератори, чиї погляди чи творчість не вписувалися в сталінські порядки.

У роки другої світової та Великої Вітчизняної війни українська культура переживала далеко не кращі свої часи. Сталінські репресії замінив окупаційний порядок. Розпочалося пограбування німецькими окупантами мистецьких та історичних цінностей. За межі України було вивезено понад 40 тис. найцінніших музейних експонатів. Однак культурне життя не припинялося. Друкувалися статті істориків та письменників, присвячені героїчним сторінкам минулого, передусім боротьбі з іноземними поневолювачами. З'явилися високохудожні і високопатріотичні твори, де з великою силою показана любов до Вітчизни.

Перші післявоєнні роки в Україні характеризувалися політико-ідеологічною реакцією, яка за ім'ям секретаря ЦК ВКП(б) отримала назву «жданівщина». Обвинуваченню в «перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру» були піддані роботи істориків України «Короткий курс історії України», «Нарис історії України». Критиці було піддано доповіді М.Рильського «Київ в історії України», «Річниця Шевченка», поетичні твори «Київські октави». Журнал «Перець» звинувачувався у відсутності «гострої критики на внутрішніх і зовнішніх ворогів». В.Сосюра критикувався за вірш «Любіть Україну». Композитор К.Данькевич – за оперу «Богдан Хмельницький», в якій, мовляв, зосередився на «вузьких» українських темах тощо.

Після смерті Сталіна (1953) почалася часткова лібералізація радянського режиму, яка отримала назву «відлига», що істотно покращило умови для розвитку культури в цілому. Здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти (1953). Проведена реорганізація вищих навчальних закладів. Певні досягнення були в науці, збільшилася мережа науково-дослідницьких установ, немало зроблено для розвитку ракетної техніки і космічних кораблів (С.Корольов),

турбореактивних двигунів (академік А.Люлька), атомної бомби (М.Духов), кібернетики (академік В.Глушков), електрозварювання (Б.Є.Патон). Було видано «Українську радянську енциклопедію» в 17 томах, «Радянську енциклопедію історії України», 26-томну «Історію міст і сіл Української РСР», у створенні якої взяло участь понад 100 тис. авторів.

Ситуація у сфері культури різко змінилася з відставкою М.С.Хрущова і приходом до влади в СРСР Л.І.Брежнєва (1964). Почався поворот до неосталінізму, що супроводжувався репресіями, утисками та переслідуванням багатьох видатних діячів культури. З 1966 р. почалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Посилювалася ідеологізація школи, запроваджувалося навчання з 6 років, 8-річні школи реорганізовувалися в 9-річні, середні – в 11-річні. Характерними рисами освіти були уніфікація, ідеологізація, жорстокий партійний контроль, заорганізованість навчально-виховного процесу, ігнорування національного фактору. Уже на початку 80-х рр. стало помітно, що рівень підготовки фахівців відстає від світового.

Усі ці негативні явища привели до початку перебудовчих процесів у суспільстві після приходу до влади М.С.Горбачова, але суспільство виявилось практично неготовим до швидких, ефективних та всеохопних реформ. Однак поступово крига скресла. Почалося національне відродження України, пов'язане зі здобуттям державної незалежності.

3. Культурна політика в умовах розбудови незалежної України

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежної України створило принципово нові умови для розвитку культури. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада України ухвалила «Основи законодавства про культуру», якими передбачені заходи подальшого розвитку української національної культури. У цьому ж році була розроблена Державна національна програма «Українська освіта в ХХ ст.», а Верховна Рада прийняла «Закон про освіту». У цих документах передбачена демократизація освіти, посилення технічного забезпечення шкіл, видання підручників, створення університетських комплексів, мережі ліцеїв. Певних успіхів досягнуто в

поступовому переведенні на україномовний режим середньої та вищої школи.

У 1992 р. відновлено діяльність Києво-Могилянської Академії – навчального закладу нового типу, де викладання і навчання ведеться українською і англійською мовами. Здійснюється перехід на двоступеневу (бакалавр, магістр) систему підготовки фахівців. Вузи стають більш автономними. Створені нові структури в системі Національної академії наук.

У сучасному українському суспільстві розуміють, що об'єднати населення України у життєспроможну націю може патріотично налаштована еліта, здатна на самопожертву і безкорисливе служіння своєму народові. До історичних культурно-політичних зрушень у незалежній Україні слід віднести запровадження системи президентських нагород 1995 р. як форми консолідації нової, справді національної еліти. Запроваджено орден Богдана Хмельницького, відзнаку «За мужність», ордени Ярослава Мудрого, княгині Ольги. Серед нагороджених діячів культури і освіти цими почесними відзнаками багато непересічних особистостей, наших сучасників.

Незважаючи на економічні проблеми та інші негаразди, значних успіхів досягли українські спортсмени. Є досягнення в сучасному українському кіномистецтві. Виходять документальні фільми, присвячені історичному минулому України, створюються багатосерійні фільми («Роксолана», «Ізгой», «Пастка» та ін.).

Продовження розвитку сучасного театрального мистецтва в Україні пов'язане з діяльністю таких яскравих режисерів, як Р.Віктюк, Б.Жолдак, С.Донченко, Б.Шарварко. Позитивним моментом у роботі державного телебачення стала трансляція художніх фільмів і телесеріалів українською мовою. Суттєво змінило зміст своїх програм українське радіо: вони стали професіональними, національно спрямованими. Зростає комерціалізація засобів масової інформації.

Сучасна українська популярна музика пов'язана з іменами І.Білик, П.Зіброва, Т.Повалій, О.Пономарьова, Руслани, А.Кравчука, Ані Лорак, В.Павлика та ін. Складним є розвиток літературного процесу в Україні. Продовжують творити письменники й поети старшого покоління: І.Драч, Р.Іванчук, П.Загребельний, Л.Костенко, Ю.Мушкетик,

Б.Олійник, Д.Павличко. З іншого боку література відчуває на собі тиск ринку, вона змушена йти за читачем (покупцем). Ця тенденція сприяє розвитку масової та популярної літератури, переважно російськомовної. Розквітають такі жанри, як фантастика, детектив, любовно-авантюрний роман.

Варто підкреслити слушність думки визначного українського консерватора початку ХХ ст. Вячеслава Липинського, який в «Листах до братів-хліборобів» змалював картину проблематичності формування повноцінної нації на території, що здобула незалежність не шляхом принципової визвольної боротьби, а внаслідок розпаду метрополій. Однак останніми роками поряд з інерційністю мислення і рудиментами старого життя України можна спостерігати обнадійливі позитивні тенденції, які віддзеркалюють процес національного духовного відродження українського народу. Яким буде його майбутнє, залежить від цілеспрямованості в досягненні мети і згуртованості різних верств і ланок суспільства, кожного громадянина нашої держави.

Таким чином, українська культура розвивається в складних умовах, її поступ носить поки що суперечливий характер. Незважаючи на це, здобутки українських митців у галузі літератури, образотворчого мистецтва, досягнення вчених є вагомими і оригінальними. Складнощі будівництва національної держави за сучасних умов не повинні лякати молоде покоління громадян України, яке має стати гідним кращих національних традицій, повноправно увійшовши в третє тисячоліття нашої ери в ролі зміцнілого в роки сучасних випробувань, здорового й культурно збагаченого, свідомого майбутніх завдань, національно згуртованого суспільства.

Лекція Природа і територія України
10

П л а н :

1. Земля України – найбільша цінність українців.
2. Роль природи у формуванні українського етносу.
3. Екологія України.

Л і т е р а т у р а :

- Бендик О. Словник з географії: терміни і поняття. – К., 1998.
Боплан Г. Опис України. – К., 1994.
Геродот. Найдавніший опис України. – К., 1992.
Заставний Ф. Географія України. – Л., 1994.
Людина і довкілля. Антологія: У 2-х т. – К., 1995.
Яришева К. Основи природознавства. Природа України.
– К., 1996.

1. Земля України – найбільша цінність українців

Земля, яку з найдавніших часів заселяє український народ, є її корінним жителем і господарем, називається етнічною територією України.

Етнічна територія – категорія більш стійка, ніж державна територія. Державні кордони нерідко пересуваються, встановлюються з порушенням етнічних та етнографічних меж розселення народів.

Етнічна територія – базис цілісності народу і його державницьких концепцій.

Етнічні землі – території, де історично сформувалися групи людей, які характеризуються спільністю мови, традицій, культури, побуту, особливостями психічного складу тощо. На етнічних землях живуть етнічні групи людей – народи, нації, народності, окремі племена.

Етнографічні землі – території, де історично живуть групи народу чи нації, що зберігають певні локальні

особливості в мові, матеріальній культурі, традиціях, побуті (гуцули, лемки, бойки, литвини, поліщуки) – і називаються етнографічними групами.

Українська етнічна територія має дуже складну історію. У сучасних кордонах вона займає південну частину східної Європи і становить 603,7 тис. км². За площею їй належить 40-е місце в світі. За населенням – 21 місце серед країн світу (Заставний Ф. Географія України. – Л., 1994).

Кордони. Чорне і Азовське моря утворюють природний південний кордон української етнічної території. Північний кордон її проходить з Росією та Білорусією. Україна межує з Польщею, Словачею, Молдовою, Румунією, Угорщиною.

Між країнами східної Європи українська етнічна територія виразно творить значну географічну одиницю: вона простягається між 43° і 53° північної широти та 21° і 45° східної довготи. Характерним є її окраїнне, межове розташування у Європі, на переході до Азії, на пограниччі лісів і степів, на північних окраїнах середземноморського басейну, на перехресті давніх комунікаційно-торгових шляхів зі сходу (з початком у Китаї) на захід і з півночі на південь.

Переважаюча рівнинність, легка прохідність і багата річкова система (23 тис. річок) об'єднує основну територію розселення українського народу в одне ціле.

Земля України відзначається *розмаїттям ландшафтів* (гірських, лісових, лісостепових, степових), багатством родючих *ґрунтів*, помірним континентальним *кліматом*. Зазначені переваги української землі, її *вигідне географічне розташування* були не тільки джерелом добра для її етносу, а й великою мірою спричинили трагічні події в історії українського народу.

Відомими магістральними шляхами йшли не тільки каравани з багатими товарами, а й завойовники. Україна змушена була часто приймати на себе перші удари, героїчно боронити рідну землю. (Хозари, печеніги, кіпчаки, монголи).

Що робило українські землі об'єктом зазіхань?

Перш за все природні ресурси. **Природні ресурси** – це особливий компонент природного середовища; це все те, що людина використовує для забезпечення свого існування (продукти харчування, мінеральну сировину, енергоносії, простір для життя, воду, об'єкти для задоволення естетичних потреб).

Природно-ресурсний потенціал України значний і різноманітний. Винятково важливого значення має використання **земельних, мінерально-сировинних, водних, кліматичних, лісових, рекреаційних** (призначених для користування під час відпочинку) та інших ресурсів, їх охорона.

Україна належить до регіону, природні ресурси якого добре вивчені, інтенсивно розробляються й використовуються у господарській діяльності. Україна має багаті поклади цінних корисних копалин, великі масиви родючих ґрунтів (особливо чорноземів), значні запаси прісних вод, сприятливі кліматичні умови, різноманітні та всевітньо знані рекреаційні ресурси. Природні умови та ресурси республіки – один з головних факторів розвитку її господарства, формування транспортно-економічних зв'язків.

а) Мінерально-сировинні ресурси

Україна має великі запаси багатьох цінних мінерально-сировинних ресурсів. Висока геологічна вивченість надр дає змогу з достатньою вірогідністю робити висновок про особливості розміщення ресурсів, глибину їх залягання, запаси, хімічний склад та механічні характеристики.

Паливно-енергетичні ресурси

Провідне місце належить *кам'яному та бурому вугіллю*, загальні запаси якого оцінюються в 75 млрд т. Основні поклади кам'яного вугілля в Донбасі (98%) і Львівсько-Волинському басейні (2%). Третина вугілля Донбасу відносяться до коксівного, а 15% – до високоякісних дефіцитних марок. Глибина залягання пластів у Донбасі сягає 1200 м, при середніх глибинах залягання 500–750 м. Потужність пластів, що розробляються – від 50 см до 2 м.

Буре вугілля. Запаси зосереджені у Дніпровському басейні. (По території Житомирської, Черкаської, Кіровоградської областей залягання лінзоподібне – від 5 до 140 м. Запаси його становлять 2,4 млрд т.

Нафта і газ. Є власні запаси, але відносно невеликі. Основні родовища зосереджені у Дніпровсько-Донецькому, Передкарпатському та Причорноморсько-Кримському регіонах. У Дніпровсько-Донецькому регіоні – Прилуцьке, Леляківське (Чернігівської). Рибальське, Качанівське (Сумської обл.), Зачепилівське, Радченківське, Сагайдацьке (Полтавської). Розвідка здійснювалася в 30-х рр., експлуатація – в післявоєнний період.

Прикарпаття відноситься до одного з найдавніших у світі центрів нафтодобування. Нафта тут залягає від 150 до 3000 м. Тут знаходяться Бориславське, Битківське, Долинське та ін. родовища.

Родовища *горючого газу* розташовані територіально близько від нафтових родовищ. Всього в Україні нараховується 214 родовищ нафти і газу (63 газових, 47 нафтових, 16 газонафтових, 54 газоконденсатні та 34 нафтогазоконденсатні).

За рахунок власного виробництва Україна задовольняє свої потреби нафти – на 8%, горючого газу – на 22%, до 20% окремих руд кольорових металів. Ці ресурси виступають для України як важлива стаття імпорту.

Горючі сланці. На півночі Кіровоградської і півдні Черкаської областей виявлено значні поклади. За своїм хімічним складом і теплотворчою здатністю вони близькі до прибалтійських. Їх прогнозні запаси становлять 3,7 млрд тонн. Горючі сланці розглядаються як ймовірне джерело палива для теплових електростанцій, сировина для хімічного виробництва.

Торф. Загальні запаси - 2,2 млрд т. Найбільші поклади торфу мають Волинська (0,46), Рівненська (0,36), Чернігівська (0,28), Київська (0,27), Львівська (0,22 млрд. т.) області.

Термальні води. Важливе джерело теплової енергії. Це геотермічні ресурси Карпат і Криму. Найвищі температури спостерігаються на Закарпатті (на глибині 450 м – t° води – 40°C). На глибині 1000 і 2000 м – відповідно 70°C і 100°C.

Залізні руди. Загальні запаси оцінюються в 27,4 млрд т. З урахованих 83 родовищ 60 розташовано у Криворізькому басейні, запаси якого складають 18,7 млрд т. Найбільше промислове значення має *багата руда*. На поч. 90-х рр. функціонувало 17 шахт.

Друге місце за запасами залізних руд посідає *Кременчуцький басейн*. Запаси руди оцінюються в 4,5 млрд т. Промислове значення має Керченське родовище залізних руд, де на невеликих глибинах розміщаються руди з вмістом заліза 30–40%. Деяко знижує їх якість 1% фосфорного вмісту.

Марганцеві руди. Широко використовуються в чорній металургії. Найбільші в світі родовища – в Запорізькій (Велико-Токмацьке) і Дніпропетровській (Нікопольське) обл. Сумарні їх запаси становлять 2,2 млрд т.

Титанові руди. Добуваються в Дніпропетровській і Житомирській обл. Запаси практично необмежені.

Використовується при виробництві ракет, підводних човнів, штучних рубінів, сапфірів, синтетичного каучуку, білил тощо.

В Україні зосереджені *запаси сировини* для виробництва алюмінію (Дніпропетровська обл.), ртуті (Донбас), хрому (Побужжя), поліметалічних руд (Прикарпаття).

Золото. Україна перспективна на золото. Передбачається, що його ресурси зосереджені в Карпатах, Донецькому кряжі і Українському кристалічному щиті. Про видобуток *карпатського золота* було відомо ще в XIII ст. Збереглися навіть старі золотодобувні штольні. У XIX ст. золото добували шляхом промивання відкладів р. Тиси. За радянських часів тут теж добували золото. За концентрацією золота родовища вважаються середніми. Пробність золота – висока: рентабельність становить 17–20% (в 1 т руди – 6-7 г золота). Для видобутку 1 кг золота потрібно переробити 140–160 т породи. Очікувані масштаби виробництва золота в Закарпатті – 1 т за рік.

Очікувані перспективи на золото в *Українському кристалічному щиті* (Житомирщина, Кривий Ріг), де залягають докембрійські конгломерати. В аналогічних породах в США відкриті найбільші родовища золота.

Золотоносні родовища виявлено у *Кіровоградській обл.* Найперспективнішим вважається Криворізьке родовище, яке характеризується значною потужністю і відносно близьким заляганням від поверхні. Золотоносні горизонти розміщені у Донецькій і Луганській обл., ймовірно і в сусідніх областях, але вивчені вони недостатньо: потрібні цільові геолого-пошукові та геологорозвідувальні роботи.

На багатьох золотоносних промислах світу видобуток ведеться на великих глибинах – 2000–2500 м. Золотоносність українських запасів на таких глибинах ще не розвідана. Є реальні передумови прогнозувати обнадійливі перспективи.

Калійні, магнеєві солі. Кухонна сіль. Україна має великі поклади. Родовища в Прикарпатті (Львівська, Івано-Франківська). Магнеєві солі зосереджені у Прикарпатському та Північно-Кримському регіонах. Кухонна сіль – в Донбасі, Прикарпатті, Закарпатті та Криму. Найбільші запаси кам'яної солі в Донбасі (Слов'янськ, Артемівськ). Загальна потужність шару солі в Донбасі – від 100 до 200 м. Тут видобувається найбільша кількість кухонної солі в Європі.

Цемент. В Україні експлуатується 36 родовищ цементної сировини. Її запаси знаходяться у Донецькій, Харківській, Львівській, Чернігівській, Рівненській, Хмельницькій областях.

Граніти, габро, лабрадорити – матеріали, пов'язані з виходом на поверхню Українського кристалічного щита. Практично необмежені запаси високоякісного сіро-рожевого, сірого та червоних гранітів залягають у Житомирській, Запорізькій, Хмельницькій, Рівненській та інших областях. Граніти стають важливою статтею українського експорту.

Мінеральні води. Зосереджені в усіх областях. Повсюдно використовуються як столові. Особливу цінність мають води лікувальних властивостей. Вода типу «Нафтуся» – широко відома лікувальна. Запаси розміщені в Трускавці та Східниці (Львівська обл.). Лікувальні води різноманітного хімічного складу є в районі Моршина (Львівська обл.), Миргорода (Полтавська), Слов'янська (Донецька), Хмельник (Вінницька). Йодні, бромні та йодо-бромні – мають цінні лікувальні властивості (Прикарпаття, Карпати, Причорномор'я, Приазов'я).

Рекреаційно-оздоровчі води. Води Чорного та Азовського морів. Мають лікувальне значення: високо мінералізовані, практично необмежені запаси. Лікувальні цінності та унікальність названих ресурсів дозволяє створити в Україні рекреаційно-оздоровчі центри світового значення.

Україна добре забезпечена різноманітними мінерально-сировинними ресурсами, які широко застосовуються в народному господарстві.

б) Ґрунти

Україна характеризується значною різноманітністю ґрунтового покриву. Ґрунти України добре вивчені, розроблені науково-обґрунтовані заходи, спрямовані на підвищення їх родючості. Створена мережа науково-прикладних і науково-дослідних лабораторій, забезпечених висококваліфікованими кадрами і належною матеріально-технічною базою. Одна з найбільших в Україні науково-дослідна лабораторія створена при географічному факультеті Львівського університету, у штаті якої 95 чол., в т.ч. 42 спеціалісти польовики і 53 забезпечують лабораторні дослідження ґрунтів.

Наявність подібних науково-практичних структур матиме позитивне значення в майбутньому, у зв'язку зі змінами у системі землекористування, з проведенням економічної реформи та приватизації землі. За цих умов потреби в дослідженні ґрунтів повсюдно зростатимуть. Йдеться про розробку рекомендацій по поліпшенню родючості шляхом проведення всебічного вивчення на рівні конкретних землекористувачів і власників.

Науково розглядаються розвиток і властивості основних типів ґрунтів:

- дерново-підзолисті та дернові ґрунти (Поліська частина України);
- бурі лісові і буро-підзолисті (Карпати, Крим, Передкарпаття);
- чорноземи (Лісостеп, Степ, Південь);
- каштанові (Південь);
- коричневі й червоно-коричневі (Кримські гори);
- лучні (від луки) та болотні ґрунти (західні і північні Поліські);
- солонці, солончаки і солоди (Південь України) (вимагають осушувально-зволожувальних водних меліорацій).

У цілому ґрунти України характеризуються високою природною родючістю. Переважають різновиди чорноземних ґрунтів, а серед них – найродючіші типові чорноземи (займають найродючіші – 18,1%, звичайні чорноземи – 27,7%, південні чорноземи – 8,9% загальної площі орних земель).

Ґрунтовий покрив України сприяє, при науковому обґрунтуванні ведення землеробства, розвитку високопродуктивного сільськогосподарського виробництва, отриманню високих і стабільних урожаїв.

Фізико-географічне положення, особливості геологічного розвитку, рельєфу, клімату, залягання підземних і поверхневих вод, густота річкової мережі, специфіка ґрунтового покриву, інтенсивність і територіальні особливості антропогенної діяльності безпосередньо впливають на географію багатого і різноманітного рослинного і тваринного світу України.

2. Роль природи у формуванні українського етносу

Важливу роль у процесі формування людини відіграє природне середовище. У цьому відношенні першочергове значення має взаємозв'язок між усіма природними процесами та явищами (регіони, ландшафти, ресурси, ін.), а також вплив людини на довкілля.

Отже, спочатку про структуру природного середовища, складної, багатофункціональної системи, яка живе й постійно самовдосконалюється.

Природне середовище – це *мегаекзосфера* постійних взаємодій і взаємопроникнення елементів і процесів чотирьох її складових екзосфер (приповерхневих оболонок): *атмосфери, літосфери, гідросфери і біосфери* – під впливом екзогенних (космічних) та ендегенних (з надр землі) факторів і діяльності людини.

Кожна з екзосфер має свої складові елементи, структуру й особливості. Три з них – атмосфера, літосфера й гідросфера – утворені неживими речовинами і виступають ареалом живої речовини – біоти – головного компонента четвертої складової довкілля – біосфери.

а) Атмосфера

Атмосфера є зовнішньою газовою оболонкою Землі, що сягає від її поверхні в космічний простір приблизно на 300 км. Історія виникнення і розвитку атмосфери тривала, вона налічує близько 3 млрд р. Вчені вважають, що впродовж останніх 50 млн р. вона стабілізувалася.

Маса атмосфери становить приблизно одну мільйонну частину маси Землі. Атмосфера захищає живі організми землі від згубного впливу космічних випромінювань, врівноважує сезонні й добові коливання температур. Якби не атмосфера, то коливання добової температури на Землі досягли б +200°C. Найінтенсивніші процеси проходять в тропосфері – нижньому, основному шарі атмосфери (на висоті від 10 до 18 км.). Тут зосереджено $\frac{4}{5}$ всієї маси атмосферного повітря.

б) Літосфера

Літосфера – зовнішня тверда оболонка Землі, яка включає всю земну кору з частиною верхньої мантії Землі і складається з осадових і вивержених порід. Товщина літосфери в середньому від 5 до 200 км. У верхній частині земної кори – ґрунти (органо-мінеральний продукт багаторічної (сотні і тисячі років) спільної діяльності живих організмів, води, повітря, сонячного тепла – найважливіших природних ресурсів). У залежності від кліматичних і геологічних умов ґрунти мають товщину від 15 см до 3 м.

в) Гідросфера

Гідросфера – водяна сфера нашої планети, сукупність океанів, морів, вод континентів, льодовикових покривів. Загальний об'єм природних вод становить близько 1,39 млрд. км³ (1/780 об'єму планети). Води вкривають 71% поверхні планети (361 млн км²).

Вода виконує чотири важливі екологічні функції:

- є важливою мінеральною сировиною, головним природним ресурсом споживання;
- є основним механізмом здійснення взаємозв'язків усіх процесів в екосистемах (обмін речовин, тепла, ріст біомаси);
- є головним переносником глобальних біоенергетичних циклів;
- є основною складовою частиною всіх живих організмів.

г) Біосфера

Найголовнішою рисою планети Земля є існування на ній життя. Цим вона відрізняється від усіх своїх сусідок по Сонячній системі, де до сих пір жодних ознак присутності живих істот не виявлено. Більше того, наукові дані свідчать, що та форма життя, яка є на Землі (*білково-нуклеїнова*), існує завдяки поєднанню сприятливих астрономічних факторів, серед яких: велика маса Землі (10^{21} т) достатня, щоб утримувати досить щільну атмосферу, велика кількість води на Землі, сталість світності Сонця тощо. Американський вчений М.Харт довів, якби відстань між Землею і Сонцем була на 5% меншою, або на 1% більшою – життя на ній було б неможливим (у першому випадку на Землі було б надто жарко, як на Венері, в другому – надто холодно, як на Марсі – умовах глобального льодовикового періоду).

Область існування живих організмів на Землі називають **біосферою** (*сферою життя*). Вперше цей термін вжив австрійський геолог Е.Зюсс у 1875 р., але поширився він після видання в 1926 р. праці В.І.Вернадського «Біосфера». Верхня межа біосфери сягає 85 км над поверхнею Землі (в стратосфері), де виявлено спори мікроорганізмів (в сплячому стані через несприятливі умови існування). Нижня межа біосфери сягає глибини літосфери, де температура становить 100°C (10–15 км).

Без знання розглянутого нами середовища, яке має загально космічний характер, не можна говорити про формування етносу взагалі і українського зокрема. Адже які б концепції походження життя на Землі сьогодні не бралися за достовірні, без знання розглянутої нами структури мегаекзосфери неможливо довести роль природи у формуванні етносу. Ті умови, в яких знаходиться територія, положення, кордони і геополітика сучасної України – розвинутої суверенної європейської держави, яка має потужний економічний і ресурсний потенціал і характеризується великими перспективами розвитку, свідчать, що природа відіграє вирішальну роль у формуванні українського етносу.

3) Екологія України

Переважаюча більшість вчених-природозавців (акад. К.Ситник, О.Ягодін, Г.Яблоков та ін.) вважають: екологія виникла на базі біології і під впливом життєвих потреб сформувалася у нову дисципліну, яка поєднує природничі, суспільно-політичні, технічні, економічні та юридичні науки.

Екологія – теоретична основа і наукова база для розробки питань охорони природи, раціонального використання її ресурсів, визначення стратегії й тактики гармонізації взаємин людського суспільства та довкілля.

Уперше термін «екологія» запропонував німецький біолог *Е.Геккель* у 1866 р. У праці «Загальна морфологія організмів» він писав, що «екологія – це сума знань, що належить до економіки природи – вивчення всієї сукупності взаємовідносин тварин і навколишнього середовища як органічного, так і неорганічного, та їх дружні і ворожі стосунки». Наприкінці 80-х рр. XIX ст. екологія сформувалася як самостійна біологічна дисципліна й залишалася такою до 50-х рр. XX ст. З 50-х рр. XX ст. – новий етап у розвитку екологічної науки. Методи дослідження сучасної екології дуже різноманітні: фізичні, хімічні, біофізичні, біоіндикаційні, біохімічні, радіобіологічні, метеорологічні, кібернетичні.

Основними **завданнями екологічних досліджень** більшість вчених вважають:

- глобальну конверсію свідомості людей;
- проблеми народонаселення;
- парниковий ефект;
- кислотні дощі й озонові діри;
- повну утилізацію відходів промисловості;
- екологічно «чисту» енергетику;
- дехімізацію сільського господарства;
- екологізацію «чистого» транспорту;
- демілітаризацію;
- ресурсозбереження;
- досягнення планетарного консенсусу гармонізації людини з природою.

Таким чином, важливість визначеної проблеми зумовила потребу екологічні знання прищеплювати з дитячих і шкільних літ, а у вузах її вивчати з урахуванням нових умов, методів і підходів до взаємозв'язків людини і довкілля.

Вивчення теми «Україна, її природа і територія» дає підстави стверджувати, що земля України – її найбільша цінність, що природні умови та помірно-континентальний клімат відіграли важливу роль у формуванні українського етносу, а захист екології України став одним з основних напрямків державницької політики.

Лекція 11 **Історія українського державотворення**

П л а н :

- I
1. Поняття «держава». Процес державотворення на праукраїнських землях та Київській Русі.
 2. Українська козацька держава.
 3. Державні утворення на початку ХХ ст.
- II
4. Державність України в Радянському Союзі.
 5. Україна в період перебудови (1985–1991 рр.).
 6. Проголошення незалежності України та визнання її світом.

Л і т е р а т у р а :

- Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964.
- Гуржій О.І. Українська козацька держава у II пол. XVII ст. – К., 1993.
- Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
- Винниченко В.К. Відродження нації: У 3-х т. – Т.3. – К., 1992.
- Декларація про державний суверенітет України. 16 липня 1990. – К., 1990.
- Конституція України. – К., 1996.
- Україна ХХ ст.: проблеми національного відродження. – К., 1993.
- Нагаєвський І. Історія української держави. – К., 1994.

I

1. Поняття «держава». Процес державотворення на праукраїнських землях та Київській Русі

Держава – основне знаряддя політичної влади в суспільстві. З'явилася внаслідок суцільного поділу праці, приватної власності і утворення класів.

Ознаки держави:

1. Наявність особливої системи органів і установ (механізмів держави), що здійснюють функції державної влади.

2. Право, котре закріплює певну систему норм, санкціонованих державою.

3. Територія, на яку розповсюджується (поширюється) юрисдикція даної країни (держави).

Процес державотворення має свою історію і структуру становлення. *Первісними* формами людської організації були *родина, рід, плем'я*. Вони організовувалися на спільності походження своїх членів.

З початку завоювання одного племені другим, коли треба було тримати переможених у послуху і боронити від інших, зародилася нова форма організації людей – держава.

Основою держави стала *територія*. На ній проживали люди – *народ*, який мав *владу*. Так з'явилося три основні елементи держави: територія, народ, влада.

Розрізняють два види державного устрою: монархію і республіку.

Монархія – держава, яку очолює монарх. Є необмежені (абсолютні) монархії. Вони характерні були для рабовласницького, феодального ладу; і обмежені (конституційні) монархії, в яких влада монарха обмежена парламентом. Нині існують держави з конституційною монархією (Англія, Норвегія, Данія, Швеція). В окремих країнах Азії існують теократичні монархії (глава держави є одночасно релігійним главою) – Іран, Ватикан.

Республіка – (лат. – суспільство), форма правління, де вища державна влада належить виборному органу, а глава держави обирається населенням або спеціальною виборчою колегією.

По **характеру влади** держави поділяються на:

– *правові держави* (закон, право – в основі);

– *деспотію* (необмежена влада, форма самодержавства, класична деспотія – країни Давнього Сходу – Ассірія, Вавілон...);

– *правові держави з обмеженими компетенціями*.

За національним характером розрізняють: національні і багатонаціональні держави. Світові війни змінюють характер творення таких держав.

Так у світлі цієї схеми і маємо розглядати **історію української державності**, її еволюцію. Як і в питанні з етносом,

нацією історія української держави постає в зумовленій життям великій різномірності і має свою передісторичну генезу, що пройшла кілька етапів.

Трипільська цивілізація, яка залишила свої сліди в сфері державотворення (доба IV–III тис. до н.е.). Виникла на рубежі V–IV тис. до н.е. на території Трансільванії і Румунської Молдови. У подальшому її історія пов'язана з розселенням людності на території Молдови, Правобережної і Лівобережної України (Київщини). Назву отримала від дослідженого в кінці XIX ст. (В.Хвойка) поселення біля с. Трипілля (Київщина). Описано досвід передався наступним цивілізаціям: Березинецькій – (I–II ст. н.е.), Черняхівській (II – перша пол. V ст.) у лісостеповій і степовій зонах України та сусідніх областях Росії і Молдови. Населення, що утворило ці культури, становили скіфо-сарматські, фракійські племена.

Дослов'янський період (VIII ст. до н.е. – IV ст. н.е.) і **слов'янський**. Як свідчать археологи і автори історичних досліджень М.Грушевський («Історія України-Руси»), Ф.Уманець («Гетьман Мазепа», 1897), С.Томашівський («Українська історія. Старинні і середні віки», 1919), Д.Багалій («Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті». – Т.1, 1928), Н.Василенко («К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя», 1894), Б.Греков («Основные итоги изучения истории СССР за 30 лет», 1948). Ще грецькі історики дали опис киммерійської держави (північно-чорноморські степи). У VII–VI ст. до н.е. на наших праземлях була скіфська держава (між Доном і Дунаєм), про яку подавав відомості ще Геродот.

Важливу роль у формуванні майбутніх державних утворень відіграли *грецькі колонії* (Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей, Танаїс), де, на відміну від азійських тиранічних структур, розповсюджувалися ідеї полісно-демократичних держав. Творення власне слов'янської держави починається з IV ст. н.е. Східні слов'яни з кінця IV ст. виступають як окремих народ – анти. Вони й створили першу слов'янську державу. Як свідчать візантійські історики (Прокопій), розселення відбулося на північ від Чорного моря (IV ст.). Готський історик Йордан – «над луками Чорного моря, від Дністра до Дніпра» (VI ст.). На цій території держава існувала, об'єднуючи й неслов'янські племена (готів, греків, іранців). Держава мала «демократичний характер». З часом

ця держава розпалася. Слов'янські і неслов'янські племена були об'єднані в новому державному утворенні – **Києво-руській імперії**, центром якої були поляни, а владні функції виконували великий і племінні князі, віче, зрештою – сам народ.

Отже, Київська Русь була імперією, яку складали багаточисельні й різноетнічні племена: всі вони були рівноправними, але особливе становище посідали поляни, які мали найдавніші традиції, найширші зв'язки з зовнішнім світом (греками, візантійцями), найвищу культуру і відіграли організуючу роль. Це характеризувало й Київ – столицю полян, яку князь проголосив матір'ю міст руських.

Володимир Святославович перетворив Київську Русь на могутню державу зі своєю владою, військом, внутрішньою і зовнішньою політикою. Він приборкав Степ, збудував могутні укріплення («Змієві вали») і розширив територію від Фінської затоки до Азовського моря і від р. Ками до Карпат. Держава мала власну грошову систему, належний міжнародний статус, європейські династичні зв'язки, започатковані Володимиром. (Святополк одружився з дочкою польського короля Болеслава, Ярослав – з дочкою шведського короля, дочок Премиславу віддав за угорського князя, а Всеславу – за німецького маркграфа).

Володарювання Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха сприяли ще більшому посиленню рис держави – імперії. Було створено *кодекс законів «Руська правда»*, свою *релігійну систему* (митрополит Іларіон), *освіту* (Ярослав Мудрий), *педагогіку* (Володимир Мономах), *культуру, філософію, мистецтво*. Окреслилась тенденція переходу на шлях спадкової монархії. Чи можна цю державу вважати праукраїнською? Такого типу держави–імперії (багатоетнічні) мали німці, французи, іспанці та інші і *сьогодні ніхто не ставить під сумнів правонаступництво щодо цих теперішніх держав*.

Безумовно, традиції тієї держави успадкували нації – держави Білої і Великої Русі. Однак слід пам'ятати, що: єдиного східнослов'янського етносу в складі Київської Русі не було; крім слов'янського, було кілька гнізд етносів; ще в час Київської Русі Пінське князівство виділилося в окрему державу; своїм окремим шляхом пішла Московська держава. Лише державні утворення на терені України залишалися на своїх автохтонних землях, основою їх була Київська і

Галицька Русь. Тут продовжувались традиції урядової, економічної, правової, релігійної, культурно-освітньої систем.

2. Українська козацька держава

Під час монгольської навали (XIII ст.) Київська Русь асоціювалася з нинішніми землями України. У час Великого князівства Литовського – панувала руська мова, правова система, культура, релігія, українсько-руська еліта залучалась до управління. То була ілюзія української державності.

XVI–XVIII ст. – епоха грандіозних потрясінь і трагедійних руїн. На цей час і припадає утворення Б.Хмельницьким Української козацької держави (1648–1657). Битва під Жовтими Водами (6.05.1648), під Корсунем (16.05.1648), перемога і взяття в полон П.Потоцького і М.Калиновського, утворення резиденції в Білій Церкві дали підстави для утворення Козацької держави.

Селяни проганяли шляхту, міські фортеці відкривали брами перед козаками. На середину літа 1648 р. були звільнені Київське, Чернігівське, Брацлавське воеводства. Була створена народна армія. Висунулися видатні полководці. Розгром польсько-шляхетських військ під Пилявцями (8–13 вересня 1648 р.), де три магнати (Домінік Заславський – «перина», Микола Остророг – «латина» і Олександр Конецпольський – «дитина») програли битву, спричинили прискорення формування держави. («Дурні ляхи – послали перину, дитину, латину», – глузували козаки з розніженості й лінивості Заславського, молодості й недосвідченості Конецпольського та «ученості» Остророга). Відбулись події, пов'язані з облогою Львова і Замостя (26 вересня – 27 жовтня 1648 р.). Епідемія чуми, холодна осінь і труднощі з постачанням змусили Б.Хмельницького повернутися до Києва. З 23 грудня 1648 р. розпочалась підготовка програми побудови української козацької держави.

На території Київського, Брацлавського, Чернігівського воеводств почалося формування Української держави. Вся вона у військово-адміністративному відношенні ділилася на полки, яких за реєстром 1649 р. було 16, а в 1650 р. – 20. З них – 3 власне військових і 17 адміністративно-територіальних і військових. Центром кожного було найбільш економічно розвинуте місто. Керували полками полковники при допомозі

старшини: писаря, осавула, хорунжого, судді та ін. Старшина або обиралася козаками, або ж призначалася полковниками. Кожний полк ділився на сотні. Кількість їх в різних полках була неоднаковою (7–20).

Полковники і сотники на керованій ними території зосереджували у своїх руках військову і громадянську владу. На утримання військових, судових і адміністративних органів з селян і міщан стягувалися податки. У казну надходила також плата за оренду колишніх магнатських і королівських маєтків (у військову казну Війська Запорозького в 1649 р. кожне господарство платило 4 талери податку). У 1650 р. податок платили натурою.

У містах діяли органи самоврядування: у великих – магістрати, малих – ратуші. Гетьман, обраний Військовою радою, керував збройними силами, очолював старшинську адміністрацію і судочинство. Від імені України він укладав угоди з урядами іноземних держав. При гетьмані існувала постійна вузька рада, до складу якої входили генеральна старшина і найбільш впливові полковники. Найвищим органом влади вважались загальнокозацькі збори, але фактично із зміцненням своєї влади гетьман їх не збирав, приймаючи важливі рішення самостійно або з найближчими радниками.

Гетьман управляв Україною через військово-адміністративний апарат (Генеральна канцелярія), куди входили генеральні козацькі старшини: писар (канцелярія і діловодство); суддя (іноді їх було двоє); обозний (відав артилерією); військовий підскарбій (фінанси і податки); два осавули (відали військовими справами); хорунжий (охоронець військового прапора); бунчужний (охоронець гетьманського бунчука).

Гетьманською резиденцією, столицею держави було м. Чигирин. Козацька держава мала свою внутрішню і зовнішню політику. Щодо *внутрішньої* економічної діяльності, то слід зазначити, що вона ставила за мету:

– розширення дрібного селянсько-козацького землеволодіння (внаслідок земель, залишених польськими панями). Козаками вважалися ті, хто служив у війську, решта селян – посполиті;

– усі монастирі (Київські, Чернігівські та інші) – отримали охоронні грамоти Гетьмана;

– була запроваджена система податків (подимне – від кожної хати), особливо – стація (на утримання війська), оренда

(на млини, ґуральні, шинки), на земельні володіння (колишніх магнатів, шляхти, католицького духовенства) та інші.

Зовнішня політика здійснювалася генеральною канцелярією на чолі з Іваном Виговським. Були встановлені дипломатичні відносини з сусідами – Кримським ханством, Туреччиною, Угорщиною, Венецією, Швецією. Склалася школа талановитих дипломатів: Ст. Мужилівський, Дан. Грек, Ів. Ковальський, Юр. Немирич та ін.

Після смерті Б.Хмельницького, на жаль, його наступники забули про Українську козацьку державу, розпочали вести боротьбу за гетьманську булаву та власні інтереси.

3. Державні утворення на початку ХХ ст.

(Центральна Рада, Уряд гетьмана П.Скоропадського. Директорія). Лютнева революція 1917 р. і утворення Центральної Ради (4.III.1917–29.IV.1918 рр.). Велика Рада – 822 чол. Мала Рада – 30 чол.

Універсали та їх роль у діяльності Центральної Ради:

I Універсал – 10.VI.1917. Проголошено українське відродження і автономію України в складі Росії.

II Універсал – 3.VII.1917. Підтвердив національно-територіальну автономію України в складі Росії, демократичний шлях розвитку.

III Універсал – 7.XI.1917. Проголошено владу Центральної Ради на території Українських губерній. Утворена Українська Народна Республіка.

IV Універсал – 9.01.1918. Проголошена повна незалежність України.

16 (29) січня 1918 р. відбувся бій під Крутами, який став символом жертвості за Україну.

Центральна Рада в цей час вела переговори з великими країнами світу. Держави Антанти (Англія, Франція, Америка) відмовили їй у допомозі, тому вона змушена була звернутись до Троїстого союзу. З державами цього союзу було підписано угоду про спільну боротьбу з більшовиками (керуючись IV Універсалом). Згідно угоди від 27 січня (9 лютого) Україна за допомогу повинна була заплатити продуктами харчування: біля 3 млн пудів м'яса, 60 млн пудів хліба, 400 млн яєць, 3

млн пудів цукру та ін. Армія німців та австрійців (450 тис.) окупувала Україну. Кияни зустріли німців і Центральну Раду, що повернулась з ними, досить стримано. За неповні два місяці німці зрозуміли, що Центральна Рада не мала влади і не зможе виконати своїх обіцянок. Не дивлячись на новий договір від 23 квітня (який був ще кабальнішим для України), німці почали шукати нову більш реальну силу: 29 квітня, коли Центральна Рада приймала Конституцію України, в залі з'явився окупаційний загін і розігнав засідання. До влади прийшов П.Скоропадський. Причинами падіння Ради була її нерішучість і непослідовність, відсутність реформ, а також єдності рядів українського національного руху. Рада, як з'ясувалося, не створила армії, не запровадила порядку в суспільстві, не відновила роботу промисловості, не зробила нічого реального для селян.

Гетьманат П.Скоропадського. Прийшовши до влади, П.Скоропадський оголосив себе гетьманом з правами диктатора, а державу – Українською Державою на основі приватної власності. Було поставлено завдання: сильний уряд, армія і апарат; залізний порядок, конкретні реформи в місті та селі. П.Скоропадський спирався на німецьку окупаційну владу, з якою заключив союз ще до перевороту, а також на буржуазію України та Росії. Найближче коло його соратників знало, що він хоче відновити монархію в Росії, добившись собі автономії для України на умовах «Березневих статей» 1654 р. Українська демократична інтелігенція бойкотувала уряд П.Скоропадського, зате реакційна верхівка Росії активно підтримала гетьмана. Уряд очолив багатий землевласник Ф.Лизогуб.

Культурно-освітня сфера – найбільше досягнення гетьмана. Він відкрив 150 українських гімназій, 2 університети (Київ і Кам'янець-Подільськ), кілька тисяч українських шкіл, Українську національну бібліотеку, Національний хор і оркестр, Український архів. Було видано кілька мільйонів українських підручників, але вершиною цієї діяльності було відкриття 24 жовтня 1918 р. Української академії наук, яку очолив В.Вернадський.

Разом з тим уже на початку літа 1918 р. проти П.Скоропадського оформилась опозиція, яка мала на меті ліквідацію режиму. У Звенигородському і Таращанському повітах Київщини ліві есери М.Шинкар та Ю.Тютюнник підняли

повстання. Їх активно підтримали більшовики, які створили дві революційні повстанські дивізії (М.Щорса і В.Боженка). Жорстоке придушення цих виступів німцями і австрійцями привело до ще більшої активізації повстанців. Але найбільш послідовними опонентами гетьмана були В.Винниченко і С.Петлюра, які очолювали відповідно Український народно-демократичний і Всеукраїнський земський Союзи.

14 листопада гетьман оголосив про формування нового кабінету з російських монархістів і кадетів на чолі з С.Гербелем, а також заявив, що в майбутньому Україна ввійде на правах автономії до «великої Росії». У цей же день В.Винниченко і С.Петлюра об'єднали свої організації, утворивши Директорію. Вони оголосили про початок всенародного повстання проти гетьмана. Внаслідок переговорів значна частина військ гетьмана перейшла до Директорії, а німці заявили про нейтралітет. 18 листопада гетьманців розбили біля Мотовилівки, а 24 листопада оточили Київ. 14 грудня гетьман зрікся влади і покинув місто разом з німцями.

Загалом за час своєї діяльності П.Скоропадський зробив дуже багато в галузі культури та освіти, зовнішньої політики, створив армію і апарат, запрацювали залізниці і промисловість. Негативним у його діяльності була залежність від німців і ідея відродження монархії. Німці відштовхнули від нього не тільки українську інтелігенцію, але й народ.

Директорія УНР. Повернувшись до Києва, Директорія (В.Винниченко, С.Петлюра, Ф.Швець, А.Макаренко, П.Андрієвський і ін.) у своїй першій заяві відновили УНР, взявши на себе зобов'язання відсторонити від влади багаті класи. Було також обіцяно, що уряд проведе конкретні реформи в селі та місті, а також укріпить державність (армія, апарат, поліція). Але зразу ж в рядах Директорії відбувся розкол на два табори. В.Винниченко та його однодумці заявляв, що система влади повинна бути радянською (орієнтація на Росію), а на першому етапі потрібно проводити реформи. С.Петлюра вважав, що спочатку потрібно укріпити державність, яка має бути буржуазно-республіканською, а лише потім проводити реформи. Зовнішня орієнтація С.Петлюри – Антанта (зокрема, Франція). В.Чехівський, який очолив уряд, заявив, що займає почесний нейтралітет (пізніше він приєднався до В.Винниченка). У грудні 1918 р.

на Півдні України висадився французький експедиційний корпус і на початку 1919 р. він захопив весь Південь і Крим. Українські більшовики в Курську створили черговий радянський уряд України і знову оголосили війну Директорії при підтримці більшовиків Росії. Розкол Директорії ще більше поглибився, а в середині січня січові стрільці навіть спробували підняти повстання і зробити С.Петлюру диктатором. Більшовицькі війська знову починають наступ на Київ, частина військ Директорії (Зелений, Махно, Григор'єв, Ангел, Тютюнник) переходять на їх бік. 22 січня 1919 р. Трудовий Конгрес проголосив Акт Злуки УНР і ЗУНР, але це було лише теоретичним моментом, на практиці два уряди не змогли знайти спільної мови задля майбутнього України, не змогли поступитися своїми амбіціями задля майбутнього свого народу. Зразу ж по закінченню Конгресу Директорія залишила Київ і виїхала до Вінниці.

Активні військові дії проти Директорії розгорнула регулярна польська армія генерала Й.Галлера, створена у Франції. В кінці червня під ударами більшовиків і поляків Директорія і уряд ЗУНР виявились ізольованими на маленькій території в районі Кам'янець-Подільського. У середині липня було об'єднано армії (загальна кількість солдат досягла 80 тис.), а також уряди та апарати. Але С.Петлюрі не вдалося домовитись з Є.Петрушевичем про спільні дії, чвари продовжувались, а Україна гинула. Українські уряди врятували дві події: з одного боку, в липні почав активний наступ А.Денікін, а з іншого – помилки самих більшовиків. Літом 1919 р. Росія голодувала і українські більшовики вирішили допомогти своїм колегам. Російські продовольчі загони прийшли в українське село і почали грабувати його з не меншою ретельністю, ніж це робили німці. То були так звані «хрестові походи за хлібом». Скориставшись невдоволенням українців і наступом А.Денікіна, почала наступати українська армія. Вже 30 серпня галичани захопили Київ, але залишили його на прохання А.Денікіна, що викликало велике незадоволення С.Петлюри. Він спробував домовитися з білогвардійцями про спільну боротьбу проти більшовиків, але А.Денікін кинув проти них свої кращі частини (основна ідея білогвардійців – монархія і повна відсутність будь-якого національного руху). На листопад 1919 р. загальна кількість українських військ

склала всього 6 тис., Є.Петрушевич втік до Австрії, а С.Петлюра – до Польщі. Галицька армія (4 тис.) перейшла на сторону А.Денікіна, а 2 тис. військ Директорії розпочали партизанську боротьбу («перший зимовий похід»). У квітні 1920 р. С.Петлюра завершив переговори з поляками і підписав з ними угоду про допомогу, віддавши їм за це Західну Україну (Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Полісся і 7 повітів Волині), що викликало обурення як у Західній, так і в Східній Україні.

Після розгрому Врангеля залишки військ Директорії втекли до Польщі, де були роззброєні, а більшовики спробували розгромити військо Н.Махна, що їм спочатку не вдалося і 18 березня 1921 р. було підписано Ризький мир між більшовицькою Росією і Польщею, за яким західноукраїнські землі залишилися полякам (по річку Збруч). Загони Н.Махна були розгромлені у серпні 1921 р., після чого він втік до Румунії. Війська Ю.Тютюнника діяли в Україні до кінця 1922 р., після чого були оточені й розбиті. Так закінчився державницький шлях Директорії.

Основні причини поразки української революції 1917–1921 рр.

Низький рівень національної свідомості українців і, як наслідок, слабка соціальна база визвольного руху. Очолила національну революцію українська інтелігенція, яка розраховувала на підтримку селян. Інтелігенція була малочисельною, а селяни – політично несвідомими, неосвіченими, неорганізованими, розпорошеними. Робітники, підприємці, поміщики в більшості своїй не підтримали ідею незалежності України.

Відсутність єдності в діях українських національних сил, які не йшли на компроміс в ім'я загальнонаціональних інтересів. Центральну Раду шляхом перевороту ліквідував гетьман П.Скоропадський, гетьманський режим впав під тиском Директорії УНР, українські комуністи визнали лише радянську владу, не було єдності між УНР та ЗУНР. Неприятлива міжнародна ситуація. Боротьбу проти українського визвольного руху вели набагато сильніші зовнішні вороги: у Наддніпрянській Україні – радянська Росія, білогвардійці, війська Антанти; у Західній Україні – Польща, яку підтримувала Антанта.

Історичне значення української революції 1917–1921 рр.

У ході революції український народ створив власну державу і кілька років підтримував її існування. Героїчна боротьба українського народу 1917–1921 рр. стала прикладом і дала досвід наступним поколінням українців. Без цієї боротьби, вважають історики, було б неможливим проголошення державної незалежності в 1991 р.

II

4. Державність України в Радянському Союзі

Поразка революції 1917–1921 рр. розпочала новий етап територіального розколу України – українські землі опинилися у складі різних держав:

- Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя – у складі Польщі;
- Закарпаття – у складі Чехословаччини;
- Буковина – у складі Румунії;
- Більша частина України, де встановилася радянсько-більшовицька влада, – у складі СРСР.

Розглянемо соціально-економічні перетворення в Радянській Україні.

На кінець 1920 – початок 1921 рр. більшовицька Росія і Україна опинилися в ситуації глибокої економічної, соціальної та політичної кризи, викликані військовими діями, що велися майже безперервно сім років; політикою «воєнного комунізму», яка руйнувала основи економіки, паралізувала сільське господарство і викликала опір переважної більшості населення, особливо селянства.

Отже, загальна криза в країні змусила більшовиків з 1921 р. перейти від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики (непу).

Сутність непу. Неп передбачав часткове повернення до ринкових відносин, різних форм власності, економічних методів управління народним господарством; проте більшовики розглядали неп як вимушений захід, за допомогою якого можна буде подолати поточні труднощі і досягти кінцевої мети – побудови комунізму.

Основні зміни в період непу.

а) в сільському господарстві:

– заміна продрозкладки продподатком (був менший приблизно у 3 рази і відомий селянам заздалегідь);

– дозвіл на вільну торгівлю надлишками сільськогосподарської продукції;

– дозвіл на оренду землі і використання найманої праці; неп сприяв розвитку сільського господарства, в 1925 р. обсяг сільськогосподарського виробництва досяг довоєнного рівня;

б) він стимулював розвиток промисловості, зростання продуктивності праці; в 1926 р. основні показники рівня розвитку легкої і харчової промисловості, яка знаходилася в основному в руках дрібних підприємців, були вищі за довоєнні, навпаки, сповільнювались темпи розвитку важкої промисловості, що була під контролем держави;

в) в галузі фінансів:

– відмова від розподілу продукції за картками; від прямого продуктообміну і перехід до вільної купівлі-продажу; розвивалися три види торгівлі – кооперативна, приватна, державна;

– у великих містах відкрилися торговельні біржі;

– 1922–1924 рр. проведено грошову реформу – були випущені конвертовані десятикарбованцеві банкноти – червінці, а також казначейські білети вартістю 1, 2 і 5 крб. Досить швидко зміцнювалася грошова система, спадала інфляція; зріс життєвий рівень населення.

Причини згорання непу. Неп не міг бути тривалим, оскільки комуністична партія від початку розглядала неп як вимушену і тимчасову поступку капіталізму, її стратегічна мета залишалася незмінною – побудова комуністичного суспільства.

Утворення СРСР. На основі ленінського плану I з'їзд Рад СРСР 30 грудня 1922 р. прийняв рішення про утворення СРСР. До його складу ввійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (Грузія, Вірменія, Азербайджан). У документах, покладених в основу СРСР (Декларація і Договір), права центру превалювали над правами республік. Так, із 29 пунктів Союзного договору лише один стосувався прав республік. Формально кожна республіка мала право виходу із СРСР, але механізму такого виходу не було розроблено.

Юридичне оформлення СРСР остаточно завершилося в 1924 р., коли була прийнята Конституція СРСР. X Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1925 р.) затвердив зміни в Конституції УСРР, законодавчо закріпивши входження республіки до складу СРСР.

Оцінка утворення СРСР та входження до його складу України. Формально СРСР був федерацією, але фактично – унітарною, централізованою державою, імперією нового типу. Україна втратила рештки державного суверенітету і незабаром, як і інші союзні республіки, перетворилася на адміністративну одиницю Радянського Союзу. Проте певні ознаки державності – територіальна цілісність, влада й адміністративний і державний апарат збереглися, однак це не змінювало її статусу як частини єдиної держави. Утворення СРСР було обумовлено дією як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників:

– територіальні межі республік були об'єднані в межах колишньої Російської імперії. Між ними існували історично усталені економічні зв'язки і, як наслідок, певна спеціалізація економічних районів та розподіл праці;

– у роки громадянської війни 1917–1921 рр. між радянськими республіками склався воєнно-політичний союз, а пізніше, у 1921–1922 рр., воєнно-господарський та дипломатичний союзи. Виникла так звана «договірна федерація» радянських держав, де функції загальнофедеративних органів влади виконували органи влади Радянської Росії;

– головною ж причиною утворення СРСР стало посилення впливу у всіх республіках єдиної, жорстко централізованої більшовицької партії, керівництво якої взяло курс на негайне об'єднання республік в єдину державу і здійснило це об'єднання за власним сценарієм.

Індустріалізація України. У грудні 1925 р. XIV з'їзд РКП(б) проголосив курс на індустріалізацію: передбачалося прискорення промислового росту Радянського Союзу і досягнення ним у короткі строки рівня розвитку економічно розвинутих країн світу. Індустріалізацію передбачалося здійснювати плановими методами (п'ятирічками). *Причини індустріалізації.* Курс на індустріалізацію був об'єктивно необхідний, оскільки СРСР залишався економічно відсталим і знаходився у ворожому зовнішньому оточенні. *Труднощі індустріалізації.* Радянський Союз міг розраховувати лише на внутрішні джерела фінансування індустріалізації; не вистачало кваліфікованих кадрових робітників та інженерів, хоч Україна в цьому плані була в більш вигідному становищі; низький рівень економічної освіти радянського керівництва, відсутність досвіду здійснення планової індустріалізації.

Причини колективізації. Згідно з більшовицькою доктриною, шлях до соціалізму був пов'язаний із переходом селянства до колективного виробництва. Форсована колективізація, як і форсована індустріалізація, здійснювалася в рамках єдиної політики «соціалістичного штурму».

Беручи курс на колективізацію, сталінське керівництво прагнуло: завдяки колгоспам повністю підпорядкувати сільське господарство державі; забезпечити населення країни дешевими продуктами харчування і сировиною; отримати кошти для індустріалізації; ліквідувати дрібнотоварний селянський уклад, який, на думку більшовиків, був джерелом капіталізму на селі.

Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. було чітко визначено темпи колективізації для різних зон Радянського Союзу. В Україні колективізацію планувалося завершити в основному (тобто об'єднати в колгоспи 70% селянських господарств) до кінця 1930 р. Такі нереальні терміни можна було забезпечити лише насильницькими методами.

Для того, щоб зламати опір заможних селян, в Україні проводилася політика «ліквідації куркульства як класу», в результаті якої було знищено понад 200 тисяч (за офіційними даними) селянських господарств. Жертвами репресій у процесі розкуркулювання стали понад 1 млн осіб. Особливо трагічною була доля тих селянських родин, яких виселяли на Північ і в Сибір. Прискорення темпів колективізації дезорганізувало аграрний сектор: індивідуальні селянські господарства руйнувалися, а колгоспи технічно й організаційно були ще слабкими. У зв'язку з цим наростали кризові явища в сільському господарстві: зниження продуктивності праці, падіння валових зборів зерна та виробництва іншої сільськогосподарської продукції. Така ситуація зберігалася до 1934–1935 рр.

Конституція УРСР 1937 р. У середині 30-х рр. керівництво ВКП(б) зробило висновок про те, що в СРСР відбулася перемога соціалізму. Виникла необхідність у прийнятті нової конституції. VIII з'їзд рад СРСР 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію СРСР, а XIV з'їзд рад України 30 січня 1937 р. – нову Конституцію УРСР (назва Українська Соціалістична Радянська Республіка змінювалася на Українську Радянську Соціалістичну Республіку). Конституція 1937 р. стала третьою радянською конституцією України

(перша була прийнята в березні 1919 р., друга – у травні 1925 р.), але, як і перші дві, вона була копією Конституції, прийнятої в Москві. Згідно з Конституцією 1937 р. Україна проголошувалася «соціалістичною державою робітників і селян». Політичною основою УРСР визнавалися ради депутатів трудящих, а економічною – соціалістична власність на засоби виробництва, що мала форму державної і колгоспно-кооперативної.

Україна і друга світова війна (1939– 1945 рр.). Друга світова війна, яка тривала з 1 вересня 1939 р. до 2 вересня 1945 р., стала найжорстокішим і найкривавішим воєнним конфліктом в історії людства. У неї була втягнута 61 держава, на території яких проживало 80% населення Землі. Воєнні дії велися на території 40 країн. Війна привела до втрати людством 65–67 млн життів.

Україна опинилася в епіцентрі війни вже у вересні 1939 р. Щонайменше 5,3 млн чоловік, або один із шести мешканців України загинув у цій бійні. 2,4 млн українців було вивезено для примусової праці до Німеччини. Ущент чи частково було зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл, унаслідок чого безпритульними залишилося близько 10 млн чоловік. Загальні втрати економіки України сягнули 40%. Удруге за трохи більше як 10 років Україна тяжко постраждала від жорстоких ексцесів тоталітарних режимів.

Вклад України в перемогу над Німеччиною та її союзниками. Українці в роки другої світової війни билися проти гітлерівської Німеччини і її союзників у складі Радянської армії, антинацистського руху Опору (на території України і окупованих країн Європи), у складі американської, канадської армій, австралійських частин.

У збройній боротьбі проти ворога брало участь понад 6 млн українців. Великий внесок у перемогу зробили працівники тилу, вчені, медики, діячі літератури і мистецтва.

Основним здобутком другої світової війни стали висновки про те, що війни не можна допустити і проти неї потрібно боротися до її початку; для боротьби з агресорами треба мобілізувати всі сили і відмовитися від будь-яких протиріч, для боротьби з війною потрібно об'єднання всіх ресурсів і засобів, усіх зацікавлених в цьому країн, війна не повинна взагалі починатися, бо це є найбільшим лихом світу.

Період посилення сталінського тоталітарного режиму (1945–1953 рр.). Територіальні зміни в Україні після другої світової війни. Возз'єднання українських земель. За договором між СРСР та Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. Закарпатська Україна возз'єдналася з Україною у складі Радянського Союзу. Уперше майже всі етнічні українські землі об'єдналися в одній державі. Поза межами України залишилися Посяння, Лемківщина і Холмщина, які Сталін у 1944 р. віддав Польщі. Упродовж 1944–1946 рр. здійснювався обмін населенням: із України в Польщу переселився майже 1 млн чоловік, переважно поляків, із Польщі в Україну – 520 тис. українців.

Операція «Вісла». У квітні – травні 1947 р. польський уряд здійснив операцію «Вісла» – насильницьке виселення українців (140,6 тис. чол.) з українських етнічних земель, що опинилися в межах Польщі. При цьому переслідувалася мета: асимілювати українців; ліквідувати бази діяльності ОУН-УПА.

Передача Криму від РРФСР до УРСР. 19 лютого 1954 р. Верховна Рада СРСР на ознаменування 300-річчя приєднання України до Росії прийняла рішення про включення Кримського півострова до складу УРСР. Таким чином завершився процес формування сучасної території України. Юридичний акт про входження Криму до УРСР лише підтвердив фактично існуючу ситуацію.

Отже, територіальні зміни в Україні, що відбулися напередодні і після другої світової війни, мали для неї такі наслідки: остаточно визначились кордони республіки, які одержали юридичне визнання світовим співтовариством; збільшилася територія УРСР та її демографічний потенціал; об'єднання українських земель відбулося у складі однієї держави; завершилося формування державної території.

Україна на міжнародній арені. 25 квітня 1945 р. на конференції країн антигітлерівської коаліції у Сан-Франциско було прийнято рішення про утворення Організації Об'єднаних Націй (ООН), а 24 жовтня 1945 р. (цей день відзначається як День ООН) – ратифіковано її Статут. Серед країн-засновниць ООН була й Україна.

Прийняття України в ООН було результатом визнання її вкладу в розгром фашизму, свідчило про зростання її міжнародного авторитету.

Період хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.).

Смерть Сталіна 5 березня 1953 р. внесла в життя СРСР істотні зміни, потреба в яких давно назріла. Ці зміни були пов'язані з діяльністю першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова. Він поклав початок десталінізації і здійснив реформи у всіх сферах життя суспільства. Були здійснені пошуки нових підходів до розв'язання проблем суспільно-політичного життя.

Реформи в політичній сфері сприяли певній лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя: люди отримали можливість більш вільно висловлювати свої думки; відновилися демократичні норми діяльності КПРС (регулярне скликання з'їздів і пленумів, критика і самокритика і партії і т.п.); зросла роль Рад – як у центрі, так і на місцях, але зберігалось верховенство партійних органів над державними; викрито злочинну діяльність Л.Берії та його прихильників в Україні (П.Мешика та ін.), розпочалася реабілітація жертв масових репресій; засуджено культ особи Сталіна. Це зробив особисто М.Хрущов на XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.) у доповіді «Про культ особи і його наслідки». З'їзд засудив репресивну політику сталінського режиму і проголосив курс на демократизацію суспільства.

Експерименти в економіці. Поставивши завдання «наздогнати і перегнати Америку» і пообіцявши за 20 років побудувати в СРСР комунізм, М.Хрущов розгорнув широку програму реформування економіки. Економічні реформи, проведені в 50-ті роки, радикально змінили умови розвитку промисловості і сільського господарства.

Позитивні наслідки мали, зокрема: децентралізація керівництва економікою, запроваджена у 1957 р. Керівництво промисловістю було передано раднаргоспам економічних районів, які управляли промисловістю на своїй території, незалежно від профілю. В Україні було створено 11 економічних районів; збільшені асигнування на забезпечення науково-технічного прогресу; відбулася ліквідація машинно-тракторних станцій і передача їх майна колгоспам і радгоспам; підвищені закупівельні ціни на зерно (у 7 разів), картоплю (у 8 разів), продукцію тваринництва (у 5,5 разів).

Сільське ж господарство стало справжнім полігоном для різного роду непродуманих реорганізацій і нововведень, нереальних понадпрограм (цілинна епопея, небачене розповсюдження кукурудзи і т.п.), що негативно позначилося

на виробництві сільськогосподарської продукції. У кінці 50-х – на початку 60-х рр. почалося падіння темпів економічного росту.

Соціальні програми М.С.Хрущова. Пенсійна реформа 1956 р. підвищила середній розмір пенсій за віком більше, ніж у 2 рази, за інвалідністю – у 1,5 рази. Пенсії почали виплачуватися і колгоспникам. Зросли асигнування на охорону здоров'я, освіту, скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл, у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. Збільшився обсяг капіталовкладень у житлове будівництво, яке зводилося небаченими до того темпами. За 1950–1960 рр. кількість збудованих квартир у містах збільшилася в 17 разів, а в сільській місцевості – у 14 разів. Тривалість робочого дня скоротилася до 7 год., а для працюючих у вугільній і гірничорудній промисловості – до 6 годин. У результаті цих та інших соціальних програм підвищився добробут населення, прибутки працюючих збільшилися за 1951–1958 рр. на 230%. У цілому ж рівень життя в Україні зростав повільно. Виробництво споживчих товарів, сфера послуг, громадське харчування відставали від потреб населення.

Поразки хрущовських реформ. На поч. 60-х рр. ситуація в СРСР різко погіршилася: проведена в 1961 р. грошова реформа негативно позначилася на життєвому рівні населення, призвела до росту цін. По країні прокотилася хвиля протестів, а в 1962 р. у Новочеркаську відбулися страйки робітників, розстріляні військами. Після посухи 1963 р. виникла продовольча криза, населення було на межі голоду. З цього часу Радянський Союз почав закуповувати зерно за кордоном, були введені картки на хліб. Невдоволення народу зростало. У цих умовах з ініціативи найближчого оточення М.Хрущова, у т.ч. М.Підгорного і П.Шелеста, пленум ЦК КПРС (жовтень 1964 р.) звільнив М.Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л.І.Брежнев.

Період «застою» і кризи радянського суспільства (1964–1985 рр.).

Після усунення М.Хрущова суть консервативного курсу нового керівництва визначається єдиним словом – «стабілізація», яке стало своєрідним символом брежневської епохи. Проте досягти мети, як зазначають дослідники цього періоду, відразу проводячи жорсткий консервативний курс, було неможливо, адже система втратила два важливих стимули

розвитку економіки: зі смертю Сталіна – страх перед репресіями, з усуненням Хрущова – ентузіазм і романтичну віру.

Спроби реформування економіки. У 1965 р. почалася економічна реформа з метою прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації розвитку народного господарства СРСР.

Сільське господарство. Реформа в сільському господарстві передбачала: підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію; встановлення твердих планів закупівлі сільськогосподарської продукції. За здану понад план продукцію встановлювалася надбавка 50% закупівельної ціни; перерозподіл національного доходу на користь сільського господарства; заходи, що сприятимуть розвитку соціальної сфери села. Однак істотних змін в аграрній політиці не відбулося – реформа лише дещо «обновила» колгоспну систему. Зміни не призвели до ліквідації відставання виробництва сільськогосподарської продукції, створення достатку продовольства і сировини для промисловості. Для забезпечення населення продовольством держава була змушена закуповувати хліб за кордоном.

Промисловість. Реформа в промисловості передбачала перехід від адміністративних до економічних методів управління: переведення підприємств на госпрозрахунок; оцінку діяльності підприємств не за валовою, а за реалізованою продукцією; створення на підприємствах фондів матеріального стимулювання і т. ін. Але, з іншого боку, здійснювалася централізація управління економікою: замість республіканських раднаргоспів, створених Хрущовим, відновлювалася система управління через союзні та союзно-республіканські міністерства. 95% підприємств України знову були підпорядковані Москві. На першому етапі проведення реформи забезпечувалися відносно високі темпи розвитку промисловості. Економісти називали восьму п'ятирічку (1966–1970 рр.) «золотою». В Україні основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 рази, а національний дохід – на 30%. Проте вже на поч. 70-х рр. з'явилися перші симптоми краху реформи. Причини провалу економічної реформи сер. 60-х рр.: реформа не торкалася основ адміністративно-командної системи, не мала комплексного характеру, не змінювала структурної, інвестиційної політики; партійно-державний апарат не міг, та й

не хотів відмовлятися від звичних методів управління економікою. З поч. 70-х років темпи економічного зростання уповільнюються. Середньорічні темпи приросту валового суспільного продукту та національного доходу в Україні становили відповідно: у 1966–1970 рр. – 6,7 і 7,8 %; у 1971–1975 рр. – по 5,6 %; у 1976–1980 рр. – 3,4 і 4,3 %; у 1981–1985 рр. – 3,5 і 3,6 %.

У суспільно-політичному житті ніяких реформ не відбулося, продовжувався диктат центру по відношенню до регіонів. У період застою зароджується дисидентство, яке фактично продовжило традиції «шістдесятників» періоду хрущовської «відлиги».

5. Україна в період перебудови (1985–1991 рр.).

Після смерті Л.Брежнєва в 1982 р. нове керівництво партії – Ю.Андропов (1982–1984 рр.) та К.Черненко (1984–1985 рр.) – виявилось неспроможним належно відреагувати на вимоги часу. Загальна криза суспільства загострювалася. Питання змін перетворилося на питання життя чи смерті радянської системи. У березні 1985 р. новим генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.Горбачова, з ініціативи якого в СРСР почалася перебудова суспільства.

Періодизація перебудови. 1985–1988 рр. – період розроблення концепції перебудови і здійснення перших економічних реформ. Визрівання політичного курсу перебудови. 1988–1991 рр. – період активних політичних перетворень під лозунгом побудови демократичного, гуманного соціалізму. Визначимо далі зміст перетворень, що відбувалися на кожному з етапів перебудови.

Проведення економічних реформ. Етапи: Квітень 1985 р. – програма прискорення соціально-економічного розвитку країни, яка передбачала:

- до 2000 року створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже створеному за 70 років радянської влади;
- вирішити традиційні соціальні проблеми – продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного вжитку.

У результаті програма виявилася утопічною і свідчила про нерозуміння керівництвом глибини соціально-економічної кризи. Перш ніж проводити прискорення, необхідно було здійснити докорінну перебудову всього господарського механізму. Замість очікуваного прискорення темпів

економічного розвитку продовжувалося їхнє падіння, загострювалися соціальні проблеми.

Червень 1987 р. – реформа М.Рижкова – Л.Абалкіна.

Сутність реформи виражена в трьох «С» – самостійність, самоокупність, самофінансування.

Було прийнято «Закон про державне підприємство (об'єднання)», «Закон про кооперацію» тощо, які передбачали:

– переведення підприємств на госпрозрахунок;

– утворення кооперативного сектора;

– прямий зв'язок заробітної плати з результатами господарської діяльності;

– сприяння запровадженню досягнень науково-технічного прогресу та ін.

У результаті реформа виявилася непослідовною, половинчатою, проводилася невпевнено і зазнала провалу. У 1990 р. уперше за багато років спостерігалось скорочення обсягів суспільного виробництва. Національний дохід України скоротився на 1,5%, а непродумана фінансова політика призвела до вибуху інфляції в країні.

Стало зрозуміло, що тільки перехід до ринкової економіки зможе вивести країну з глибокої економічної кризи. Червень 1990 р. – Верховна Рада СРСР прийняла програму переходу до регульованої ринкової економіки, яка від початку виявилася нежиттєздатною. Інфляція, розбалансованість економіки, дефіцит бюджету зросли. Безсистемна перебудова вела до розвалу народного господарства.

Реформа політичної системи.

XIX партійна конференція (червень 1988 р.) прийняла рішення про кардинальне реформування політичної системи, закріпила курс на гласність. Проведення реформи політичної системи сприяло демократизації суспільства, політика гласності прискорила процеси десталінізації, реабілітацію жертв репресій. Ліквідація ст.6 Конституції свідчить про відмову від керівної ролі КПРС. Підривалися основи тоталітарного режиму. Перебудовчі процеси сприяли зростанню політичної активності, відродженню національної свідомості українського народу.

Основне, чого хотів добитися М.Горбачов – зменшення тягара гонки озброєнь, вивільнення коштів і потенціалів з воєнної сфери на вирішення тих соціально-економічних проблем, які гальмували розвиток СРСР.

З 1987 р. активно з'являється соціальна база перебудови, зокрема в цьому році створено Український культурологічний

клуб (Київ), Товариство Лева (Львів), Народний союз сприяння перебудові (Одеса), Комітет підтримки перебудови (Ворошиловград) та ін. Велике значення мала поява «зелених», клубу «Громада», об'єднання «Спадщина». Роль каталізатора цих процесів відіграла Спілка письменників України і газета «Літературна Україна», яка друкувала дискусійні матеріали.

У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного Руху України, що налічував 280 тис. членів (на початок 1990 р. в СРСР існувало 140 Народних фронтів із загальною кількістю членів більше 15 млн) – головою Руху обрали І.Драча. У цей же час йде у відставку В.Щербицький (його заміняє В.Івашко), а Верховна Рада України приймає закон про державність української мови. Політв'язень Г.Приходько створює Українську національну партію у Львові (1989), виникають: «Зелений світ», «Спілка незалежної української молоді», «Українська студентська спілка», «Студентське братство». 21 січня 1990 р. проходить визначна політична акція – «живий ланцюг» Київ – Львів, в ознаменування Акту Злуки ЗУНР і УНР (у ньому приймало участь біля 5 млн, хоч за даними МЗС – біля 450 тисяч). Акція показала єдність всієї України не тільки у проведенні реформ, але й у створенні своєї державності.

Далі події пішли ще радикальніше: у березні М.Горбачова обирають Президентом СРСР, а в Україні проходять демократичні вибори (450 місць у Верховній Раді виборювали 3000 претендентів). Вибори показали ще досить слабкі позиції демократії – представники Руху набрали всього 25% голосів. 3 травня Верховна Рада працює в парламентському режимі і в ній нарешті з'являється опозиція – Народна Рада на чолі з І.Юхновським (125 чоловік). 16 липня 1990 р. під тиском Народної Ради було прийнято історичний документ – Декларацію про державний суверенітет України (яку називають проконституцією). Це був ще один вагомий крок до державності.

19 серпня в Москві консервативні сили розпочали заколот, створивши Державний комітет з надзвичайного стану (російською – ГКЧП), до якого ввійшли віце-президент СРСР Г.Янаєв, прем'єр-міністр СРСР В.Павлов, голова КДБ В.Крючков, міністр внутрішніх справ Б.Пуго, міністр оборони Д.Язов. Це була спроба зірвати реформи і встановити військову диктатуру, але демократи Росії на чолі з Б.Єльциним організували оборону Білого Дому. Україна з подачі Л.Кравчука і Верховної Ради

зайняли нейтралітет, КПУ фактично підтримала путч. 24 серпня 1991 р., з подачі Народної Ради, Верховна Рада України прийняла Акт Незалежності, який мав бути підтверджений референдумом 1 грудня. 30 серпня КПУ була заборонена. Частина комуністів на чолі з О.Морозом в кінці жовтня утворила Соціалістичну партію України. 1 листопада прийнято Декларацію прав національностей України. 1 грудня було проведено референдум і вибори Президента: понад 90% громадян висловилися за незалежність, серед 6 претендентів (Л.Кравчук, В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, І.Юхновський, В.Гриньов) переміг Л.Кравчук, набравши в першому турі 61,6% голосів. 7–8 грудня Л.Кравчук, Б.Єльцин і С.Шушкевич у Біловежській Пущі оголосили про розпуск СРСР і створення СНД, а 21 грудня в Алма-Аті всі інші держави (крім Балтії і Грузії) заявили про своє приєднання до СНД.

6. Проголошення незалежності України та визнання її світом

Проголошення незалежності України радикально змінило умови її історичного розвитку і поставило перед українським суспільством нові завдання:

- будівництво правової демократичної України;
- трансформація адміністративно-командної економіки в багатуокладну ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- національне відродження і консолідація суспільства;
- встановлення рівноправних відносин з країнами світу, утвердження на міжнародній арені.

Саме ці процеси визначають сучасний етап історії України.

Політичний розвиток України. На Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. було вирішено одразу дві великі проблеми державності України: понад 90% учасників висловилися за незалежність України; було обрано першого Президента України Л.Кравчука. Реакція зарубіжних країн на цю подію була однозначною: до кінця грудня Україну визнали 68 держав; 25 грудня Україну визнали США і встановили з нею дипломатичні відносини. За 1992 р. Україну визнали ще 64 держави.

Основні державотворчі події. Зупинимось далі на вузлових подіях державотворення в Україні. Законом від 17 вересня 1991 р. назва «Українська Радянська Соціалістична

Республіка» була замінена на споконвічну назву держави – «Україна». Законом від 8 жовтня 1991 р. «Про громадянство України» визначено правовий статус її населення. Громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти цього. У листопаді 1991 р. прийнято закон «Про Державний кордон України», яким встановлювалися кордони, порядок їх охорони і перетину.

Відразу ж після проголошення незалежності почалося створення законодавчої бази міжнаціональних відносин. У прийнятій Верховною Радою 1 листопада 1991 р. «Декларації прав національностей України» підкреслювалося, що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні і культурні права.

Наступним важливим документом став закон «Про національні меншини в Україні». Він зафіксував право кожного народу на культурно-національну автономію, тобто на розвиток своєї національної культури, відродження історико-культурних традицій, використання національної символіки, сповідання своєї релігії, створення національних культурних і навчальних закладів, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації.

Будівництво власних Збройних сил здійснюється на основі закону «Про збройні сили України» від 6 грудня 1991 р. і прийнятої 19 жовтня 1993 р. воєнної доктрини України, яка базується на без'ядерному і позаблоковому статусі України, принципі розумної достатності, і відмові від визнання будь-якої країни потенційним противником. Це і визначає шляхи подальшого воєнного будівництва в Україні.

Створено правоохоронний орган – Службу безпеки України (СБУ), компетенція якого полягає у захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного та оборонного потенціалу України, в боротьбі з організованою злочинністю у сфері управління й економіки.

У січні-лютому 1992 р. Верховна Рада затвердила державну символіку України: Державний герб (тризуб), Державний прапор (синьо-жовтий), Державний гімн (музика М.Вербицького до національного гімну «Ще не вмерла Україна»). Практично з нуля створено такі інститути, як Національний банк України, посольства та консульства, експортно-імпорتنі організації, Українську фондову біржу.

Надзвичайно складним і тривалим виявився процес формування трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової. Незавершеність розподілу функцій, неузгодженість дій між гілками влади спричинили протистояння між ними. Особливо гострого характеру набули відносини між Президентом і Верховною Радою. Верховна Рада 12-го скликання (1990–1994 рр.) усіляко намагалася обмежити вплив Президента Л.Кравчука на внутрішні справи в країні. Протистояння Президента і Верховної Ради на фоні загальної кризи і зростаючого соціального протесту закінчилося рішенням сторін про дострокове припинення їх повноважень.

У березні-квітні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради. Головою Верховної Ради 13-го скликання (1994–1998 рр.) було обрано лідера Соціалістичної партії України О.Мороза. Майже третину мандатів у парламенті контролювало ліве крило. У червні-липні 1994 р. відбулися вибори Президента України. Із семи кандидатів (В.Бабич, Л.Кравчук, Л.Кучма, В.Лановий, О.Мороз, І.Плющ, П.Таланчук) перемогу здобув Л.Кучма, за якого у другому турі віддали голоси понад 52% виборців.

Однак стосунки між гілками влади в результаті оновлення вищих органів влади суттєво не поліпшилися. Відсутність ефективної системи керівництва призвела до падіння авторитету влади, до втрати нею контролю над суспільними процесами. Питання негайного прийняття нової Конституції набуло особливої актуальності. 28 червня 1996 р. після тривалого і напруженого обговорення Верховна Рада прийняла нову Конституцію.

З'явилася державність, почався перехід до демократії, ринкової економіки, почалося формування нової людини на основі загальнолюдських цінностей, Україна стала суб'єктом міжнародної політики. Найбільш «вузьким» місцем готовності України до державності є забезпеченість енергоресурсами, перш за все нафтою, природним газом, кольоровими металами, фосфоритами, калійними солями. За наявністю нормальної питної води на одного жителя Україна займає останнє місце в Європі. Завдяки тому, що 95% економіки України керувалося з «центру», важка промисловість (група «А») займає 70%, а легка (група «Б») – 30%, тобто лише третина промисловості виробляє товари для людей і приносить конкретні доходи. Після розпаду СРСР в Україні залишилося біля 30% воєнно-промислового комплексу Союзу,

80% машинобудування і 65% науки було пов'язано з воєнним комплексом, майже 70% нашого виробництва має незакінчений цикл і не може існувати без допомоги країн СНД (в першу чергу Росії – 67,3%).

30 травня 1997 р. Договір про дружбу і кордони Росії і України було підписано: вирішили проблему флоту (поділили наполовину і росіяни викупили непотрібні нам кораблі, а також орендували порти на 20 років), визнали територіальну цілісність обох держав, підтвердили статус Севастополя як міста України в Криму, як її території.

Вибори до Верховної Ради 1998 р. У березні 1998 р. відбулися чергові вибори до Верховної ради. Вони вперше проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. У виборах взяли участь 30 політичних партій та виборних блоків. Лише 8 із них подолали необхідний чотирьохвідсотковий бар'єр і отримали певну частку депутатських місць. Серед них Комуністична партія України, Народний Рух, Народно-демократична партія, «Громада», «Партія Зелених», Соціал-демократична партія (об'єднана), Аграрна і Прогресивна соціалістична партія. 30,3% депутатських мандатів отримали позапартійні. Головою Верховної ради 14-го скликання було обрано О.Ткаченка.

Вибори Президента України 1999 р. Вибори Президента, що відбулися у жовтні-листопаді 1999 р., мали вирішальне значення для подальшої долі нашої держави. Громадяни вибирали не лише главу держави, – вони визначалися щодо вибору подальших шляхів розвитку всього українського суспільства. Це був останній рубіж між минулим і майбутнім, між демократичним та комуністично-тоталітарним шляхом.

Із 13 кандидатів на посаду Президента (О.Базилюк, Н.Вітренко, М.Габер, Ю.Кармазін, В.Кононов, Ю.Костенко, Л.Кучма, Є.Марчук, О.Мороз, В.Онопенко, О.Ржавський, П.Симоненко, Г.Удовенко) у другий тур вийшли діючий президент Л.Кучма (отримав 36,49% голосів виборців) і лідер КПУ П.Симоненко (отримав 22,24% голосів виборців). У другому турі перемогу отримав Л.Кучма, набравши 56,25% голосів виборців. За П.Симоненка проголосувало 37,8% виборців. Л.Кучма переміг у більшості регіонів України і отримав на 1,5 млн голосів більше, ніж на виборах 1994 р.

Зміни у Верховній Раді. Вибори довели, що альтернативи реформам немає. Однак їх не схвалювало правляче у Верховній раді ліве крило. Протистояння між Президентом, виконавчою та законодавчою гілками влади почало набувати загрозливого, деструктивного характеру. Реакцією на політику О.Ткаченка та його однодумців стало утворення 13 січня 2000 р. нової парламентської структури – парламентської більшості. Координаційну раду більшості очолив Л.М.Кравчук. Протистояння між меншістю і правоцентристською більшістю призвело до розколу парламентського корпусу і роздільних засідань парламенту: перше – у сесійній залі, друге – у приміщенні «Українського дому». 21 січня на засіданні Верховної Ради 242 депутати проголосували за зміни Регламенту, а головне – прийняли рішення про відкликання О.Ткаченка та А.Мартинюка з посад голови парламенту і першого заступника. А 1 лютого вже 255 народних депутатів обрали нове керівництво парламенту: головою – І.Плюща, його першим заступником – В.Медведчука, заступником – С.Гавриша. З 8 лютого реорганізований парламент продовжив роботу у сесійній залі. Вперше у Верховній Раді склалася більшість, готова розділити з урядом солідарну відповідальність за вирішення нагальних завдань, які стоять перед суспільством. Створення у Верховній Раді III скликання парламентської більшості стало якісно новим кроком на шляху становлення парламентаризму в Україні.

Влада і опозиція. Влада і опозиція – риса класичного демократичного суспільства, де є правляча партія (чи коаліція, блок таких партій) і опозиція, яка прогала їм на виборах. Після президентських виборів 1999 р. в Україні склалася якісно нова політична ситуація. Вже тоді відбулося розмежування партій і політичних сил: одні підтримали президента Л.Кучму та його курс, а деякі фактично перейшли в опозицію.

На виборах Президента 1999 р. всі кандидати були висунуті політичними партіями. Було видно, що перемога дісталась Л.Кучмі з надзвичайними зусиллями – всім було зрозуміло, що розраховувати на велику симпатію українських громадян йому не доводиться. Бродіння в лавах народу показали і події біля пам'ятника Тарасу Шевченку у Києві 9 березня 2001 р. Про хитання в рядах влади і відсутність чіткої програми дій говорив той факт, що несподівано у квітні був відправлений у відставку уряд Віктора Ющенка. У квітні

2001 р. було прийнято закон «Про політичні партії в Україні». У виборах 2002 року брали участь 33 політичні блоки і партії, а особливістю даних виборів було те, що масово використовувались «чорні технології», підкуп і навіть фізичне винищення реальних кандидатів на перемогу. Використовувалися не тільки адміністративні і фінансові важелі впливу, а також останні досягнення іноземних виборчих технологій (в основному Росії та США).

Специфічною підготовкою виборів стали гучні політичні процеси останніх років («справа Гонгадзе», «справа майора Мельниченка», «справа Ю.Тимошенко» та ін.). Могутній тиск на машину влади і особисто на Президента Л.Кучму здійснила Соціалістична Партія України (лідер О.Мороз) – гучні процеси та виступи її лідера у пресі, на телебаченні і радіо, у Верховній Раді розвінчували кримінально-бюрократичний апарат та президентське оточення. Результати виборів: блок В.Ющенко «Наша Україна» 23,5%, КПУ (П.Симоненко) – 20%, «За Єдину Україну» (В.Литвин) – 12%, БЮТ (Ю.Тимошенко) – 7,2%, СПУ (О.Мороз) – 6,9%, СДПУ(о) (В.Медведчук) – 6,2%. Протиріччя в рядах опозиції привело до того, що Головою Верховної Ради України став лідер «За ЄДУ» В.Литвин, а Адміністрацію Президента очолив лідер СДПУ(о) В.Медведчук.

Верховна Рада та все українське суспільство активно обговорювало проект політичної реформи – це обговорення закінчилося знаменитим голосуванням у грудні 2003 р. кризою і припиненням засідань Ради на досить довгий строк. Новий 2004 рік ознаменований новими політичними баталіями, які присвячені одній події – підготовці до виборів Президента, що відбулися осінню 2004 р. До квітня іде активне обговорення конституційно-політичної реформи в Україні (перетворення її в парламентсько-президентську республіку), зміни системи виборів (кому надати перевагу – політичним партіям чи мажоритарним представникам), хто повинен вибирати Президента (народ чи Верховна Рада).

Найбільше уваги викликає політична реформа – значне зменшення повноважень Президента і розширення повноважень Прем'єра та Верховної Ради, розширення прав місцевого самоврядування, реформування Прокуратури та Суду. Виборчі перегони фактично почалися ще взимку 2004 р., у квітні-травні вони вже чітко сформувалися, а з липня практично вийшли майже на фінішну пряму (було сформовано основні пріоритети серед кандидатів, основні табори і

підтримку). Особливістю українського менталітету та президентських виборів 2004 було те, що спочатку претензії на президентське крісло заявили більше 50 політиків, потім їх число впало спочатку до 30, а потім «стабілізувалось» на цифрі 24. У першому турі виборів випередив усіх Віктор Ющенко, слідом за ним ішли «владний кандидат» Віктор Янукович і лідер соціалістів Олександр Мороз. Другий тур з великими порушеннями виграв В.Янукович (але Верховний Суд не визнав цю перемогу). У третьому турі (завдяки підтримці Олександра Мороза, Юлії Тимошенко, Анатолія Кінаха, Олександра Омельченка, інших відомих політиків, але найбільше – «помаранчевій революції») переконливо виграв Віктор Ющенко, який набрав 53% голосів і став Президентом України.

10 січня 2005 р. Центральна Виборча Комісія України визнала переможцем виборів-2004 Віктора Ющенка. 20 січня 2005 р. Верховний Суд України розглянув заяву В.Януковича та його штабу і визнав її повністю безпідставною – Президентом України визнано Віктора Андрійовича Ющенка. 23 січня на День Соборності України відбулась інаугурація нового Президента України. На цій події були присутні величезна кількість іноземних гостей – 8 Президентів, а також повноважні делегації 64 країн світу, біля 2000 іноземних кореспондентів. Подія проходила також неординарно – спочатку Президент В.Ющенко прийняв присягу у Верховній Раді, а потім присягнув на Майдані.

Таким чином, аналіз історичного становлення державотворення на українській землі свідчить, що з проголошення незалежності і прийняттям Конституції України підведено ризику під періодом бездержавності, визначено базові координати й орієнтири, сукупність суспільних цінностей, які формують політико-економічну систему. Створено передумови для того, щоб функціонування і розвиток держави і суспільства не залежали від політичних орієнтацій партій та окремих діячів. Вичерпно окреслені відносини держави і громадянина, їх права і обов'язки, встановлено граничні межі втручання держави в життя суспільства та особи. Тільки такі принципи, випробувані й збагачені віковою практикою, освячені традиціями й звичаями, виведуть нашу державу в ряди загально визнаних у світі демократій.

Лекція
12 **Українці**
 і світ

П л а н :

1. Історико-етнографічний огляд міграційних процесів на Україні.
2. Основні регіони розселення українців у світі.
3. Особливості розвитку культури української діаспори.

Л і т е р а т у р а :

- Верба І. Зелений Клин і Східна діаспора // Наука і суспільство. – 1995. – №3–4. – С.12–16.
- Вівчарик М. Українці в світі: Східна і Західна діаспори // УІЖ. – 1993. – №11–12.
- Грушевський М.С. Ілюстрована історія України-Руси. – К., 1992.
- Зарубіжні українці. – К., 1991.
- Заставний Ф. Географія України. – Львів, 1994.
- Заставний Ф. Українська діаспора. – Львів, 1991.
- Збірка «Зарубіжні українці». – К., 1997.
- Енциклопедія української діаспори. – Т.1–6. – К., 1996, 1997.
- Касьянов І. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. – К., 1995.
- Касьянов І. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
- Людина і довкілля. Антологія: У 2-х т. – К., 1995.
- Сергійчук В. Сірий Клин: Східна діаспора // Наука і суспільство. – 1996. – №5–6. – С.19–21.
- Шлепаков А. Українська трудова еміграція в США і Канаді (к. XIX – поч. XX ст.). – К., 1960.
- Українці близького й далекого зарубіжжя // Україна: друга половина XX ст. Нариси історії. – К., 1997.

Приступаючи до розгляду теми, необхідно з'ясувати такі ключові поняття:

– **діаспора** (з гр. *diaspora* – розсіяння) – перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза межами країни його походження. До української діаспори зараховують як емігрантів з України, так і етнічних українців поза Українською державою;

– **асиміляція** – уподібнення; соціально-психологічний і культурний процес, у якому етнічна меншість, зокрема новоприбулі люди, пристосовуються до більшості суспільства, переймаючи стиль життя, культуру та мову цієї більшості;

– **міграція** – переселення народів у межах однієї країни (внутрішня) або з однієї країни в іншу (зовнішня);

– **імміграція** (лат. – вселення, в'їзд) – в'їзд до країни громадян інших держав з метою постійного чи тимчасового проживання;

– **еміграція** (лат. – виселення, виїзд) – добровільне або вимушене переміщення населення з країн постійного проживання до інших країн. Процес еміграції може бути викликаний різноманітними причинами. Головні причини – соціально-економічні і політичні. Пояснюючи цей термін, треба розрізняти вимушене і примусове переміщення. Примусове виселення з місця постійного проживання осіб унаслідок адміністративного або судового рішення – це **депортація**.

1. Історико-етнографічний огляд міграційних процесів в Україні

Еміграція, тобто розсіювання населення України за її рубежами, почалася давно. Ще за княжих часів міжусобні війни призводили до переміщення людей, до зміни місць постійного і тимчасового їх проживання. Перемішування племен і народів також сприяло формуванню діаспори, що в більших чи менших масштабах відбувалося постійно. Збереглися відомості про те, що Дмитро Вишневецький у 1557 р. перейшов з частиною козацького війська до Московії. Взагалі ж рейди українських козаків у Московію (до Тихвіна, Холмогор) були постійними, що призводило до погіршення міждержавних відносин. Найбільш відомим був похід 20-тисячного козацького загону П.Сагайдачного у 1619 р. на Москву.

Уже в 1640 р. на північній Слобожанщині проживало близько 20 тис. переселенців з України. У 1641 р. на південних кордонах зосереджувалось понад 1100 українських козаків.

Багато з них після несприятливої Зборівської угоди 1649 р. переїхало в Московію, але вони були розосереджені по значній території. Після невдалої для українських козаків Берестецької битви частина козаків теж переїхала в Московію; царський уряд дав наказ розселити втікачів з України в Симбірськ та інші поволзькі райони. Серйозний вплив на виникнення масових — постійних і сезонних — міграцій українського населення мала Полтавська битва, після перемоги в якій Петро I започаткував масові жорстокі репресивні акції проти своїх політичних противників. Була знищена столиця І.Мазепи Батурин з усім його населенням. У той час відбулася еміграція козаків, відома з історії як мазепинська. В її рядах був і гетьман в еміграції (в Бендерах) Пилип Орлик — автор відомої демократичної Бендерської конституції 1710 р.

Після Полтавської битви почалася інтенсивна насильницька еміграція великої кількості населення Східної України (переважно сезонна) на важкі роботи в північні райони для спорудження Санкт-Петербурга і впорядкування прилеглих до нього районів, будівництва господарських об'єктів в інших регіонах Російської імперії. З того часу Гетьманщина стала одним з головних районів примусового постачання робочої сили для будівництва нової столиці, Ладозького обвідного каналу, практично цілком збудованого 20-тисячним загоном українських козаків під керівництвом чернігівського полковника Павла Полуботка (роботи почалися 1718 р. і тривали п'ять років). Ще в 1716 р. 10 тис. козаків (під проводом генерального хорунжого І.Сулими) було направлено споруджувати Волго-Донський канал (його так і не завершили). У 1718 р. туди послали новий загін козаків, а частину їх вивезли будувати укріплення на р. Терек (Північний Кавказ).

У 1731 р. для копання окопів біля Азовського моря з України було направлено 20 тис. козаків і 10 тис. селян, у 1732 р. — понад 30 тис. чол. і т.д.

Масштабними були переселення запорожців у пониззя Дунаю, в Банат (Австрійська імперія, тепер західна частина Румунії), Приазов'я і на Кубань, переселення жителів Лівобережжя і Правобережжя з метою освоєння Слобожанщини.

З XVI ст. почалося масове переселення в Поволжя, на Урал, з другої половини XIX ст. — у Сибір, Казахстан, Киргизію,

на Далекий Схід. Україна стала регіоном Російської імперії, звідки йшли найбільші переселенські потоки на схід. Цьому сприяв цілий ряд обставин. Після скасування кріпосного права в Східній Україні (1861 р.) селяни одержали дуже мало (лише 26,7%) землі. В більшості районів селянські наділи значно скоротилися (на Лівобережжі, на Півдні, наприклад, на 29–30%). Селяни сплачували за ці наділи великі податки. Часті неврожаї викликали голод (1891 р., 1892 р., 1897 р., 1900 р., 1906 р., 1907 р., 1915 р.), від якого особливо страждали незаможні селяни в районах з відносним переселенням – Чернігівщини, Полтавщини, Правобережжя.

Майнове розшарування селянства зросло після проведення столипінської реформи. Селяни Полтавщини, Чернігівщини, Київщини та інших регіонів масово йшли на сезонні сільськогосподарські роботи в зернові райони Півдня та на бурякові плантації Лісостепу (близько 1.5 млн чол. у рік), переселялися в східні райони. Царський уряд усіляко заохочував переселення: виділяв переселенцям по 200 крб на сім'ю, на тривалий час звільняв молодих селян призовного віку від служби в армії, забезпечував безкоштовне перевезення емігрантів у місця поселення, безплатними земельними наділами. При цьому, створюючи належні передумови для переселення на схід, уряд стримував еміграцію українських селян у зарубіжні країни Північної та Південної Америки, Західної Європи, Австралії.

До першої половини ХІХ ст. переселення з України переважно йшло в райони причорноморських і приазовських степів, на Північний Кавказ, в Центрально-Чорноземний район, Поволжя. Наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з освоєнням родючих земель на сході напрямки еміграції змінилися. З Полтавщини, яка брала активну участь у переселенні селян, до 1876 р. 89% їх загальної кількості направлялося на Північний Кавказ. Та в 1894–1900 рр. тут осіло лише 13% усіх переселенців, решта поїхала за Урал.

Всього ж за 1891–1914 рр. зі Східної України переселилося 1982 тис. чол., що становило 45% усіх переселенців у царській Росії.

Особливо інтенсивними стали міграційні потоки після столипінської реформи 1905 р. Якщо за 1894–1903 рр. з України переважно переселялося по 42 тис. чол. у рік, то за 1906–1910 рр. – 202 тис. чол. Це становило близько 70%

усього природного приросту населення в новоосвоюваних регіонах.

Основними районами виходу емігрантів зі Східної України було насамперед Лівобережжя, зокрема Полтавщина, Чернігівщина і Київщина. На їх частку припадало 52% усіх емігрантів зі Східної України, які поселилися в Азії. Лише з Полтавщини за 1885–1914 рр. виїхало 421,9 тис. чол. Слабшими були міграційні потоки з інших шести (південних і західних) губерній України (частка переселенців з Поділля та Волині, наприклад, становила лише 9%).

Еміграційні потоки на схід формувалися в основному за рахунок сільських жителів. Це пояснюється як незначною часткою міського населення, так і небажанням українських селян змінювати вид трудової діяльності чи спосіб життя. В результаті до українських міст, що досить інтенсивно розвивалися у дореволюційні роки, масово поселялися жителі Росії.

З 1928 р. замість добровільного індивідуального почалося колективне «організоване» переселення з широким залученням демобілізованих червоноармійців. За 1924–1928 рр. з України виїхало 142 тис. чол., які поселилися поза її межами, переважно в східних районах колишнього СРСР. У радянський період, особливо на початку 30-х років, переселення з України здійснювалося на принципово нових засадах. Серед переселенців переважали політичні опоненти радянської влади або люди, яких ця влада вважала противниками. Північні і східні райони – Європейська Північ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Казахстан, Середня Азія – перетворилися в місця спецпоселення і спецпереселення, де масово використовувалася практично безплатна каторжанська праця. У 30-х роках різко посилювалися репресії в СРСР, у тому числі на Україні. В результаті колективізації було вивезено в східні райони Радянського Союзу 1317 тис. заможніших селян (так званих куркулів), серед яких були кілька сотень тисяч висланих з України. Частині українських селян удалося втекти в Росію від голоду 1933 р., прорвавшись через спеціально зосереджені на кордонах застави.

З липня 1937 р. з Києва та деяких інших міст почалося масове виселення «членів сімей троцькістів і диверсантів, що активно сприяли антирадянській діяльності». Ще раніше (початок і середина 20-х років) переповнені ешелони українських повстанців з Черкащини, Київщини, Чернігівщини,

Полтавщини, Вінничини та інших регіонів, воїнів УНР, колишніх махновців тощо йшли на схід, у Сибір.

Різка зросла чисельність української діаспори в роки другої світової війни. В результаті евакуації в східні райони СРСР було перебазовано з республіки разом з робітниками та інженерно-технічним персоналом 500 великих промислових підприємств, сотні колгоспів і радгоспів, машинно-тракторних станцій. Чисельність населення Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану і Середньої Азії зросла за рахунок евакуйованих з України на 3,5 млн чол.

Виселення з України тривало весь 1941 рік. У травні-червні 1941 р. із західної частини колишнього СРСР вивезли на Алтай, в Казахстан, Комі АРСР та в Омську область 86 тис. чол. Не принесла бажаної свободи і німецька окупація. Десятки тисяч людей було фізично знищено; сотні тисяч насильно вивезено в несприятливі для життя і праці північні та східні райони.

Уже на початку квітня 1944 р. почалося масове виселення людей із західних областей республіки: у той час було депортовано близько 2 тис. сімей членів ОУН-УПА до Красноярського краю. До кінця 1945 р. на так званому спецпоселенні в північних і східних районах СРСР вже перебувало 6127 сімей, або 16,2 тис. чол. Загальна кількість всіх переселенців із західних областей становила до середини 1947 р. 74,8 тис. чол.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років у східні області СРСР було також вивезено із Західної України багато селян у зв'язку з колективізацією.

Усього, за оцінками, в повоєнні роки лише із семи західних областей України було депортовано в східні райони Радянського Союзу понад 1,1 млн чол. – кожен 7–10-й житель. Це була масова і дуже жорстока війна, розв'язана урядовими колами проти західноукраїнського населення, на його ж землі.

Разом з тим матеріали про кількість українського люду в зарубіжних країнах потребують значних уточнень. Справа в тому, що в країнах, де живуть українці, як правило, не нагромаджується статистична інформація з чисельності населення за національною ознакою, а за умов масовості змішаних шлюбів визначити національність дітей досить важко.

В цілому в історії української еміграції чітко визначаються три хвилі переселенського руху. У першій хвилі переважали

соціально-економічні мотиви, це була справді трудова еміграція. В другій спостерігалося поєднання соціально-економічних і політичних причин з переважанням перших і в третій хвилі – домінування політичних мотивів.

Перша хвиля: еміграція до 1914 року. Українці, що емігрували перед першою світовою війною до Нового Світу, намагалися поліпшити своє незадовільне матеріальне становище. Більшість прямувала до США, де влаштувалися робітниками на шахтах і фабриках, розташованих у великих містах або поблизу них. Спочатку вони планували заробити гроші і повернутися додому. Але з часом життя в США здавалося більш привабливим, з приїздом жінок-українок почали формуватися сім'ї. Так зростала українська громада у великих містах.

Іншу групу складали ті переселенці, що покидали домівку, сподіваючись зайнятися сільським господарством в чужих краях, де земля була доступною і дешевою. Вони виїжджали цілими сім'ями, розташовувалися в незаселених районах Канади, Бразилії, США.

На початку ХХ ст. еміграція українських селян набула ще більших розмірів, чому сприяла і офіційна політика російського уряду (закони 1904 та 1906 рр., що стимулювали переселенський рух). Районами оселювання були Сибір, Далекий Схід, Середня Азія та Казахстан.

Під час першої світової війни міграція майже зовсім припинилася.

Друга хвиля: еміграція в міжвоєнний період. Еміграція на захід в міжвоєнний період була значно меншою, виїжджали в основному до США і Канади. Найяскравішою рисою міжвоєнного періоду була поява нового типу українських переселенців – політичного.

На початку 1920-х рр. було заарештовано та вислано до концтаборів тисячі діячів культури, якимось чином зв'язаних з добою УНР або взагалі з українським національним рухом. На кінець 1920-х рр. припав початок примусового переселення священиків, «куркулів» з родинами переважно в Сибір і на Північ. На початку 1930-х рр. внаслідок колективізації, а згодом голоду українці переселялися здебільшого в промислові райони.

Третя хвиля: друга світова війна і «переміщені особи». З початком війни набрала великих розмірів евакуація на Урал та в Середню Азію, яка проводилася безпланово, хаотично. По війні багато українців залишилися на цих теренах.

Високими темпами примусового переселення характеризувалися воєнний та повоєнний час.

Після закінчення другої світової війни на території Німеччини та Австрії перебувало понад 16 млн іноземців – в'язнів, робітників, біженців. З них 2,3 млн українців – в'язнів, молодь, силою вивезена до Німеччини. Після припинення воєнних дій еміграція відбувалася за рахунок колишніх радянських військовополонених, які не побажали повернутися до СРСР, а також частини учасників визвольного руху (понад 200 тис.). 1945 року при ООН було створено агентство допомоги та реабілітації, що займалося долею цих людей, яких назвали «переміщені особи». Протягом 1945–1947 рр. було здійснено переселення переміщених осіб на місця постійного проживання до США, Канади, Австралії, Бельгії, Латинської Америки та ін.

З 70–80 рр. в СРСР, у тому числі й в Україні, існувала практика виселення *дисидентів* (лат. *dissidens* – незгодний), представників творчої інтелігенції, яким надавали політичний притулок США та країни Західної Європи.

Окремі дослідники визначеної проблеми наголошують на необхідності виділення четвертої хвилі переселенського руху, пов'язаної з українцями, які прибули до Північної Америки після проголошення незалежності України (1991 р.). Вважається, що до США їх прибуло біля 100 тисяч і 18–20 тисяч - до Канади. Нові емігранти не включилися до існуючої української громади. Зібрані про них дані аналізуються і висновки будуть ще зроблені.

2. Основні регіони розселення українців у світі

Будь-які статистичні дані про чисельність українців та про їхнє розселення в сучасному світі умовні. Ця умовність визначається рядом факторів. Є статистика державна, а є – громадсько-культурних організацій і церковна. Дані, якими вони оперують, суттєво відрізняються. Ще до недавнього часу українці в деяких країнах Східної Європи (та й у республіках колишнього СРСР) не мали змоги вільно самоідентифікуватися.

Як би то не було, в сьогоdnішньому світі налічується від 47 до 50 млн українців. Під цим етнонімом ми об'єднуємо як тих українців, які себе так усвідомлюють, так і тих, що лише за своїм етнічним походженням частково чи цілком є

українцями. Останнє стосується насамперед тих українців, які мешкають за межами Української держави.

Основна маса українців перебуває на території України. Згідно з переписом населення 1989 р. їх тут налічується 37.419.053 чол. За межами нашої держави нині мешкають від 10 до 13 млн українців, з них у країнах колишнього Радянського Союзу 7.767.053. За кількістю українського населення на трьох перших місцях знаходяться Росія (4.368.872), Казахстан (896.240), Молдова (600.366 чол.). Далі йдуть Білорусь (291.008), Узбекистан (153.197), Киргизстан (108.027), Латвія (92.101), Грузія (52.443), Естонія (48.271), Литва (44.789), Таджикистан (41.375), Туркменістан (35.578), Азербайджан (32.345), Вірменія (8.341 чол.).

Українські спільноти у країнах, що виникли на території Радянського Союзу, як зазначалося в першому питанні нашої лекції, формувалися кількома шляхами.

Інша частина вихідців з України та їх нащадків перебуває в країнах Європи, Америки та Азії. Їхні спільноти сформувалися тут внаслідок еміграції (Канада, Сполучені Штати, Великобританія тощо) та на базі автохтонного українського населення у Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині. Більш-менш повні дані про кількість осіб українського походження у складі населення зарубіжних країн ми маємо в Канаді, оскільки там у переписах населення зазначається його етнічне походження. Згідно з останнім переписом (1991), у Канаді налічується 529.615 чол. У 1981 р. подавалося інша цифра – 754.980. Річ у тім, що перша цифра враховує тільки тих, чиє етнічне походження зв'язане лише з Україною, а друга – і тих, хто, крім українського походження, вказав ще інше походження, тобто це ті, хто народився від змішаних шлюбів. Найбільше українців проживають у таких провінціях, як Онтаріо, Альберта, Манітоба, Саскачеван. Українська етнічна група в Канаді формувалася внаслідок трьох великих хвиль еміграції: кінець XIX – початок XX ст.; міжвоєнні роки; період після другої світової війни.

Таким же чином утворилася українська етнічна група у Сполучених Штатах. Щоправда, перші українські переселенці до США прибули дещо раніше, ніж до Канади. Історія української еміграції у Канаді починається від 1891 р., а в США – з середини 60-х рр. XIX ст. За підрахунками сучасних дослідників української еміграції Сполучених Штатів, у цій країні налічується понад мільйон осіб українського

походження. Варто зазначити, що переважна їх більшість як у США, так і в Канаді (понад 85%) – це ті, хто народився в країнах їхнього проживання.

На американському континенті є ще один значний регіон, де мешкають вихідці з України та їхні нащадки, – Латинська Америка: Аргентина – до 160 тис., Бразилія – близько 100 тис., Парагвай – 8 тис., Уругвай – 6–8 тис. Основна маса їх прибула сюди у міжвоєнний період – близько 150 тис. Українська етнічна група Австралії за своєю історією – наймолодша. Вона сформувалася, в основному, з 1948 по 1952 р., коли сюди прибули українці із таборів для «переміщених осіб». На кінець 80-х рр. у цій країні нараховувалося близько 34 тис. осіб українського походження.

На Європейському континенті виділяється кілька великих осередків проживання українців: Великобританія (понад 20 тис.), Франція (25–30 тис.), Німеччина (понад 20 тис.), колишня Югославія (40–50 тис.), Польща (500–600 тис.), Чехія та Словаччина (40 тис.), Румунія (близько 120 тис. – інколи подається цифра – 600 тис.).

Крім цих країн, українці мешкають у Скандинавських державах (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія), Китаї, на півночі африканського континенту. Щоправда, їхня кількість тут незначна, й вони не зорганізовані у сталі громади з чітко вираженою етнокультурною та соціальною структурою.

Українська діаспора є однією з найчисленніших у колишньому Радянському Союзі, вона знаходиться на другому місці після діаспори росіян. Українці живуть поза Україною як на старих етнічних українських землях (південна частина Воронежчини і Курщини, Білгородщина, Ростовська обл.), так і на українських етнічних територіях нового походження (Кубань). Вони також розселені окремими ареалами в різних регіонах практично всіх республік. Причому частка українців на етнічних землях у радянському зарубіжжі швидко скорочується за рахунок русифікації. Це і змішані шлюби (діти таких шлюбів майже завжди записувалися росіянами); частина військовослужбовців залишалася після демобілізації на місці служби і перетворювалися в «руссоязычних» українців; відсутність національних шкіл, культурних закладів. Матеріали про українську діаспору в радянському зарубіжжі раніше практично не друкувалися.

Вперше термін **«Східна українська діаспора»** стали вживати на I Конгресі українців у січні 1992 р. До Східної

діаспори входять країни – республіки колишнього Радянського Союзу.

Перше місце за числом українців належить **Росії**, де найчисельніша українська діаспора зосереджена у Центральному, Далеко-Східному, Північно-Кавказькому, Уральському, Поволзькому районах. Пропонується розглянути, як історично заселялись українці по окремих територіях Російської Федерації.

У 2001 р. в Центрі Україністики при Санкт-Петербурзькому Східноєвропейському міжнародному інституті відбулася перша міжнародна наукова конференція «Україна і Санкт-Петербург», присвячена 10-річчю незалежності нашої держави, на якій обговорювалися проблеми української діаспори в Санкт-Петербурзі: минуле, нинішнє і майбутнє.

До складу Білгородської, Курської і Воронежської областей входять землі східної історичної української території – **Слобідської України** (Слобожанщини), де українці становили більшість населення. Протягом XIV–XVI ст. «чернігівські», «сіверські», «путивльські» українці, що їх називали «черкасами», селились головним чином поблизу оборонних пунктів на Курщині і Воронежчині.

Значна частина мешканців цього регіону прагне мати українські школи, хочуть чути передачі рідною мовою по радіо, дивитися національні передачі по телебаченню, читати українські газети.

Поволжя – давній район, заселений українцями ще з XVI ст. Масова ж еміграція селян на освоєння вільних нерозораних земель посилилася з XVIII ст. Заселення регіону Нижнього Поволжя відбувалося у 20-х рр., коли українських селян поряд з російськими переселяли на Царицинську оборонну лінію.

До **Сибіру** 188 українських сімей прибули ще в 1642 році. Масове заселення територій Західного Сибіру і Північного Казахстану проходило з II пол. XIX ст. і пов'язане з будівництвом Транссибірської залізниці. Оселившись поблизу цієї залізниці, українці займалися землеробством і тваринництвом, зробивши Західний Сибір важливим районом виробництва товарного зерна, а згодом – високоякісної молочно-м'ясної продукції.

Нині найбільш українізованим є Тюменський край, де проживає понад 600 тисяч наших земляків. Чимало українців

проживає в Кузбасі, Іркутській області, Якутії, Красноярському краї, Томській області, на Алтаї. А населені пункти з назвою Чернігівка в Сибіру можна зустріти у Чановському та Усть-Таркському районах Новосибірської і Кормилівському та Тавричеському районах Омської областей.

Великий регіон компактного проживання українців, що охоплює Південний Сибір та Північний Казахстан – **Сірий Клин** з центром у Омську. Загальна площа – 460 тис. км². Переселення за Урал відбувалося в основному, починаючи з 80-х рр. XIX ст. У часи Російської імперії та СРСР українське населення краю було піддано русифікації та асиміляції.

Один з найбільших регіонів компактного проживання українців (площа 21 тис. км²) є **Зелений клин**, або «Зелена Україна», розміщений на півдні **Далекого Сходу** в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану. Це Приморський і Хабаровський краї, Камчатська, Сахалінська та Амурська області.

1906 р. тільки з Чернігівської губернії до Приморського краю прибуло 1968 осіб, та ще 594 – з Київської. За даними дослідників кількість чернігівських колоністів у Приморській області становила 33,8% всього населення краю. Доречно згадати селище Чернігівка Приморського краю, засноване в 1886 р. 25 переселенцями з Чернігівщини. Там же, на Далекому Сході, є Чернігівки в Архангельському і Свободенському районах Амурської області. В період існування СРСР українське населення регіону зазнало масової русифікації. Українська громада Зеленого клину прокидається до національного життя, крок за кроком пробуджується у них національна свідомість, почуття гордості за приналежність до української нації.

Регіон компактного проживання українців на **Кубані** (на південний схід від Ростовської області) – **Малиновий клин**, що утворився у XIX ст. внаслідок переселення спочатку запорозьких козаків, а потім українських селян з Полтавщини, Чернігівщини і Харківщини. Центром цього краю було місто Нова Січ (Краснодар).

Казахстан займає друге місце після Росії за чисельністю українців. Ще у 1929 р. в 29 районах проживало 1,5 млн українців, працювали 400 українських шкіл. Українська діаспора в Казахстані формувалася як у передвоєнні, так і у воєнні й особливо повоєнні роки. У 1954–1956 рр. з України на освоєння цілинних та залогових земель Сибіру та

Казахстану за путівками комсомолу виїхало близько 100 тис. юнаків та дівчат.

Кожен сьомий житель **Молдови** є українцем, всього у цій країні налічувалося 630 тисяч українців. Але там теж немає жодної української школи, у містах триває процес русифікації, а в селах – румунізації.

В сусідній **Беларусі** українців проживає 291 тис. чол.

Українська діаспора в **Прибалтиці** є однією з наймолодших і найменш чисельних: Литва (45 тис.), Естонія (41 тис.), Латвія (9.200). Не всюди представники українського народу почуваються добре. Але з відродженням державної незалежності України і тут стало прокидатися українське життя.

Досить чисельною є українська діаспора в країнах **Середньої Азії** – Узбекистані (153,2 тис.), Киргизії (108,3 тис.), Таджикистані (41,3 тис.) і Туркменії (35,6 тис.).

Що стосується республік **Закавказзя** (Грузії, Азербайджану й Вірменії), то в них проживає лише 93,1 тис українців і осіб українського походження, тобто 0,6% загальної кількості жителів названих країн.

Завершуючи друге питання лекції, слід дати наступні пояснення:

За сучасними етнологічними теоріями всі українці й особи українського походження складають український етнос, хоча кожний із його складових притаманний різний ступінь етнічної самосвідомості. Однак у термінологічному плані виникають певні складнощі із визначенням (назвою) тих пагонів українського етносу, які в результаті дії різних чинників опинилися поза межами України. Науковці користуються для визначення цього феномена такими термінами: «зарубіжні українці» (з конкретизацією країни, наприклад, канадські, австрійські, американські українці тощо); «особи (громадяни) українського походження» (наприклад, американці українського походження); «українці в країні проживання» (в Росії, у Молдові, в Аргентині і т. ін.); «вихідці з України та їхні нащадки» (у першому випадку йдеться про тих, хто народився в Україні; в другому – про тих, хто народився в країні проживання чи емігрував туди з третьої країни, але не народжений в Україні).

При вживанні терміна «австралійці (канадці, американці...) українського походження» мається на увазі, що він включає два аспекти: перший фіксує територіальну або громадянську приналежність (мешканець Канади, громадянин Австралії...), другий вказує на українське походження цих громадян. При цьому,

як правило, не робиться різниці між тими, хто народився в країні проживання, і безпосередніми вихідцями з України. Усіма переліченими термінами, як правило, послуговуються тоді, коли йдеться про окремих осіб. Якщо мовиться про етнічну спільноту, то переважно використовуються терміни «українська імміграція», «українська етнічна група» або «українська діаспора».

На досить адекватне відтворення суті явища може претендувати і термін «українські канадці», «українські американці», «українські німці», «українські австралійці» тощо. Щодо східної діаспори, то такі назви вживаються вкрай рідко, замість них користуються термінами «українці Росії», «українці Білорусі», «українці Молдови» і т. ін. У зарубіжній етнологічній літературі широко побутує і такий термін як «етнічні канадці» («етнічні американці, австралійці...»), за допомогою якого підкреслюється передовсім приналежність до політичних утворень, зокрема до держави, у складі якої, як відомо, співіснують групи різних етносів, з притаманними для кожної з них особливостями культури, побуту і навіть характеру. Отже, вживаючи цей термін, фіксується не просто політична чи громадянська приналежність, але й етнічні ознаки політично-громадянської спільноти.

Близька до цього терміна і назва «українська етнічна група», котра, до речі, прийнята як у зарубіжних дослідженнях, так і в практиці міжетнічних стосунків, означає все зарубіжнє українство, в тому числі й ту його частину, представники якої вже нечітко усвідомлюють себе причетними до українців.

Щодо терміна «українська імміграція», то тут слід дати пояснення. Українські етнічні групи поза Україною дались дійсно формувалися як іммігрантське населення, але сама імміграція давно вже не є фактором демографічних процесів в українському зарубіжжі. Тому, природно, термін «українська імміграція», як правило, вживається або для підкреслення іммігрантського походження, або для визначення лише іммігрантської його групи: як колишніх вихідців з України, так і сьогоднішніх. Останнім часом все більшого поширення набуває синтетичний і в той же час достатньо зрозумілий сьгодні усім термін «українська діаспора».

3. Особливості розвитку культури української діаспори

Питання культурних зв'язків діаспори з Україною заслуговує окремої уваги. Так склалася історія, що наші предки,

розселяючись по значній світовій території, розвивали культуру, мову, освіту і науку, літературу і мистецтво.

Канада. Кожна хвиля української імміграції утворила свої власні асоціації і специфічні організації, які відображали притаманні їм особливості, а також зміни ситуації як у Канаді, так і на Україні. Більшість українських політичних, громадських і культурних організацій, які відображали притаманні їм риси церковних об'єднань в національну координаційну раду, відому під назвою Комітет українців Канади, який засновано у 1940 р. З часу перших переселень українців у Канаду, вони започаткували цілий ряд організацій для подання матеріальної допомоги емігрантам. Однією з таких організацій є Асоціація допомоги поселенцям, яку було засновано в 1903 р. прихильниками Революційної української партії.

Помітну роль у суспільному житті віруючих українців, що осіли в Канаді за останні 100 років, відігравали і відіграють церкви. Більшість українських канадців походило з Галичини, де історично провідну роль відіграла уніатська церква, тому католики візантійського обряду утворюють найчисельніше релігійне угруповання в середовищі української громади в Канаді. Православні віруючі української канадської громади спочатку перебували при Руській православній місії в Сан-Франциско. В Канаді існує також українська протестантська громада.

Культурна діяльність завжди була стрижнем українського громадського життя в Канаді, а мистецькі колективи – невід'ємною стороною діяльності більшості громадських, політичних і релігійних організацій, засобом залучення та осередком нових членів.

Важливими осередками культурного розвитку українців у Канаді є різноманітні «фундації». Найбільша з них – українська фундація ім. Тараса Шевченка, заснована у Вінніпезі в 1936 р. В Канаді розвивається також хореографічне мистецтво українців. Найпопулярнішими є українські танці. Широкого розвитку набуло музичне, образотворче і народно-прикладне мистецтво.

Освіта в Канаді є однією з найважливіших сфер життя. Тому розвиток університетських програмних курсів з українських студій – явище недавнє. Головні українські студії в Канаді такі: Університет Отави, Університет Торонто, Махмастерський університет, Університет Манітоби, Центр українсько-канадських студій при Колегії Святого Андрія –

закладі української православної церкви, існують школи для українців. Українська преса з'явилася тут в 1903–1904 рр., коли піонери почали видавати газету «Канадійський фермер». Видавалися також «Український голос», «Новий шлях», «Гомін України», «Життя і слово», «Українське життя», «Батьківщина», «Студент» та багато інших.

США. Перші емігранти з України перетинали океан з Шевченковим «Кобзарем» як найдорожчою святинєю та з сумною пісню – тугою за покинутим рідним краєм. Нове життя на чужій землі вони починали з пошуків заробітку, не випускаючи, однак, з уваги жодної можливості для збереження своєї культурної спадщини – слова, пісні, музики, танців, національної народної традиції.

Американські українці належать до найактивніших громадян цієї країни у справі досягнення масовості художньої самодіяльності. Українське культурне життя почалося у США заснуванням хорів, здебільшого церковних.

Перший український хор у США заснував Володимир Сименович 1887 року в містечку Шенандоа. Виникнення хорів, драматичних гуртків і оркестрів сприяло влаштуванню великої кількості концертів, присвячених річницям від дня народження видатних діячів української культури. «Батьком» українського народного співу в Америці вважається Олександр Кошиця. У 1936 р. в багатьох містах США виникли нові співочі колективи, одним з найсильніших хорових колективів у США нині є капела бандуристів ім. Шевченка в Детройті.

Перші українські емігранти привезли з собою до Сполучених Штатів традиції аматорських драматичних гуртків. Популярна українська опера «Запорожець за Дунаєм» була вперше поставлена на американській землі нью-йоркською драматичною трупю у 1910 р.

Розвивається також музика, живопис, архітектура, музеї. Широкого розповсюдження набуло книгодрукування. Тут утворилася ціла низка громадсько-політичних організацій, будуються храми.

Аргентина. За переказами і окремими публікаціями перші українці ступили на Аргентинську землю в 1890 р. Наплив емігрантів українців до Аргентини тривав приблизно п'ятдесят років. Українська мова з діалектами, властивими Галичині, Волині, Ровенщині лунає й нині в місцях найбільшої компактності поселень, серед зайнятих у сільському господарстві.

Усі діти українців обов'язково здобувають освіту в початкових, середніх школах, значний процент навчається в університетах. При більшості громадських осередків і церковних парафій існують так звані «рідні школи», де протягом кількох годин по суботах і неділях для дітей проводяться елементарні уроки з української мови, українознавства та інших предметів україністики. З утворенням перших громадських осередків українців, клубів, організацією церковних парафій виникли хори, танцювальні і драматичні гуртки. В перші десятиліття життя емігрантів з України в Аргентині почали поширюватися твори Т.Шевченка, І.Франка, М.Шашкевича. Влаштовувалися вечори, присвячені вшануванню їх пам'яті. В Аргентині, як і в США і Канаді, добре розвинулося письменництво. Помітною подією в житті української інтелігенції в Аргентині стало видання професором Євгеном Онацьким «Малої української енциклопедії». 5 грудня 1971 р. в центрі Буенос-Айреса було відкрито пам'ятник Т.Г.Шевченку.

Бразилія. Мова предків зберігалась у цій державі значно краще ніж у багатьох інших зарубіжних поселеннях українських етнічних груп. Перші кроки в організації українських шкіл були зроблені ще в 1897–1898 рр. Священики влаштовували їх у власних оселях. У 1913 р. була створена шкільна асоціація, що об'єднувала на той час 35 українських шкільних закладів.

Нині справжніх українських шкіл немає.

У центрі Курітіби в 1989 р. було відкрито «Український дім студентів». Добре розвивалась література, найбільш відомим українським письменником-перекладачем – представником перших хвиль еміграції був Петро Карманський. Тут виходять багато творів українською мовою, наприклад: «Триптих», «Мандаля», «Іконостас України». Українське мистецтво представлене художніми самодіяльними танцювальними, вокальними колективами, які систематично беруть участь у загальнобразильських фольклорних фестивалях.

Тут утворилося ряд організацій, в тому числі «Просвіта», яка займається культурницькою діяльністю. Було відкрито нову українську організацію «Українська хвиля». Майже всі українці в Бразилії – католики.

Венесуела. Представники старшого покоління брали участь у організаціях національного і професійного характеру, до яких належать Українська Громада Венесуели, Союз

українок, Українська молодь Венесуели, Товариство інженерів. Українці в Венесуелі добре володіють українською мовою. З 1900 р. у Венесуелі діє школа українознавства, більшість українців – католики.

Парагвай. У 1937 р. в місті Енкарнасьон було створено товариство «Просвіта», яке має відділення в різних місцевостях, так звані українські суботні школи, читальні, бібліотеки, було також встановлено пам'ятник Тарасу Шевченку. Більшість громадян українського походження належать до української автокефальної православної церкви.

Великобританія. Серед повоєнних емігрантів, як засвідчують громадські соціологічні дослідження українських науковців на Заході, лише 5% мали середню шкільну і лише 1% – вищу освіту. У перші повоєнні роки батьки дбали про навчання своїх дітей української мови.

Українська мова вживалася, як правило, в сімейному побуті, в церквах. Громадські осередки постійно розвивають художню самодіяльність серед своїх членів – людей різного віку. Діють хори, танцювальні, інструментально-вокальні ансамблі, драматичні гуртки, спортивні команди, національні осередки усіх політичних напрямків, насамперед, бандерівські, пробандерівські, мельниківські. Три чверті українців належать до Української католицької церкви, решта – до Української автокефальної православної церкви.

Польща. Видання українським товариством тижневика «Наше слово» започаткувало україномовну пресу у Польщі. Від 1975 р. як додаток до «Нашого слова» почав виходити науково-популярний щомісячник «Наша культура», а також «Світанок». З 1957 року почав виходити «Український календар», з інформацією про життя українців у Польщі та історію України, художніми творами, тощо. Тут вивчається українська мова в школах, в інститутах та інших навчальних закладах. Більшість українців православні та греко-католики.

Франція. Як і в інших країнах поселення українських етнічних груп, у Франції, як правило, при церквах і молодіжних осередках діють хори, фольклорні, танцювальні ансамблі. Українську народну хореографію популяризують також багатонаціональні самодіяльні колективи, наприклад, «Запорожці», «Гопак», «Карлик». Протягом тривалого періоду центром українського культурного життя був Париж. У школі східних мов викладав українську мову й літературу Ілько

Борщак, автор багатьох праць про Україну. Він видавав тижневик «Українські вісті». Українці активно впливали на науку, видавали книги, тут зосереджена редакція багатотомної «Енциклопедії українознавства». Тут діє невелике відділення Українського вільного університету, де студіюється історія України, української музики та інші предмети з українознавства, студентські, молодіжні, жіночі, професійні організації. Серед них – українське академічне товариство, українське товариство імені Т.Шевченка, Товариство імені М.Шашкевича, франко-українське товариство. Майже дві третини українців у Франції належать до української католицької церкви.

Австралія. Основні зусилля й засоби діяльності діаспора в Австралії за майже півстоліття віддала культурній праці, плеканню й поширенню народної культури, українознавства, а то й оригінальної творчості в галузі мови, літератури, театру, образотворчого мистецтва, музики, науки, тощо.

Сюди свого часу прибули культурні діячі у відносно великому числі. Були це педагоги, артисти, літератори, митці, які вже в Україні брали участь у культурному процесі, продовживши цю діяльність після перебування в концтаборах.

Протягом перших десятиліть (1950–1960) на високий рівень піднесено театральну діяльність шляхом заснування театральних труп в усіх більших осередках, спонтанно, масово поширилися музичні ансамблі, хорове мистецтво. Великої популярності, зокрема в молодіжних організаціях, набули українські народні танці. В українській громаді діяло понад два десятки художників, графіків, скульпторів. Дуже професійно зорганізовано українознавче шкільництво, включно з виданням підручників. Стрижнем українського життя в Австралії є українські церкви. Будучи юридично національними об'єднаннями з власною ієрархічною владою, вони висунулися на провідне місце в українській громаді.

Значних успіхів у розвитку культури досягли українці в інших країнах світу.

Отже, українці в діаспорі зробили видатний внесок в українську культуру, мистецтво і літературу, продовжують свою творчу діяльність, свято бережуть власну самобутність і мають усі підстави розраховувати на те, що їм гарантовано певні права, належне ставлення до рідної культури, традицій і звичаїв.

Таким чином, вивчаючи проблему «українці і світ», потрібно наголосити, що у переважній більшості країн, де проживає

українська діаспора, відсутня достатня матеріальна підтримка як з боку місцевої влади, так і України. У ряді держав залишається невирішеним питання громадянства. Серед проблем, які потребують першочергової уваги, слід виділити питання про причини, шляхи та способи формування української діаспори, ареали розселення і чисельність українців поза межами України, їхню соціальну структуру і соціально-економічний статус в умовах діаспори, особливості переміщення, адаптації та інтеграції в іншоетнічному середовищі.

Важливу роль у цьому плані мають відіграти ті заходи, які здійснює українська держава у рамках своєї етнополітики, зокрема щодо зарубіжних українців. Варто сказати, що формується правова база, яка регламентує стосунки держави і української діаспори. Передовсім йдеться про Державну програму «Українська діаспора до 2000 року», яка була прийнята у січні 1996 р., та угоди з питань забезпечення прав національних меншин, які Україна підписала з Литвою, Молдовою, а також проекти таких угод з Росією, Естонією, Латвією, Казахстаном та іншими країнами. Плідною у вирішенні проблем українців є робота трьох міжурядових змішаних комісій з питань національних меншин – українсько-угорської, українсько-словацької та україносько-литовської. Сьогодні йде формування українсько-польської, українсько-румунської та інших комісій.

Ці фактори, а також Всесвітні форуми українців, які відбуваються в Києві, стали вагомим консолідуючим чинником розвитку різних гілок українського етносу. В резолюціях форумів наголошується, що українці з усього світу з гордістю відзначають: Україна утверджує себе повноправним суб'єктом європейського та світового співтовариства, отримує міжнародні гарантії незалежності, ухвалює договори про дружбу і співробітництво з усіма сусідніми державами, чітко засвідчує курс на європейську інтеграцію, стала важливим центром стабільності на Європейському континенті. Як бачимо, сили світового українства спрямовані на консолідацію і співпрацю з усіма народами, на зміцнення міжнародного авторитету нашої держави.

ДОДАТКИ

I

**КОМПЛЕКТ
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ
ПО УКРАЇНОЗНАВСТВУ***

**У співавторстві з доцентом І.М.Акименко*

ВСТУП

Комплект навчально-методичних матеріалів з навчального курсу «Українознавство» для студентів гуманітарних і природничих факультетів Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка складається з планів семінарських занять, методичних рекомендацій до них, тем рефератів, екзаменаційних білетів та списку рекомендованих джерел і літератури.

У навчально-методичних матеріалах зазначається, що українознавство як наука в системі освіти має великі традиції. Його коріння – в надрах Київської Русі, а першотворцями були літописці Нестор, Никін і Митрополит Іларіон. Закладені ними основи розвивали автори Галицько-Волинського і Густинського літописів, С.Величко, Г.Габ'янка, Самовидець, автор «Історії Русів» та творці українознавчих концепцій М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, П.Куліш, О.Потебня, Л.Житецький, М.Драгоманов та інші.

Етапними у розвитку українознавства стали творчість Тараса Шевченка та М.Грушевського, зокрема його фундаментальна праця «Історія України-Руси».

Відродження Української суверенної держави зумовило й відродження науково-освітнього українознавства як цілісної системи виховання й освіти в інтегрованій єдності концентрів: Україна – етнос, – природа, – мова, – нація, – держава, – культура, – міжнародні відносини.

27 грудня 1995 р. Колегія Міністерства освіти ухвалила ввести українознавство до державного стандарту освіти як окремий предмет і як методологію вивчення всіх освітніх предметів у навчальних закладах. Українознавство розглядається як цілісна система самопізнання, виховання і навчання, єдності знання і творення.

Тема 1. Етапи становлення і розвитку українознавства як науки (4 год.)

Українознавство як наука налічує понад сто років, але це дуже давня галузь знань, закорінена в тисячолітню світову історію. При вивченні зазначеної теми студенти повинні чітко усвідомити, що наука – це сфера теоретичної діяльності людини, з розвиненим понятійно-категорійним апаратом,

колом чітко визначених закономірностей, метою, предметом та завданнями досліджень. Тому етапи становлення і розвитку українознавства пов'язані з дослідженням джерельної бази, генезису буття і свідомості українського етносу в сфері історії, етнології, фольклористики, суспільно-економічної, державно-правової, національної, культурної та мовознавчої сфер.

Перш за все на семінарських заняттях з'ясовується проблема започаткування джерельної бази, яка поділяється на дві групи: праці зарубіжних авторів і вітчизняні джерела доби Київської Русі. Доба Гетьманщини – другий етап, коли з'явилися козацькі старшинські літописи. ХІХ ст. – третій етап, розпочинається «Історією Русів», творами Д.Бантиш-Каменського, П.Куліша, М.Костомарова, М.Максимовича, В.Антоновича, М.Драгоманова та ін. Четвертий етап – межа ХІХ–ХХ ст. до початку 30-х рр. Праці І.Франка, Б.Грінченка, Л.Українки, С.Сумцова, Ф.Вовка, М.Грушевського, П.Єфименка. Особливу увагу звернути на посібник академіка С.Єфремова «Українознавство», «Енциклопедії Українознавства», літературу, яка виходила за межами Радянської України до 1991 року. П'ятий етап – становлення і розвитку українознавства як науки, пов'язаний з розбудовою української суверенної держави в 90-х рр. ХХ ст. і характерний впровадженням українознавства в науку, освіту, культуру, державне управління.

На кожному етапі українознавство мало свої специфічні особливості, про що слід ґрунтовно повести мову на семінарському занятті, організувавши його за таким **планом**:

1. Започаткування джерельної бази українознавства.
2. Гетьманщина і розвиток українознавства (ХVІІ–ХVІІІ ст.).
3. Розвиток українознавчої науки у ХІХ ст.
4. Розквіт українознавства як науки та освітньо-виховної справи в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.
5. Українознавство в роки розбудови незалежної України.

Л і т е р а т у р а :

Основна:

1. Енциклопедія українознавства. – Т.1. – К., 1991.
2. Кононенко П. Українознавство. Підручник для студентів вузів. – К., 1996.

3. Кононенко П. Свою Україну любить... - К., 1996.
4. Українознавство. Проект програми / Під ред. П.Кононенко. – К., 1997.
5. Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х книгах. – К., 1996.
6. Українське народознавство. Навч. посібник / За ред. Павлюка С. – Львів, 1997.

Додаткова:

1. Горбань Т. Українознавство: концепція предмета, етапи розвитку // Трибуна. – 1996. – №3–4. – С.34–35.
2. Горбань Т. З історії становлення українознавства (1917–1920 рр.) // УІЖ. – 1994. – №5. – С.68–73.
3. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Вісник НАН України. – 1994. – №9–10. – С.72–100.
4. Кононенко П. Українознавство в системі освіти і науки // Освіта. – 1997. – 22–29 січня. – С.5-6.
5. Кононенко П., Усатенко Т. Первини українознавства. Проект програми // Початкова школа. – 1995. – № – С.54-57.
6. Крисаченко В., Баран В. Україна, українці, українознавство: думки, проблеми, рішення // Освіта. – 1999. – 21 квітня.
7. Носова Б. Київська Русь і Україна: уроки історії, продовження традицій // Рідна школа. – 1999. – №7–8. – С.18–21.
8. Пасемко І. Міжнародні обшири реабілітованого українознавства // Час. – 1997. – 24 січня. – С.12.
9. Сазоненко Г. Українознавство в системі освіти // Дивослово. – 1998. – №10. – С.23-25.
10. Скопенко В., Наєнко М., Яременко В. Обережно: «Українознавство» // Освіта України. – 1999. – 17 березня. – С.4–5.
11. Українознавство: Концепції, програми, документи МО України. Інститут системних досліджень освіти, Інститут українознавства Київського університету ім.Т.Г.Шевченка. – К., 1995.
12. Українознавство: Програма і методичні рекомендації до вивчення курсу у вищих навчальних закладах / Укл. В.П.Струмінський. – К., 1992.
13. Усатенко Т. Новітнє українознавство: традиції народу, категорії націй, наукові виміри // Дивослово. – 1996. – №12. – С.17–20.
14. Якшина Т. Народознавство чи українознавство? // Освіта. – 1999. – 28 квітня – 5 травня. – С.7.

15. Токар Леонід. Українознавство: проблеми становлення і розвитку науки // Освіта і управління. – 2000; № 1–2. – С.30–47.

Тема 2. Формування українського етносу (4 год.)

Вивчення теми: походження українського народу розпочинається з визначення джерел про місце зародження праукраїнського етносу і в першу чергу – писаних джерел римських письменників Тацита, Плінія, Птоломея у I-II ст. н.е. – під іменем венеди. Східнослов'янські племена з'явилися в першій половині I тис. н.е. і поділялися на південно-західні (анти) та південно-східні. При цьому названі східнослов'янські племена поступово у VI-VIII ст. створювали давньоруську державу – Київську Русь. У XI-XII ст. племінний поділ замінився поділом територіальним. З'являється поняття єдності Руської землі, яка й стала місцем зародження праукраїнського етносу.

Окремого розгляду заслуговує проблема: сучасні наукові теорії та гіпотези про походження українців. Це необхідно робити тому, що існує декілька взаємозаперечливих поглядів, у тому числі і в енциклопедичних виданнях. При відповіді по зазначеній проблемі рекомендується співставити концепцію авторів «Української загальної енциклопедії» з «Антропологічними прикметами українського народу» (І.Раковський), УРЕ, «Большую» і «Малую советскую энциклопедию».

Формування українського етносу неможливо розглядати без впливу на нього Галицько-Волинської держави, яка у XIII ст. охоплювала 90% населення, що проживало в межах нинішніх кордонів України. Простягаючись по західних окраїнах Київської Русі, князівство стало ареною боротьби за інтенсивний розвиток і консолідацію українського народу.

Джерела формування характеру українців – важлива складова загального поняття про український етнос. Тому на семінарських заняттях важливо, використовуючи наявну літературу, всебічно висвітлити як самі усні і писемні джерела, так і вплив їх на формування характеру українців.

Науковому розв'язанню проблеми українського етногенезу сприятиме вивчення основних рис характеру та типів вдачі українців, для чого під час підготовки до семінару студенти мусять ґрунтовно опрацювати рекомендовану літературу, зосередивши увагу на головні **питання**:

1. Джерела про час і місце зародження праукраїнського етносу.
2. Сучасні наукові теорії та гіпотези про походження українців.
3. Вплив Галицько-Волинської держави на формування українського етносу.
4. Джерела формування характеру українців.
5. Основні риси характеру, типи вдачі.

Л і т е р а т у р а :

Основна:

1. Аркас М. Історія України-Руси. – Одеса, 1994.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992.
3. Кононенко П. Українознавство. Навчальний посібник. – К., 1996. – С.75–90.
4. Українське народознавство. Навч. посібник / За ред. Павлюка С. – Львів, 1997.
5. Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія- посібник: У 2-х кн. – К., 1996–1997.
Т.1: ч.І – С.28–46, 52–61, 107–115, 132–142, 161;
ч.ІІ – С. 214–222, 222–230, 230–237;
Т.2: ч.ІІ – С. 282–288, 319–324, 337–365.

Додаткова:

1. Баран В., Козак Д., Терпиловський О. Походження слов'ян. – К., 1991.
2. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. – М., 1983.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу: У 2-х кн. – К., 1994.
4. Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. – К., 1994. (Крисаченко В.. Українознавство. Хрестоматія. – Т. 1).
5. Галицько-Волинський літопис // Жовтень. – 1982. – №7. – С.13-91.
6. Горський В.В. Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі // УІЖ. – 1994. – №1.
7. Грушевський М. Очерк історії українського народу. – К., 1990.
8. Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – К., 1991.
9. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть ? – К., 1991.
10. Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – Т.1.
11. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.

12. Залізняка Л. Походження українського народу. – К., 1996.
13. Залізняка Л. Первісна історія України. – К., 2000.
14. Збірка поліських пам'яток V-IX ст. // Хроніка-2000. – 1994. – №3–4.
15. Ильинская В., Тереножкин А. Скифия VII-IV ст. до н.э. – К., 1983.
16. Київська Русь // Археологія. – 2001. – №1.
17. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
16. Людина і довкілля. Антологія: У 2-х кн. – К., 1995.
18. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
19. Наулко В. Развитие межэтнических связей в Украине. – К., 1975.
20. Скрижинська М. Перші писемні свідчення про слов'ян // УІЖ. – 1974. – №6. – С.91–99.
21. Тереножкин А. Киммерийці. – К., 1976.
22. Яценко Б. Велесова книга – пам'ятка IX ст. // Хроніка-2000. – 1995. – №1.
23. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
24. Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів. – 1993.

Тема 3. Українці і світ (4 год.)

При вивченні теми студенти повинні з'ясувати перш за все суть поняття «діаспора» (від гр. – розсіяння), як проживання значної частини народу поза межами країни його етнічного походження. Після цього важливо ознайомитися з основними причинами розселення українців у світі, що має свої особливості. Масова еміграція українців почалася головним чином наприкінці XIX ст. і була спрямована переважно в Північну і Південну Америку. Головним побудником масової еміграції стали безземелля і низький життєвий рівень населення. На початку XX ст. відбулася переорієнтація переселенців з США на Канаду, Аргентину, Францію. У міжвоєнні роки виросла еміграція в Західну Європу українців з території, що після першої світової війни увійшла до Польщі. Під час окупації України та після другої світової війни численність українських емігрантів збільшилася. Так склалася Західна діаспора.

Щодо Східної діаспори, термін якої став вживатися в Україні після першого Конгресу українців (січень 1992 р.), то студенти мають знати, що до неї відноситься територія держав – колишніх республік СРСР, де за переписом 1989 р. проживає близько 6 млн 767 тис. українців. В РСФСР регіонами, найбільш

населеними українцями, є Слобожанщина, Малиновий Клин (Кубань), Зелений Клин (Далекий Схід), Північний Кавказ та ін. Українці проживають в Казахстані (понад 890 тис.), Молдові (600 тис.), Білорусі (290 тис.), Узбекистані (153 тис.), Киргизії (108 тис.), Латвії (92 тис.), Грузії (52 тис.), Литві (45 тис.), Естонії (48 тис.), Таджикистані (41 тис.), та ін.

Після переселення українці працювали в сільському господарстві, займалися фермерством. Життя і праця серед інших народів відкривала безліч каналів для швидкого збагачення українців досвідом сучасної цивілізації. Участь у розвитку промисловості, соціально-економічного життя регіонів сприяла росту їх могутності. Проголошення суверенітету України пожвавило життєдіяльність українців у діаспорах. Зарубіжні українці з симпатією ставляться до суспільно-економічних процесів, які відбуваються нині в Україні.

Українці діаспори вносять значний вклад у розвиток культури інших народів. У регіонах колишнього СРСР почали виникати національно-культурні об'єднання, товариства української мови, гуртки з вивчення української історії, географії, літератури, усної народної творчості. Повсюдно посилюється інтерес до України. Разом з тим, слід підкреслювати, що ряд нових економічних, гуманітарно-соціальних і політичних проблем постало перед Україною, яка в свою чергу має надавати всебічну допомогу у задоволенні їх національно-культурних потреб, у здійсненні всебічних контактів з Батьківщиною.

Визначену проблему «Українці і світ» рекомендується вивчати за таким **п л а н о м** :

1. Основні причини розселення українців у світі.
2. Західна діаспора.
3. Східна діаспора.
4. Життєдіяльність українців у діаспорах.
5. Внесок українців діаспори у розвиток культури інших народів.

Л і т е р а т у р а :

Основна:

1. Енциклопедія українознавства. – К., 1996. – Т.1–3.
2. Енциклопедія української діаспори. – Київ – Нью-Йорк – Чикаго. – 1995. – Т.1–6.

3. Зарубіжні українці. – К., 1991.
4. Заставний Ф. Географія України. – Львів, 1994.
5. Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів, 1993.
6. Історія України / Баран В.К., Грицак Я.Й., Ісаєвич Я.Д. та ін. – Львів, 1996.

Додаткова:

1. Кононенко П. Українознавство. Підручник для студ. вузів. – К., 1996.
2. Мала енциклопедія етнодержавства. – К., 1996.
3. Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. – К., 1996.
4. Шлепаков А. Українська трудова еміграція в США і Канаді (к.ХІХ – поч.ХХ ст.). – К., 1960.
5. Вівчарик М.М.. Українці в світі: східна і західна діаспори // УІЖ. – 1993. – №11–12.
7. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
8. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.

Тема 4. Роль мови у формуванні духовної культури українського народу (4 год.)

Семінарські заняття рекомендується розпочати з проблеми походження української мови, підкресливши, що першим ґрунтовним дослідженням про її виникнення та час формування була праця П.Г.Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876), де зазначається: основні риси української системи голосних звуків визначилися вже у ХІІ-ХІІІ ст. Ґрунтовними дослідженнями з історії становлення української мови є праці О.О.Потебні, О.І.Соболевського, О.О.Шахматова, Т.Склавінського, А.Кримського, Л.Булаховського та інших. Узагальнюючою розвідкою стала проблема походження української мови в наукових працях ХІХ – середини ХХ ст., розглянута Г.Півторак у монографії «Українці: звідки ми і наша мова». При цьому важливо підкреслити значення документів про походження української мови.

Кожна сучасна мова органічно виростає з народної мови. Далі постає питання про типи мов: літературну і народну.

Народна мова – мати літературної. На цьому процесі зростали всі мови світу. Ось чому важливо серед рекомендованої літератури особливу увагу звернути на монографію І.Огієнка «Історія української літературної мови».

Усна народна творчість – різновид народної мови. Кожен народ має свою історичну пам'ять. У переказах, легендах, оповіданнях, казках, піснях та інших видах фольклору відбивається розвиток народної мови. Такі твори мають свою історичну цінність, зафіксовану в писемних пам'ятках (рукописах і стародруках), вивчення яких допомагає з'ясувати походження й основні етапи розвитку мови.

Зародження і розвиток літературної української мови – проблема, найповніше досліджена І.Огієнком (митрополитом Іларіоном). Ось чому важливо розпочинати розгляд цього питання з княжої доби IX–XIV вв., литовської доби XIV–XVI вв., польської доби 1569–1654 рр., московської доби 1654–1798 рр., завершивши розмову добою відродження XVIII–XIX вв. і творчістю І.Котляревського і Т.Шевченка.

На семінарському занятті слід всебічно обговорити становище української мови за радянської доби: постанови уряду та Міносвіти Союзу РСР про збільшення годин на вивчення російської мови в середніх загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах, про збільшення погодинної оплати вчителям російської мови та скорочення загальної кількості годин з української мови.

Державний статус української мови визначається Законом «Про мови в Україні» від 28 жовтня 1989 р. Під час занять викладач повинен звернути увагу на знання студентами розділів та статей закону, їх змісту, права громадян щодо користування мовами, обов'язки службових осіб, охорони фондів і пам'яток мов, захисту мов та сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами України.

У час національного відродження української державності помітно зріс суспільний інтерес до взаємовідносин держави і мови. Державна мова – мова офіційна, тому при розгляді цієї проблеми слід використати «Коментар до Конституції України» (В.Б.Авер'янов та ін.), де особливу увагу звернути на ст.10 Конституції України (про державну мову, її вільний розвиток, захист мов національних меншин).

Тільки після розгляду окреслених питань можна вважати тему, винесену на семінарські заняття, вивченою.

Пропонується такий **п л а н** :

1. Походження української мови: гіпотези, наукові теорії. Свідчення документів про походження української мови.
2. Типи мов: народна і літературна.
3. Усна народна творчість як різновид народної мови.
4. Зародження і розвиток літературної української мови.
5. Українська мова за радянської доби.
6. Новий статус української мови. Закон про мови 1989 р.

Л і т е р а т у р а :

Основна:

1. Закон «Про мови в Українській РСР». – Відомості Верховної Ради України. – 1989. – №45. – Ст.632.
2. Закон України про розвиток і застосування мов в Україні. – Бюлетень. – 1999. – №1. – С.31–42.
3. Конституція України. – К., 1996.
4. Коментар до Конституції України / В.Б.Авер'янов та ін. – К., 1996.
5. Кононенко П. Українознавство. Підручник для студ. вузів. – К., 1996.
6. Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. - К., 1996.

Додаткова:

1. Велесова книга. – К., 1995.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995.
3. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядник Єрмоленко С. – К., 1996.
4. Історія української літератури: У 2-х т. – К., 1987.
5. Истрин В. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1988.
6. Кононенко П. Свою Україну любіть... – К., 1996.
7. Котляр Н. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986.
8. Липа Ю. Призначення України. – К., 1997.
9. Лихачев Д. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.–Л., 1947.
10. Лунай, прекрасна наша мова. – К., 1997. (Розробки уроків українознавства та народознавства, сценарії свят з рідної мови).
11. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995.

12. Огієнко І. Українська культура. – К., 1992. Коротка історія культурного життя українського народу.
13. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова? – К., 1993.
14. Потєбня А. Мысль и язык. – К., 1993. Репринтн. изд. 1913 года.
15. Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.
16. Ричка В. За літописним рядком. – К., 1991. Історичні оповідання про Київську Русь.
17. Січинський Б. Чужинці про Україну. – К., 1992. (Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну...).
18. Таланчук О. Українознавство. Усна народна творчість. – К., 1998.
19. Творогов О. Литература Древней Руси. – М., 1981.
20. Толочко П. Нестор – літописець Київської Русі // УІЖ. – 1981. – №12.
21. Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955.
22. Українська минувшина. Ілюстровано-етнографічний довідник / Упор. Пономарьов А. – К., 1994.
23. Шевельов Ю. Українська літературна мова в I пол. ХХ ст. // Сучасність. – 1987. – №6.
24. Яценко Б. Велесова книга-пам'ятка IX ст. // Хроніка-2000. – 1995. – №1.
25. Лановик Мар'яна. Лановик Зоряна. Українська усна народна творчість.

Тема 5. Природа і територія України. Особливості екології (4 год.)

Висвітлюючи проблему «Природа і територія України. Особливості екології», слід ґрунтовно зупинитися на фізично-географічній і економічній характеристиці природи України, зв'язку історії проблеми з сучасністю. Природу в узагальнюючому плані рекомендується розглядати як органічний і неорганічний світ у всій сукупності і зв'язках, що є об'єктом людської діяльності і пізнання, все те, що не створене діяльністю людини. Жива природа – органічний світ. Нежива природа – неорганічний світ. Україна належить до найбільших і добре розвинених держав Європи. За територією вона становить 603,7 тис. км², їй належить 40 місце в світі. На частку України припадає 5,7% площі та 7,3%

населення Європи; 0,44% площі та майже 1% населення світу. На семінарі студенти повинні відрізнати фізично-географічні і економічні особливості природи України, її історію і сучасність. Для цього потрібно використати навчальний посібник Ф.Заставного «Географія України». – Львів, 1994.

Логічним продовженням вивчення визначеної теми стане розгляд питання про історичний зв'язок українців з природою, його господарський, культурний та релігійний напрямки. (Див.: М.Іванченко. Дивосвіт прадавніх слов'ян. – К., 1991).

Окремої уваги заслуговує питання про символи природи і символіку України. Українська національна символіка має свої історичні корені. Перша згадка про них в літописах належить до X ст. Це «Герб – тризуб», «Національні прапори України», «Гімни України» (Див.: Уроки з народознавства. – К., 1995). Щодо символів природи, то потрібно повести розмову про рослини і тварини в народній уяві (див.: Українська минувшина. – К., 1993).

Народні заняття, знання і світоглядні уявлення українців – важлива складова визначеної теми семінарських занять. Це питання передбачає вивчення видів господарської діяльності, ремесла і промислів, господарського начиння. Система народних знань обіймає народну математику, медицину, ветеринарію, народний календар, астрономію, метеорологію, метрологію...

З природою пов'язані свята українців. При вивченні їх рекомендується монографія Н.Матвеевої та А.Голобородько «Святі і свята України. Словник-довідник». – К., 1993. Особливістю українських свят був їх зв'язок з календами (місяцями календаря). Природа пов'язана з чотирма порами року: зимою, весною, літом і осінню. Важливо підкреслити, що кожна пора року має свої народні свята і розповіді, які саме.

Завершається вивчення теми екологічними проблемами та діяльністю особистості за збереження навколишнього середовища. Джерелами забруднення і руйнування навколишнього середовища є практично майже всі галузі господарства – промисловість, транспорт, сільсько-господарське виробництво та сфера переробної промисловості. На семінарських заняттях студенти повинні на конкретних прикладах показати, як виконуються природоохоронні зобов'язання у ставленні людини, суспільства, держави до вирішення цієї проблеми.

Виходячи з вищезазначеного, пропонується провести семінарське заняття за наступним **п л а н о м** :

1. Фізично-географічна та економічна характеристика природи України (історія і сучасність).

2. Історичний зв'язок українців з природою. Українські пам'ятки культури – свідчення духовного впливу природи на людину.

3. Символи природи і символіка України.

4. Народні знання та світоглядні уявлення українців.

5. Свята українців пов'язані з природою.

6. Недооцінка ролі природи людиною. Особливості екології України.

Л і т е р а т у р а :

Основна:

1. Білявський Г., Падун М. Основи загальної екології. – К., 1995.

2. Заставний Ф. Географія України. – Львів. – 1994.

3. Кононенко П. Українознавство. Підручник для студ. вузів. – К., 1996.

4. Людина і довкілля. Антологія: У 2-х т. – К., 1995.

5. Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія – посібник: У 2-х т. - К., 1996–1997.

Додаткова:

1. Боплан Г. Опис України. – К., 1994.

2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.

3. Бурдіян Б. Навколишнє середовище та його охорона. – К., 1993.

4. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2-х т. – К., 1993.

5. Іванченко М. Дивосвіт прадавніх слов'ян. – К., 1991.

6. Масляк П., Шищенко П. Географія України. – К., 1996.

7. Маринич О., Ланько А. Фізична географія УРСР. – К., 1996.

8. Сергійчук В. Національна символіка України. – К., 1992.

9. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.

10. Скуратівський Василь. Святвечір. Нарисидослідження у двох книгах. – К., – 1994.

11. Українська минувшина. Ілюстровано-етнографічний довідник. – К., 1994.
12. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851.
13. П.П.Чубинский. Календарь народных обычаев и обрядов. – К., 1993.
14. Павло Чубинський. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. Книга 1. – К., 1995.
15. Українське народознавство / За ред. Павлюка С. – Львів, 1997.

Тема 6. Процес становлення і розвитку української національної культури (4 год.)

Культура – історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у типах і формах її життя і діяльності, а також у створених нею матеріальних і духовних цінностях. Після загального визначення культури студенти повинні **з'ясувати чинники формування української національної культури: географічний** (влада клімату має найсильніший вплив на формування національного характеру людини, її культури), **мовний** (на основі мови формується культура), **економічний** (свідчить про рівень розвитку культури), **релігійний** (тісно пов'язаний з культурою народу).

Матеріальна та духовна культура – типи культур. Матеріальна культура – це досягнення, які виражають рівень освоєння людиною сил природи, показником якого є знаряддя праці, продуктивні сили суспільства – матеріалізоване втілення науки. Духовна культура – рівень і глибина духовно-теоретичного освоєння дійсності, сукупність досягнутого суспільством у сфері морального та духовного життя. Вона охоплює освіту, науку, літературу і мистецтво.

Наступною складовою теми семінару має бути вивчення матеріальної культури українців (від первісної доби до XIX ст.). (Див.: Історія української культури. За загальною редакцією І.Крип'якевича. – К., 1994). Оселі, городи, підгороддя. Шляхи. Ремесла. Садиби. Одежа. Село і місто. Хати і палати.

Духовні традиції населення України: свята, урочистості, усна народна творчість, пісенна творчість, народна музика. (див.: *Культура і побут населення України*. – К., 1993. – Розділ 3).

На семінарських заняттях студенти повинні розглянути також питання про українську культуру нового часу (XX ст.). Це була коротка доба відновлення української державності (1917–1920), коли були створені нові умови для розвитку української національної культури. Радянський період (1921–1991) – доби злету в 20-х рр. покоління «розстріляного відродження», яке вже в 30-х рр. зазнало тотальних репресій, а також доби «відлиги» з рухом «шістдесятників» і період подальшої русифікації та утисків української культури.

Культурна політика в умовах розбудови держави – завершальна проблема визначеного семінару. Проголошення незалежності України перетворило культурну політику на одну з важливих сфер діяльності держави. Полінаціональний склад, широкий спектр релігійно-політичних та культурних відмінностей вимагає функціонування культурного життя країни тільки на засадах плюралізму, що забезпечує кожному громадянину гарантію прав, свободу в духовному розвитку і задоволенні власних культурних проблем.

Пропонується для вивчення проблеми такий **п л а н** :

1. Чинники формування української національної культури.
2. Типи культур: матеріальна та духовна.
3. Матеріальна культура українців (від первісної доби до XIX ст.).
4. Духовні традиції населення України: свята, урочистості, усна народна творчість, пісенна творчість, народна музика.
5. Українська культура нового часу (XX ст.).
6. Культурна політика в умовах розбудови держави.

Л і т е р а т у р а :

Основна:

1. Енциклопедія українознавства. – К., 1996. – Т.1–3.
2. Кононенко П. Українознавство. Підручник для студ. вузів. – К., 1996.
3. Кононенко П. Свою Україну любіть... – К., 1996.
4. Людина і довкілля. Антологія : У 2-х кн. – К., 1995.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995.

6. Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія – посібник: У 2-х кн. – К., 1996.

Додаткова:

1. Асєєв Ю. Джерело. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980.
2. Білецький П. Українське мистецтво II пол. XVII–XVIII ст. – К., 1981.
3. Велесова книга. – К., 1995.
4. Греков Б. Культура Киевской Руси. – М., 1994.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: У 10-ти т. – К., 1993–1997.
6. Іваницький А. Українська народна музична творчість. – К., 1990.
7. Історія Русів. – К., 1996.
8. Історія України / Під ред. Смолія В. – К., 1997.
9. Історія українського мистецтва: У 6-ти т. – К., 1966–1968.
10. Історія української музики: У 6-ти т. – К., 1989.
11. Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. // УІЖ. – 1990. – №1.
12. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
13. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992.
14. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
15. Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955.
16. Україна ХХ століття. Національна система виховання (концепція). – К., 1992.
17. Шреєр-Ткаченко О. Історія українського мистецтва. – К., 1980.
18. Шевчук І. Культурне будівництво на Україні у 1921–1922 рр. – К., 1963.
19. Щербаківський В. Українське мистецтво. – К., 1995. – (Вибрані неопубліковані праці).
20. Історія української культури / За ред. Крип'якевича. – К., 1994.

**Тема 7. Релігія в духовному
житті українців (4 год.)**

При опануванні навчальним курсом «Українознавство» студент повинен мати уявлення про духовну спадщину

українців, загальнолюдські цінності, у тому числі й зосереджені у вченнях світових релігій. Релігія – це складне суспільне і духовне явище, корені якого виходять з глибинних теренів історії. Соціальна природа та риси релігії вказують на її зв'язок з розвитком суспільства. Звідси виникає необхідність комплексного вивчення релігійних вчень з врахуванням їхнього догматичного змісту і суспільних чинників, що обумовлюють історичні особливості виникнення релігійних ідей. На заняттях доцільно розглянути в хронологічному порядку історію і сучасне становище основних релігій світу: буддизм, християнство (православ'я, католицизм, протестантизм), іслам.

Цілком закономірно після цього продовжити розмову про релігійний світогляд українців, підкресливши, що у давньому народному світогляді взаємодіяли два світогляди – церковний і народнодовірський, пов'язаний з поширенням апокрифичної літератури, яка надходила з Візантії, і давньоязичницьких уявлень та вірувань. У світогляді поєднувався власний досвід і запозичений від інших народів.

Розкриття питання релігії в духовному житті українців у контексті зазначеного закономірно вимагає розгляду язичницьких культів і богів праукраїнців. Про релігійні вірування в українських землях маємо підстави стверджувати з ранньотрипільської культури. Отож, питання потрібно розглядати в цілому: вірування періоду релігійно-магічного поховання, ямочної культури, язичницьких культів.

Основні релігійні свята народів України – рекомендується розглядати у плані висвітлення теми – свята й обряди народного календаря (календа – від. лат. назв перших днів кожного місяця). Річний календар увібрав у себе ранні міфологічні уявлення людей про силу основних стихій – повітря, вогню, води, анімістичних уявлень про добрих і злих духів, богів, силу магічних засобів впливу на природу. Далі потрібно відстежувати календар релігійних свят щомісячно, починаючи з грудня.

Релігія у житті сучасних українців – завершальна складова визначеної на семінарські заняття проблеми. Тут потрібно ознайомити студентів зі становищем християнської церкви на Україні, оцінити першопричини і наслідки розколу на УАПЦ Київського патріархату (Філарет), УПЦ Московського патріархату (Володимир Сабодан), УАПЦ

(Дм. Ярема) – як самостійна церква. В результаті кількість православних церков у нашій країні виростає до трьох. Крім того, діє УГК і Католицька церкви. На заняттях належить правильно оцінити першопричини й наслідки розколу православної церкви в Україні.

Заняття пропонується провести по **п л а н у** :

1. Світові релігії.
2. Релігійний світогляд українців.
3. Язичницькі культури і боги прадавніх українців.
4. Основні релігійні свята народів України.
5. Роль релігії в житті сучасних українців.

Л і т е р а т у р а :

Основна:

1. Кононенко П. Українознавство. Підручник для студ. вузів. – К., 1996.
2. Історія релігії в Україні. – К., 1999.
3. Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – К., 1997.

Додаткова:

1. Бессонов М. Православие в наши дни. – М., 1990.
2. Боровський Я. Світогляд давніх слов'ян. – К., 1992.
3. Булгаков С. Православие. Очерки учения православной церкви. – К., 1991.
4. Велесова книга. – К., 1994.
5. Геродот. Найдавніший опис України з V ст. до н.е. – К., 1992.
6. Гордиенко Н. Современное русское православие. – Л., 1987.
7. Запровадження християнства на Русі. – К., 1988.
8. Іванченко М. Дивосвіт прадавніх слов'ян. – К., 1991.
9. Ісаєвич Я. Україна: давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
10. Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. – К., 1992.
11. Культура і побут населення України. Навч. посібник для вузів. – К., 1993.
12. Літопис Руський. Пер. з давньорус. Л.Е.Махновця. – К., 1989.

13. Наука и религия / Щомісячний науково-популярний журнал.
14. Плохій С. Державна церква в Україні: ідеї, моделі, реалії // Сучасність. – 1995. – Ч.6–7.
15. Поликарпов В. История религий. Лекции и хрестоматия. – М., 1997.
16. Православие: словарь атеиста. – М., 1988.
17. Рыбаков Б. Язычество древних славян. – М., 1981.
18. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М., 1987.
19. Токарев С. Религия в истории народов мира. – М., 1986.
20. Яценко М. Міфологія, релігія, мистецтво // Українська мова і література в школі. – 1990. – №6.

Тема 8. Становлення української держави (XVII–XX ст.) (4 год.)

Теоретичною основою для вивчення визначеної проблеми повинна стати аргументована відповідь на питання: чи мали українці державу і чи були вони державотворчою нацією. Причина альтернативних відповідей – у методологічних підходах та політичних цілях. На семінарі рекомендується розпочати з історичного екскурсу в Київську Русь як імперію, котру склали багаточисельні й різноетнічні племена на чолі з полянами. Підкреслити особливу роль Олега, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, коли Русь мала всі ознаки держави суверенної, могутньої, авторитарної.

Після монголо-татарської навали час Великого князівства Литовського був періодом ілюзорної державності, коли ні територія, ні етнос, ні органи управління не давали статусу суверенності.

Належить підкреслити, що дійсна державність була лише в часи гетьманської держави, коли були створені органи управління, військо, правову і релігійну системи, зовнішню і внутрішню політику, була своя освіта, наука, культура.

Пилип Орлик – гетьман-емігрант, державний діяч, поет, публіцист. Окремого аналізу на семінарі заслуговує Конституція Пилипа Орлика як «пакти, закони та вольності Війська Запорозького», прийняті і підтверджені на виборах гетьмана 5 квітня 1710 р. в Бендерах.

Перемога Української революції і створення Української Центральної Ради – важлива складова загальної проблеми заняття. Мета Центральної Ради – національно-територіальна автономія. Перші кроки по здійсненню національно-територіальної автономії. Універсали Центральної Ради. Жовтневі події 1917 р. у Києві. Проголошення УНР. Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Директорія і її державна політика (орієнтація на Антанту, договори між УНР і Польщею).

Важливо усвідомити особливості розвитку державності України у Радянському Союзі, стан справ в ідеології, політиці, освіті і науці. З формального боку – Україна була незалежною соціалістичною республікою, а з другого – частиною практично єдиної структури, контрольованої одним центром (Москвою). Створені наркомати з часом переходили під союзне управління, внаслідок чого станом на кінець 80-х рр. в українському підпорядкуванні залишилося біля 5% промислових підприємств (з усіма соціальними, фінансово-економічними та культурно-освітніми наслідками).

В кінці вивчення теми рекомендується простежити становлення України як незалежної демократичної держави, її творення на основі синтезу багатовікового досвіду, всіх здорових творчих сил народу. Утвердження національної державності, політичне становище та економічний потенціал. Аграрні проблеми. Висвітлити зміни в культурному житті. Розглянути Конституційний процес, основні положення Конституції України.

Доцільно розглянути проблему на семінарських заняттях по **п л а н у** :

1. Роль козацтва в історії українського державотворення.
2. Конституція Пилипа Орлика.
3. Становлення державності в добу Центральної Ради. Українська Народна Республіка.
4. Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Директорія.
5. Державність України в Радянському Союзі: політика, ідеологія, освіта, наука.
6. Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Конституція України 28 червня 1996 р.

Література:

Основна:

1. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. – К., 1991.
2. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Т.3.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992.
4. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. Репринт. изд. 1913 года. – К., 1997.
5. Декларація про державний суверенітет України. 16 липня 1990. – К., 1990.
6. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. 36. документів. – К., 1993.
7. Закон «Про громадянство України» 8.10.1991. – К., 1991.
8. Коментар до Конституції України / В.Б.Авер'янов та ін. – К., 1996.

Додаткова:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Боршак І. Ідея соборності України в Європі в минулому // Розбудова держави. – 1992. – Ч.2.
3. Брайчевський М. Перспективи української державності // Розбудова держави. – 1992. – Ч.1.
4. Вівчарик М. Етнологічні аспекти українського державотворення // Розбудова держави. – 1994. – Ч.5.
5. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994.
6. Гунчак Т. Україна: І половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
8. Дорошкевич В. Ментальність України і проблеми державності // Розбудова держави. – 1992. – Ч.7.
9. Історія України в документах і матеріалах. Т. 1,3. – К., 1941–1946.
10. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. – К., 1994.
11. Садовський В. Центральна Рада та її роль у відновленні Української державності // Сучасність. – 1977. – Ч.11.
12. Сергійчук В. Національна символіка України. – К., 1992.
13. Слюсаренко А.Г., Томенко М. Історія української конституції. – К., 1993.
14. Стецюк П. Сімдесят років в боротьбі за українську державність // Розбудова держави. – 1992. – Ч.5

15. Сорос Д. Утвердження демократії. – К., 1994.
16. Толочко П. Від Русі до України. – К., 1997.
17. Українська державність у ХХ ст. – К., 1996.
18. Українська суспільно-політична думка і ХХ ст. Документи і матеріали // Сучасність. – 1993. – Ч.1–3.
19. Яневський Д. Українська Центральна Рада: перші кроки національної державності (березень – листопад 1917 р.). – К., 1990.
20. Яневський Д.Б. Перший уряд демократичної України. – К., 1992.

Тема 9. Сім'я та побут населення України (4 год.)

Сім'я – основа суспільства і була нею завжди. Типи і форми сім'ї залежать від національних особливостей народу, соціальних і економічних відносин і змінюються разом з ними. Тому при вивченні цієї теми студенти повинні оперувати відомими історичними та археологічними матеріалами, які свідчать про існування в Україні моногамної сім'ї від часу заселення її території і залишається найпоширенішою на сучасному етапі. Визначення поняття «сім'я» як об'єднання людей на основі шлюбу, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю. Розвиток сім'ї супроводжується різноманітними обрядами та звичаями, пов'язаними з біологічним циклом існування людини від народження до смерті.

Види господарської діяльності. Промисли і ремесла – наступна проблема семінарського заняття. На етнічній території України населення справіку займалося хліборобством. Слід підкреслити, що хліборобство – це не тільки соціально-економічна категорія, але й етнографічно-культурне явище. Промисли і ремесла – нерозривно пов'язані з господарською діяльністю людини. Ткацтво, килимарство, вишивка, художня обробка шкіри, деревовиробництво, гончарство, гутництво, художній метал і витинанки – все це історія становлення матеріальної і духовної культури народу.

Знання оселення та житла – відповідає народним уявленням про пріоритет у життєдіяльності людини її оселі, що сягає своїм корінням найдавніших етапів формування цивілізації. Історія розвитку цієї галузі культури, необхідно

підкреслювати на заняттях, свідчить про використання будівельних матеріалів, у першу чергу дарованих самою природою: кістки мамонта, дерева, очерет, солома, камінь, глина тощо.

Історія українського народного одягу генетично пов'язана з традиціями Київської Русі. Одяг давньоруського селянина і селянки – самобутні пам'ятки культури. Основні ж елементи українського народного одягу за своїм походженням були давньослов'янські. У контексті зазначеного, потрібно наголосити про одяг і соціальне розшарування суспільства. Мали місце також і локальні особливості народного одягу. Завершити це питання рекомендується розглядом розвитку сучасного українського костюма.

Їжа і харчування українців пов'язана з господарською діяльністю. Вони складаються з сукупності певних ознак традиційно-побутової культури етносу. Студенти мають усвідомити, що набір харчових продуктів, приготування страв, харчові обмеження, режим харчування, асортимент страв, звичаї, пов'язані з приготуванням і споживанням їжі, формувалися в залежності від природно-географічних умов і особливостей господарювання. Заслуговує на увагу вивчення режимів харчування, обрядової їжі та їх ролі у сучасній системі харчування.

Таким чином, визначену на семінарське заняття тему доцільно вивчати за **п л а н о м** :

1. Сім'я. Родинні обряди та звичаї.
2. Види господарської діяльності. Промисли і ремесла.
3. Поселення та житло.
4. Народний одяг.
5. Їжа і харчування.

Л і т е р а т у р а :

Основна:

1. Українське народознавство / За ред. С.П.Павлюка. – Львів, 1994.
2. Українська минувшина. – К., 1993.
3. Культура і побут населення України / За ред. В.І.Наулко. – К., 1993.

4. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966.

5. Уроки з народознавства. Посібник. Упорядник М.К.Дмитренко. – К., 1995.

Додаткова:

1. Борисенко В.К. Весільні обряди та звичаї на Україні. – К., 1988.

2. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1986.

3. Гонтар Г.О. Народне харчування українців Карпат. – К., 1979.

4. Данилюк А.Г. Українська хата. – К., 1991.

5. Николаева Т.А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – К., 1987.

6. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991.

7. Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – К., 1989.

8. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. – К., 1993.

9. Скуратівський В.Т. Берегиня. – К., 1987.

10. Український народний одяг в акварелях Ю.Глоговського. – К., 1988.

11. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – К., 1977.

12. Бойко В.М. Українські народні традиції в сучасному одязі. – К., 1970.

13. Гнатюк В.М. Похоронні звичаї і обряди. – Л., 1987.

14. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971.

II

ДЖЕРЕЛА

Образ України в давньогрецькій культурі

- Арістей з Проконесу. Аримаспея // Людина і довілля. – Т.1. – С.48.
- Арістотель із Стагіри. Метеорологіка // Людина і довілля. – Т.1. – С.62.
- Гомер. Одіссея // Людина і довілля. – Т.1. – С.48.
- Гекатей з Мілета. Землепис // Людина і довілля. – Т.1. – С.52.
- Геродот. Історія // Людина і довілля. – Т.1. – С.54; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.30.
- Гіппократ з о.Кос. Про повітря, води й місцевості // Людина і довілля. – Т.1. – С.59; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.47.
- Діон Хрисостом, або Златоуст. Борисфенітська промова // Людина і довілля. – Т.1. – С.78.
- Діонісій. Опис Ойкумени // Людина і довілля. – Т.1. – С.79.
- Діонісій Візантійський. Плавання Боспором // Людина і довілля. – Т.1. – С.85.
- Есхіл з Афін. Прометей закутий // Людина і довілля. – Т.1. – С.49.
- Ефор. Історії // Людина і довілля. – Т.1. – С.60.
- Клавдій Птоломей. Посібник з географії // Людина і довілля. – Т.1. – С.80.
- Полібій. Історія // Людина і довілля. – Т.1. – С.71.
- Скилак Каріандський. Опис моря, що прилягає до залюдненої Європи, Азії та Лівії // Людина і довілля. – Т.1. – С.53.
- Скимн Хіоський. Опис Європи й Азії // Людина і довілля. – Т.1. – С.72.
- Страбон. Географія // Людина і довілля. – Т.1. – 75 с.; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.70.
- Теофраст з Ересу. Про води // Людина і довілля. – Т.1. – С.69.
- Теофраст з Ересу. Про рослини // Людина і довілля. – Т.1. – С.68.

Природа і людність стародавньої України у пам'ятках писемної культури Римської доби

Марк Юніан Юстин. Огляд історичних діянь // Людина і довілля. – Т.1. – С.96.

Гай Юлій Цезар Октавіан. Анкіранський пам'ятник // Людина і довілля. – Т.1. – С.98.

Помпоній Мела. Землепис // Людина і довілля. – Т.1. – С.105.

Гай Пліній Секунд – Пліній Старший. Природнича історія // Людина і довілля. – Т.1. – С.108; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.84.

Іосиф Флавій. Про юдейську війну // Людина і довілля. – Т.1. – С.113.

Тацит Корнелій. Історія // Людина і довілля. – Т.1. – С.114.

Павсаній Периегет. Опис Еллади // Людина і довілля. – Т.1. – С.118.

Діонісій Периегет. Опис Ойкумени // Людина і довілля. – Т.1. – С.119.

Арріан Флавій. Плавба навколо Понту Евксинського // Людина і довілля. – Т.1. – С.79, 124.

Амміан Марцеллін. Історія // Людина і довілля, Т.1. – С.130.

Публій Гереній Дексіпп. Про скіфську війну // Людина і довілля. – Т.1. – С.126.

Візантійське бачення старожитньої України

Євнапій Сардієць. Продовження Дексіппової історії // Людина і довілля. – Т.1. – С.138.

Іоанн Златоуст. Роздум супроти юдеїв та язичників // Людина і довілля. – Т.1. – С.139.

Псевдо-Арріан. Об'їзд Евксинського Понту // Людина і довілля. – Т.1. – С.142.

Созомен. Історія // Людина і довілля. – Т.1. – С.144.

Зосима. Нова історія // Людина і довілля. – Т.1. – С.145.

Йордан. Про походження готів // Людина і довілля. – Т.1. – С.150.

Маврикій. Тактика і стратегія // Людина і довілля. – Т.1. – С.157.

Феофан Сповідник. Хронографія // Людина і довілля. – Т.1. – С.166.

Готський Топарх. Нотатки // Людина і довкілля. – Т.1. – С.172.

Константин Багрянородний. Про управління імперією // Людина і довкілля. – Т.1. – С.178; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.120.

Леонтій Діакон (Лев Диякон). Історія // Людина і довкілля. – Т.1. – С.183.

Анна Комніна. Алексіада // Людина і довкілля. – Т.1. – С.194.

Михайло Сірієць. Історія // Людина і довкілля. – Т.1. – С.197.

Східні середньовічні джерела про геополітичне становище України

Абдаллах. Опис залюдненої землі // Людина і довкілля. – Т.1. – С.203.

Ал-Фаргані. Книга про небесні рухи // Людина і довкілля. – Т.1. – С.205.

Ал-Масуді. Книга збудження уяви та напутств // Людина і довкілля. – Т.1. – С.210.

Ал-Бекрі. Книга шляхів і країн // Людина і довкілля. – Т.1. – С.212.

Павло Халебський – Булос Ібн-Аз-Заїм. Подорож патріарха Макарія // Людина і довкілля. – Т.1. – С.215.

Скандинавські уявлення про терени України

Нікулас Бергссон. Опис шляхів і перелік міст // Людина і довкілля. – Т.1. – С.221.

Анонім. Які землі є у світі // Людина і довкілля. – Т.1. – С.222.

Снорі Стурлуссон. Коло земне // Людина і довкілля. – Т.1. – С.225.

Образ України в інших джерелах

Гійом Левассер де Боплан. Опис України... // Людина і довкілля. – Т.1. – С.261.

П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі // Людина і довкілля. – Т.1. – С.271.

Мюллер Йоган-Йоахім. Історична дисертація про козаків // Людина і довкілля. – Т.1. – С.274; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.174.

Жан Бенуа Шерер. Історія Малоросії // Людина і довкілля. – Т.1. – С.282.

Фрідріх Ратцель. Народознавство // Людина і довкілля. – Т.1. – С.289.

Іван Долгорукий. Подорож 1810 року // Людина і довкілля. – Т.1. – С.292.

Іван Муравйов-Апостол. Подорож по Тавриді в 1820 р. // Людина і довкілля. – Т.1. – С.294.

Олександр Пушкін. Нарис історії України // Людина і довкілля. – Т.1. – С.295; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.193.

Велесова книга // Людина і довкілля. – Т.2. – С.13; В.С.Крисаченко Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.214.

Іларіон Київський. Слово про закон і благодать // Людина і довкілля. – Т.2. – С.19.

Володимир Мономах. Лист Володимира Мономаха до Олега Святославича // Людина і довкілля. – Т.2. – С.27.

Ярослав Мудрий. Руська правда // Людина і довкілля. – Т.1. – С.306.

Слово о полку Ігоревім // Людина і довкілля. – Т.2. – С.38.

Данило Заточеник (Заточник). Слово Данила Заточеника, що написав він князю своєму Ярославу Володимировичу // Людина і довкілля. – Т.2. – С.43.

Літопис Руський // Людина і довкілля. – Т.2. – С.206; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.222.

Матвій Стрийковський. Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі // Людина і довкілля. – Т.2. – С.218; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.133.

Георгій Кониський. Історія Русів // В.С.Крисаченко. – Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.231.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г.Іванченка. – К., Знання. – 1992.

Григорій Грабянка. Перебіг презельної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького гетьмана Запорізького, що точилася з поляками... // Людина і довкілля. – Т.2. – С.229.

Літопис самовидця. – К., 1971.

Богдан Хмельницький. Універсали // Людина і довкілля. – Т.1. – С.312.

Микола Костомаров. Книги биття українського народу // Людина і довкілля. – Т.2. – С.253; В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.247.

Михайло Грушевський. Історія України-Руси // Людина і довкілля. – Т.2. – С.270.

Михайло Грушевський. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.1. – С.277.

В'ячеслав Липинський. Хам і Яфет // Людина і довкілля. – Т.2. – С.280.

Володимир Винниченко. Заповіт борцям за визволення // Людина і довкілля. – Т.2. – С.285.

Федір Вовк (Волков). Антропология та її університетське викладання // Людина і довкілля. – Т.2. – С.287.

Федір Вовк. Антропологічні особливості українського народу // В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.2. – С.337.

Пилип Орлик. Пакти й конституції, законів та вольностей Війська Запорозького // В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.2. – С.187.

IV Універсал Центральної Ради // В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.2. – С.219.

Статут про державний устрій, права і вільності УНР (Конституція Української Народної Республіки) // В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.2. – С.224.

Акт 30 червня 1941 р. // В.С.Крисаченко. Українознавство. Хрестоматія – посібник. – Кн.2. – С.261.

III

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ З УКРАЇНОЗНАВСТВА

1. «Велесова книга».
2. «Повість временних літ».
3. «Слово о полку Ігоревім».
4. «Книги биття українського народу».

5. «Літопис руський».
6. «Історія Русів».
7. Козацькі літописи.
8. Пилип Орлик (1672–1742). Конституція Пилипа Орлика.
9. Конституція Української народної Республіки (1918).
10. Акт 30 червня 1941 р.
11. IV Універсал Центральної Ради.
12. Державність України в Радянському Союзі.
13. Державотворчі акти сучасної України.
14. Культурна політика в умовах розбудови держави.
15. Українські козацькі клейноди.
16. Митрополит Петро Могила. (1596–1647).
17. Митрополит Андрій Шептицький (1865–1944).
18. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) (1882–1972).
19. Іван Мазепа (1639–1709).
20. Павло Скоропадський (1873–1945).
21. Кирило Розумовський (1728–1803).
22. Петро Калнишевський (1690–1803).
23. Петро Дорошенко (1627–1698).
24. Федір Вовк (1847–1918).
25. Українці про рід, родину, рідню та їх значення в долі людини.
26. Дерево роду: Сім'я – сім «Я».
27. Магія і демонологія українців.
28. Релігійний світогляд українців.
29. Традиційні сімейні обряди.
30. Чумацько-торговий промисел українців.
31. Гончарний промисел на Чернігівщині.
32. Гутництво та гуральництво на Чернігівщині.
33. Основні галузі землеробства.
34. Хліб у звичаях та обрядах українців.
35. Сучасна українська символіка.
36. Запровадження християнства на Русі.
37. Українці Східної діаспори.
38. Українці Західної діаспори.
39. Українська літературна мова та її діалекти.
40. Природні багатства України.
41. Сучасні екологічні проблеми Чернігівщини.
42. Григорій Сковорода (1722–1794).
43. Братства як культурні та освітні осередки.
44. Тарас Шевченко в українському національному відродженні.
45. Іван Франко в українському національному відродженні.

46. Леся Українка в українському національному відродженні.
47. Етапи формування української народності.
48. Становлення українознавства як науки.
49. Українознавство і українська національна ідея.
50. Українознавство в сучасній системі освіти.
51. Досвід і уроки буття народу в системі українознавства.
52. Українознавство як засіб пізнання України і українства.
53. Українознавство у педагогічній спадщині Михайла Грушевського.
54. Українська козацька держава Богдана Хмельницького.
55. Українська держава П.Скоропадського.

IV

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЕКЗАМЕНУ З НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «УКРАЇНОЗНАВСТВО»

1. Предмет, зміст, завдання навчального курсу «Українознавство». Структура курсу.
2. Етапи становлення і розвитку українознавства як науки.
3. Місце українознавства в системі наук.
4. Поняття «етнос». Чинники формування етносу.
5. Джерела про час і місце зародження праукраїнського етносу. Сучасні наукові теорії та гіпотези про походження українців.
6. Слов'янська доба в історії розвитку праукраїнського етносу.
7. Вплив Галицько-Волинської держави на формування українського етносу.
8. Джерела формування характеру українців.
9. Основні риси характеру українців, типи вдачі.
10. Історико-документальні джерела наукового вивчення українського етносу (літописи Київської Русі, козацькі літописи).
11. Наукові дослідження про український етнос Ф.Вовка, І.Раковського. Праця Ф.Вовка «Антропологічні особливості українського народу».
12. Ю.Липа, Н.Григоріїв про типи вдачі українців.
13. Основні регіони розселення українців у світі.
14. Життєдіяльність українців у діаспорі.
15. Внесок українців діаспори у розвиток культури інших народів.
16. Поняття «нація». Еволюція етносу в націю. Чинники, що формують націю.

17. Процес формування української нації. Проблеми, що виникали в процесі формування нації.
18. Роль козацтва в українському націотворчому процесі.
19. Визнання українців за самобутню націю.
20. Проблеми становлення української нації.
21. Проголошення незалежності України (державотворчі засади).
22. Роль української національної ідеї у формуванні політичної нації ХІХ ст.
23. М.Грушевський, В.Винниченко про шляхи розвитку України.
24. Мова як універсальний засіб відображення взаємозв'язку природи і людини.
25. Походження української мови: гіпотези, наукові теорії.
26. Наукові праці І.Огієнка, М.Максимовича про походження української мови.
27. Сучасні українські вчені про походження української мови.
28. Свідчення документів про походження української мови.
29. Типи мов: народна і літературна.
30. Усна народна творчість як різновид народної мови.
31. Зародження і розвиток літературної української мови.
32. Вплив української літературної мови на формування свідомості українського народу.
33. Взаємовідносини держави і мови (ХІХ–ХХ ст.).
34. Стан української національної мови за радянської доби.
35. Новий статус української мови. Закон про мови 1989 р. (основні положення закону).
36. Фізично-географічна та економічна характеристика природи України.
37. Роль природи у формуванні українського етносу.
38. Історичний зв'язок українців з природою.
39. Давньогрецькі та давньоримські джерела про природу праукраїнських земель.
40. Відображення природи України у творах вітчизняних істориків (з часів літописання).
41. Символи природи та символіка України.
42. Природа та людина. Взаємовідносини, наслідки, проблеми.
43. Особливості екології України. Екологічна криза.
44. Вплив природи на формування духовної культури українського народу.
45. Народні знання і світоглядні уявлення українців.
46. Свята українців, пов'язані з природою.

47. Українські пам'ятки культури – свідчення духовного впливу природи на людину.
48. Українська культура як феномен світової культури.
49. Чинники формування української національної культури.
50. Типи культур: матеріальна і духовна.
51. Матеріальна культура українців від первісної доби до сучасності.
52. Традиційні промисли, ремесла, поселення українців.
53. Духовні традиції населення України: свята, урочистості, усна народна творчість.
54. Формування на основі народних традицій самобутньої української культури.
55. Українська культура нового часу (XX ст.).
56. Культурна політика в умовах розбудови держави.
57. Релігійний світогляд українців.
58. Язичницькі культури і боги прадавніх українців.
59. Основні релігійні свята народів України.
60. Роль релігії в житті сучасних українців.
61. Зародження української філософської думки.
62. Г.Сковорода, Т.Шевченко, Л.Українка про розвиток української філософії.
63. Г.Сковорода – видатний український філософ XVIII ст.
64. Українське мистецтво як напрямок духовної культури народу.
65. Поняття «держава». Процес державотворення на праукраїнських землях та Київській Русі.
66. Перша слов'янська держава – Київська Русь (державотворчі процеси).
67. Роль козацтва в історії українського державотворення.
68. Українська держава Б.Хмельницького: політичний характер, правові засади, міжнародні зв'язки.
69. Конституція Пилипа Орлика – перша конституція в світі.
70. Гетьманська держава П.Скопадського (державотворчі процеси).
71. Державність України за радянської доби.
72. Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.
73. Структура курсу «Українознавство».
74. Джерельна база українознавства.
75. Історіографія предмета «Українознавство».

**ББК Т5
П52**

Навчальне видання

Половець Володимир Михайлович

Українознавство – Курс лекцій

Редактор: Морозов А.Г
Технічний редактор: Мисюра О.О.
Коректор: Супрун Т.В.

ISBN 966 7743-53 5

Підписано до друку 10.05.2006 р.
Формат 84x108^{1/16}.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15
Зам. №128.
ВП «Нова хвиля»
14038, м. Чернігів, проспект Перемоги, 139

© Половець В.М., 2006